AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Fatma Ceyda ALVARCI

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE FAALİYETLERİ (1878-1942)

Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Fatma Ceyda ALVARCI

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI VE FAALİYETLERİ (1878-1942)

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÜÇLÜ

Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2025

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Fatma Ceyda Alvarcı' nın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Mehmet Ak

Üye (Danışmanı) : Dr. Öğretim Üyesi Muhammet Güçlü

Üye : Prof. Dr. Salih Tunç

Tez Başlığı: '' Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı Ve Siyasi Faaliyetleri(1878-1942)''

Tez Savunma Tarihi : …./…./202…

Mezuniyet Tarihi : 17/07/2025

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı ve Faaliyetleri (1878-1942) ” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Adı SOYADI

Fatma Ceyda ALVARCI

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Fatma Ceyda Alvarcı
Öğrenci Numarası	202252006009
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğretim Üyesi Muhammet Güçlü
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı ve Faaliyetleri (1878-1942)
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	
Rapor Tarihi	
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %.14…. Alıntılar dahil: %..15...

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ……. sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım.

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

Danışman Öğretim Üyesi
Unvanı, Adı-Soyadı

İmza

İ Ç İ N D E K İ L E R

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **viii**

ÖZET ..... **ix**

SUMMARY ..... **xi**

ÖNSÖZ ..... **xiii**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN AİLESİ VE EĞİTİMİ

1.1. Ailesi ve Çocukluk Yılları 21

1.2. Eğitim Yılları 27

1.3. Hocalık Yılları 39

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN SİYASİ FAALİYETLERİ

2.1 Makale-İ Mühimme Çerçevesinde Elmalılı Hamdi Efendi'nin Meşrutiyet Düşüncesi 45

2.2 Mebusluğu ve İzdivacı 49

2.3 31 Mart Hadisesi ve Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi 52

2.4 II. Abdulhamid'in Hal Fetvasındaki Rolü 62

2.5 Kanun-İ Esasi Ta'dilindeki Rolü 70

2.6 Siyasi Fikirleri 79

2.7 İttihat ve Terakki Cemiyeti İle İlişkisi 83

2.8 Vakıfçılık Anlayışı ve Evkaf Nazırlığı 89

2.9 Ankara Ceza Mahkemesinde Yargılanması ve Aklanması 93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN ESERLERİ VE ÇALIŞMALARI

3.1 Kur'an-ı Kerim Tefsiri Sözleşmesi ve Meali 99
3.2 Basılmış Eserleri 107
3.3 Basılmamış Eserleri 112
3.4 Tasavvufi Yönü 113
3.5 Kişiliği ve Günlük Hayatı 115
3.6 Vefatı ve Hakkında Söylenenler 116
SONUÇ 117
KAYNAKÇA 122
EKLER 137

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e	Adı Geçen Eser
a.g.b	Adı Geçen Bildiri
a.g.m	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
BEO	Bab-ı Ali Evrak Odası
Bkz.	Bakınız
BOA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
BCA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınları

ÖZET

19.yüzyıl sosyal, siyasi, toplumsal ve ekonomik anlamda Osmanlı devleti için sancılı geçmiştir. Böyle bir yüzyılda dünyaya gelen Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, 1878 senesi haziran ayının ortasında Antalya'nın Elmalı Kazası'nda doğmuştur. Dindar ve ehli ilim kalemine mensup bir ailede çocukluk dönemini geçirmiştir. Çocukluk döneminin geçtiği Elmalı'da ilk ve orta öğrenimini tamamlamış, küçük yaşında hafız olmuştur. Yüksek öğrenimini tamamlamak için dayısı ile birlikte İstanbul'a gelmiş, Ayasofya Medresesine yerleşmiştir. 1901 senesinde Darülfünun-ı Osmani- Ulûm-ı Aliye-i Diniye yani günümüz İlahiyat Fakültesi hüviyetindeki okula birincilikle girerek bir ay eğitim almış, sonrasında bu okulu yarıda bırakmıştır. 1903 senesine gelindiğinde Mekteb-i Nüvvab'a birinci girerek geleceğin saygın hukukçuları arasında yerini almıştır. 1907 yılında Mekteb-i Nüvvab'ı birincilikle bitiren Hamdi Efendi birçok lisanda da yetkin bir hale gelmiştir. Yüksek öğrenim derslerinde başarı gösterdiği gibi Arapça Fransızca, İngilizce, Farsça dillerine de vakıf olmuştur. Hamdi Efendi ilmi sahada başarılar gösterirken, hattatlığını da bu zamanlarda ilerletmiştir. Mekteb-i Nüvvab'da Mantık dersi hocalığı görevinde bulunmuş, 1908 senesine gelindiğinde ise Süleymaniye Medresesinde bu görevini devam ettirmiş, aynı sene gerçekleştirilen Meclis-i Mebusan seçimlerinde Teke (Antalya) sancağı mebusu olarak seçildiği gibi Firdevs (Şerbetçioğlu) Hanımla evlenmiştir.

1909 yılında ise Mekteb-i Mülkiyede Vakıf Hukukuna Giriş derslerini okutmuştur. 1910 senesinde Beyazıd Medresesinde dersler vermiş, Medreset'ül Vaizinde de Fıkıh muallimliği derslerine girmiş, Meclis-i Meşayih'in üyelerinden birisi olmuştur. Bütün bu görevlerinin yanı sıra Süleymaniye Medresesinde Mantık müderrisliği de yapmış, Sultan Mehmet Reşat'ın huzur derslerine iştirak etmiştir. İslam akademisi hüviyetindeki Darul Hikmet'il İslamiye'de 1919 senesinde başkan sıfatıyla görev almıştır. İttihat ve Terakki'nin ilim şubesi olan Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye bünyesinde dini, siyasi, sosyal alanlarda yazılar kaleme almış, Sultan II. Abdülhamid'in hal fetvasında görev almıştır. 1909 Anayasası tadili çalışmalarında etkin rol oynamış, cemiyetin çizgisini beğenmeyerek Hürriyet ve İtilaf Fırkasına dahil olmuştur. II. ve III. Damat Ferit Kabinesinde Evkaf Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Ankara Hükümeti'nin Damat Ferit Kabinesinde görev yapanları suçlu bulması üzerine Ankara Ceza Mahkemesinde kırk gün yargılanmış suçsuz bulunarak serbest bırakılmıştır.1925 senesinde Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsir çalışmasını kaleme almış, 1938 senesinde

bitirmiştir. Farklı dillerden kitaplar çevirisi yaptığı gibi birçok eser de kaleme almıştır. Büyük alim Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi 27 Mayıs 1942 senesinde 64 yaşında vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı Muhammed Hamdi, Antalya, Elmalı, II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet Dönemi

SUMMARY

THE LİFE AND ACTİVİTİES OF ELMALILI HAMDİ YAZIR (1878-1942)

The political, social, cultural, and economic events of the 20th century deeply affected the Ottoman state. It was in such an era that Hamdi Efendi was born. He was born in 1878 in the district of Elmalı in Antalya, in the month of June. He grew up in a devout and scholarly family and spent his childhood in Elmalı. He completed his primary education in Elmalı and moved to Istanbul at a young age, enrolling in the Ayasofya Madrasa. In 1901, he enrolled in the Darülfünun-ı Osmanî - Ulumu Aliyye-i Diniyye (now the Faculty of Theology) and graduated at the top of his class in 1901, but left the school halfway through. In 1903, he entered the Mekteb-i Nüvvab and graduated first in his class. While still a student, he became a member of the Mekteb-i Hukuk and gained a strong command of many foreign languages including Arabic, French, English, and Persian. Hamdi Efendi was a hardworking individual and achieved great success. He taught in the Mekteb-i Nüvvab and Mekteb-i Hukuk, and in 1908 he was appointed to teach logic at the Süleymaniye Madrasa. In the same year, he was elected as a deputy from Antalya to the Ottoman Parliament (Meclis-i Mebusan).

He became a member of the committee that prepared the Civil Law course at the Mekteb-i Mülkiye. In 1910, he began teaching sermons and Islamic law at the Beyazıt Madrasa. During this time, he also served as a member of the Meclis-i Mesâlih. In addition to these roles, he taught logic at the Süleymaniye Madrasa, and frequently attended meetings with Sultan Mehmed Reşad. He took part in the activities of the Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye, an Islamic academic instution, and served as its head from 1919.

He also wrote for the Ittihat ve Terakki (Committee of Union and Progress) affiliated Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiye, producing works on religious, political, and social topics. He worked under Sultan Abdulhamid II's administration and took part in the constitutional efforts of 1909. Disapproving of the direction the society was taking, he later joined the Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Freedom and Accord Party). He served as the Director of Foundations in the Cabinet of Grand Vizier Damat Ferit Pasha. When the Ankara Government prosecuted everyone who had served in the Damat Ferit Cabinet, he was tried by the Ankara Independence Tribunal but was acquitted and released in 1925. At the request of Mustafa Kemal Atatürk, he began his monumental work Hak Dini Kur'an Dili (The True Religion: The Language of the

Qur’an), a tafsir (Qur’anic exegesis), which he completed in 1938. He translated and interpreted many different works. The great scholar Elmalılı Hamdi Efendi passed away in 1942 at the age of 64.

Key words: Elmalılı Muhammed Hamdi, Antalya, Elmalı, II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet Dönemi

ÖNSÖZ

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, 20.yüzyılın önde gelen din alimlerindendir. Medrese eğitiminin yanı sıra mektepli olması Muhammed Hamdi Efendi'nin iki tarafta da etkin bir sima olmasını sağlamıştır. Kendisi ilahiyatçı olmasının yanı sıra hukukçu, aktif bir siyasetçi, yazar ve düşünce insanıdır. Muhammed Hamdi Efendi, alışılagelmiş din- siyaset ilişkisi yerine hadiselere adalet ve hikmet penceresinden bakmayı başarabilmiştir. Fikir dünyasını inşa ederken gösterdiği azim ve çalışkanlığı, başladığı her işi titizlikle bitirmesi bu alimi mühim kılmıştır. Bu denli çok yönlü bir kişilik olan Hamdi Efendi din üzerine yoğunlaşırken siyasi sahada ve pozitif ilimlerden geri kalmamış ve birçok lisan da öğrenmiştir. Bütün bu saydığımız güzel hasletler Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi üzerine araştırma yapmamın başlıca sebepleridir.

Elmalılı Hamdi Efendi'yi fikri ve ilmi olarak kapsamlı şekilde anlayabilmek adına Asım Cüneyd Köksal, İsmail Kara, Necmi Atik gibi alanda yetkin araştırmacıların eserlerinden ve görüşlerinden istifade edilmiştir. Yararlanılan başlıca eserler Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Arşivi, Asım Cüneyd Köksalın Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Makaleler adlı eseri, İslam Ansiklopedisi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır sempozyumlarıdır. Bu çalışma giriş, üç ana bölümden ve eklerden oluşmaktadır. Birinci bölümde Muhammed Hamdi Efendi'nin ailesi, eğitimi ve hocalık yılları kaleme alınmıştır. İkinci bölümde ise siyasi faaliyetlerine yer verildiği gibi, mebusluğu, 31 Mart Hadisesine bakışı, Abdulhamid'in hal fetvasındaki rolü, siyasi fikirleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisi, Vakıfçılık anlayışı ve Evkaf Nazırlığı ve Ankara Ceza Mahkemesinde yargılanmasına da temas edilmiştir. Tezin son bölümü olan üçüncü bölümde ise eserleri, tefsir ve meal çalışması, kişiliği, günlük hayatı, ölümü incelenmiştir.

Tezin hazırlanmasında her daim desteğini sağlayan, motivasyonumu en üstte tutmaya çalışan ve beni cesaretlendiren, disiplini ve tecrübeleriyle tezimi en güzel şekilde yazmamı sağlayan kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÜÇLÜ 'ye teşekkürü borç bilirim.

Fatma Ceyda ALVARCI

Antalya, Mayıs 2025

GİRİŞ

Antalya'nın Elmalı ilçesinde dünyaya gelen Elmalılı Hamdi Efendi 1878 – 1942 tarihleri arasında yaşamıştır.[1] Yaşamının altmış dört yıl süresi boyunca Muhammed Hamdi, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş evresine tanıklık etmenin yanı sıra, yeni rejimin ilk on dokuz senesini de birfiil yaşamıştır. Sırasıyla; İstibdat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimlerine şahit olmuş ve altı yüz yıl ayakta kalan bir devletin en kaotik ve sancılı döneminde yaşamıştır. Tabiatıyla, Muhammed Hamdi doğmuş olduğu coğrafyanın atmosferinden etkilenmiş, dönemin siyasi ve sosyal olayları Elmalılı Muhammed Hamdi'nin zihin dünyasına tesir ettiği gibi, eserlerini şekillendirmede de önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple Yazır'ın yaşam öyküsünü ele alırken 19.yüzyılı ve bu yüzyıla etki eden önemli olayları anlamak gerekmektedir.

19. yüzyıl Tanzimat dönemini içine alan değişim ve dönüşümün yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. 1839 senesinde imzalanan Tanzimat Fermanı diğer adıyla Gülhane Hatt-ı Hümayûn, Büyük Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde hazırlanmış ve modernleşme sürecinin mihenk taşı olarak kabul edilmiştir. Ferman, devletin modernleşmenin ve yeniliklerin başlangıcı olarak görülmüştür. Adalet, eşitlik, hürriyet ve güvence gibi prensipleri vurgulamış, tüm tebaayı eşit gören haklar sistemiyle adil bir hukuk sistemi inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu fermanın imza edilmesiyle Osmanlı bürokratları, Avrupa burjuvazisinin Osmanlı bünyesindeki faaliyetlerini yasal olarak da güvenceye almıştır. Fermanın birçok cepheye tesiri olmuş ve bunların arasında haklar cephesi ön plana çıkmıştır. Devlet yüzyıllardır kadimden gelenin muhafazasını sağlamış ve Tanrı hakları sistemi üzerine inşa edilmiştir. Ferman Tanrı hakları sistemine son vermemiştir, fakat batılı devletlerin kabul ettiği prensipleri almaya başlamış ve zamanla batının laik sistemi itibar kazanmıştır. Laik sistem ve Tanrı Hakları sistemi Tanzimat Fermanı dönemiyle birlikte bir arada var olmaya çalışmışlar ve birbirlerine zaman zaman tavizler vererek bağdaşıyor gibi görünmüşlerdir. Tanzimat bürokratları ise bu iki sistemi bir arada yürütmek için çaba göstermişlerdir. İmparatorluğun kurtuluş reçetesi olarak kaleme alınan ferman pozitif bir çıkış noktasına sahip olsa da beraberinde birçok problemi de getirmiştir. Ferman birçok alanda yenilik getirmiş, birçoğu uzun vadede başarı getirmese de eğitim alanında yapılan reformlar ileriye dönük ivme yakalayabilmiştir. Maarifteki ilerlemeler yavaş ve meşakkatli olsa da ilerleyen dönemlerin elit zihniyetinin oluşmasında rol oynamıştır. Fermanın içinde barındırdığı reformist yapı, İmparatorluğun hemen hemen her kesiminde

[1] Yakup Döğer, Modernleşme ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır, Tashih Yayınları, Kocaeli, 2022, s.14-15.

hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimler Müslüman toplumun çıkarlarını zedelemiş ve İslam düşüncesi Hristiyanlık anlayışı karşısında prestij kaybetmiştir. Zira dönemin zihin yapısı Tanzimat Fermanını şeri hükümlerle yönetilen bir imparatorluğa Avrupa'dan alınan organizasyonların zorla entegre edilmeye çalışılması olarak yorumlamıştır. Kısacası Tanzimat Fermanı'nın Müslüman tebaaya hitap etmediği görülmüştür.[2] Ferman genel anlamda Keçecizade Fuat Paşa, Ali Paşa ve Mustafa Reşit Paşa ile özdeşleştirilmiştir. Adı geçen paşalar İmparatorluğun Avrupa Hukuk esaslarının kabul edilmesini elzem gördükleri gibi tatbikinin de ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır.[3] Bunlara ek olarak bir kısım bürokrat ve aydının meşrutiyet arzusu da bu dönemde ivme kazanmış ve yavaş yavaş taraftar toplamıştır. Bu dönemlerde temeli atılan ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti adı altında bir araya gelen Ziya Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal, Agah Efendi, Şinasi basın aracılığıyla fikirlerini yaymaya başlamışlar ve yeni tarzda bir muhalefet kurmuşlardır.[4] Avrupa'yı gözlemleme imkanı bulan bu kadro Tanzimat Fermanını zayıf bularak fermanın araladığı kapı sayesinde Meşrutiyet'in ilanında fikren rol oynamışlar ve kişinin mutlakıyet yönetimi karşısındaki tutumunu sık sık sorgulayarak fermanın öne çıkan eşitlik ilkesi üzerine eğilmişlerdir. Eşitlik, adalet, hürriyet gibi fikirleri getirmeyi amaçlayan Tanzimat Fermanı'nın hakikatte imparatorluğu parçalayacak bir iç bunalımın tohumlarını ekmiş olduğu da değerlendirilmektedir.[5] Eskinin yanında yeninin de var olması Gülhane Hattı Hümayununu ikircikli bir yapıya evirdiği görülmektedir. Fermanın vurguladığı eşitlik ilkesi imparatorluk çatısı altındaki halkların dili, dini ve milliyeti bakımından bir eşitliği ifade etmektedir. Ancak tüm kavramların birlik noktası Ulul'ul emr olan padişah olmuş, fermana ve padişaha göre çok dinli ve çok dilli bu etnik yapının birleştirici unsuru Osmanlıcılık olarak tanımlanmıştır. Eskiden zikredilen ümmet kavramının yanına Osmanlıcılık da eklenmiştir. Böylece İslam temelli yönetim ülküsü ittihat-ı anasır fikri ile genişletilmek istenmiştir. Sonuç itibariyle şer'i bağa ilave olarak daha geniş hukuki bir bağ da konulmaya çalışılmıştır.[6]

Tanzimat Dönemi'nde yaşanan başka bir hadise ise Islahat Fermanı olmuştur. 1856 yılında imzalanan bu ferman Fransız, İngiliz ve Avusturya sefirlerinin yaptırımlarıyla oluşturulmuştur.[7] Rusya ve Avrupalı devletler imza edilen Hatt-ı Hümayun ile devletin iç dinamiklerine müdahil olma fırsatını arttırarak azınlık haklarını genişletme ve kapitülasyonların

[2] Bernand Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.176-178.

[3] Ahmet Rasim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri, Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Çağdaş Yayınları, İstanbul,1996, s.75-76.

[4] Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri-I, Arba Yayınları, İstanbul,1999, s.44

[5] Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021 s.58.

[6] Kemal Haşim Karpat, Osmanlı Modernleşmesi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.79-80.

[7] Lewis, a.g.e., s. 162.

arttırılması talebinde bulunmuşlardır. Zira ferman bu amaçla tanzim edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi Müslüman-Hristiyan tebaanın her alanda eşitliği konusu imza edilen Hatt-ı Hümayunun da parolası olmuş, bu minvalde Avrupalı devletler daha da talepkar hale gelmişlerdir. Tanzimat Fermanının bir başka aşaması olarak tertip edilse de doğurduğu sonuçları ve hazırlanış maksadı bakımından farklılıkları vardır. Gülhane Hattı Hümayunun ruhunda kurum ve kuruluşları iyileştirmek, orduyu daha tesirli kılmak ve batının teknolojisini entegre edebilmek, maarifte Avrupa tarzında yenilikler yapmak gibi gayeler vardır ve imparatorluğun modernizasyonunu ana şiardır.[8] Bu nedenle iki ferman birbirinden bazı yönleriyle ayrı tutulmalıdır. Tüm bunlara ilave olarak dönemin etkin bir başka gücü olan Rus Çarı ise Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların yegâne hamisi olarak kendisini görmüş ve Rusya'nın bu tavrı İmparatorluk bünyesindeki Fransız, İngiliz emellerini de açığa çıkararak, onları daha da talepkar bir hale getirmiştir. Islahat Fermanı, Kırım Harbi'nin son evresinde imzalanmıştır. İmparatorluğun içindeki Gayrimüslim tebaanın hakları bu savaşın sebeplerinden biridir. Batılı devletlerin bu fermanla gayesi; tebaayı din, dil, ırk, ayırt etmeksizin bir arada tutarak İmparatorluğun akıbeti ile ilgili kararları vermek ve kendi talimatları ile yönetilen bir Osmanlı imparatorluğu inşa etmektir.[9] İmparatorluğun buhranlı bir sürecinde imzalanan bu Hatt-ı Hümayunla İmparatorluğun içerisinde bulunan gayrimüslim tebaa Osmanlı'yı her fırsatta yabancı devletlere şikâyet etme hakkını elde etmiştir. Islahat Fermanı içeride ve dışarıda devletin siyasetine yön vermiş ve etkisini Meşrutiyet'in ilan edilişine kadar sürdürmüştür. Avrupalı devletler her ne kadar fermanın tatbikinde Osmanlı'nın modernleşmesini ve azınlık haklarını öne sürseler de İmparatorluğun hakim olduğu sahaları kendi emelleri doğrultusunda elverişli bir hale getirerek iktisadi ve siyasi anlamda çıkarlar elde etmeyi hedeflemişlerdir.[10] Nihai olarak 1856 yılından 1876 ya kadar ki zaman aralığı Islahat Fermanı Dönemi olarak zikredilmiştir. Bu sürecin en belirgin özelliği, Fermanı'nın Avrupalı devletlere verdiği ruhsat ile imparatorluğun iç meselelerine karışmalarıdır.[11]

İmparatorluk 19.yüzyılda da birçok iç ve dış gailelerle uğraşmıştır. Birtakım geç kalınmış önlemlerle vaziyet durdurulmaya çalışılsa da ekonomik bunalım her alanda kendisini göstermiştir.1838 senesinde imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile İngiltere -Osmanlı devleti arasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa ayaklanması eş zamanlı gerçekleşmiştir. Bu ticaret anlaşmasıyla Osmanlı ekonomisi daha da zayıflamış olup çökmesine zemin hazırlanmıştır. Adı geçen anlaşmanın tasarısında İngiltere'nin İstanbul sefirliğinde başkatiplik görevini icra eden

[8] Karal, a.g.e., s. 248-249.
[9]Karal, a.g.e., s. 251.
[10]Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861), C.VII, TTK Yayınları, Ankara, 2021, s.13.
[11]Fahir Armaoğlu, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s.269.

Urquhart etkin bir rol oynamıştır. Yedi maddeden mürekkep bu anlaşmanın dördüncü maddesi mühimdir. Bu madde gereğince; Britanya Devleti Osmanlı coğrafyasında üretilen bütün ürünleri ihraç etme ruhsatı elde etmiş ve buna ek olarak ne herhangi bir ürünü alırken ne de bu ürünün nakliyatını gerçekleştirirken yerel idarecilerden onay almayacaktır. Devlet-i Aliye'den aldığı ürünlerin nakliyatı ve sevki aşamasında tek bir kuruş dahi ödemeyecektir.[12] Balta Limanı Muahedesi Britanya Devletini oldukça memnun etmiştir. Anlaşmanın tasdikinde başka etkin bir isim olan Palmertson, Osmanlı sefiri Sarım Efendiye bu anlaşmanın iki devlet arasındaki bağları muktedir kılacağını belirtmiştir. Fransa'da ise anlaşma hoş karşılanmadığı gibi İngiltere ile olan mevcut rekabeti daha da şiddetlenmiştir.[13] İmparatorluk, Avrupalı devletlerin Kavalalı hadisesinde desteğini alma ümidiyle yola çıksa da onlara daha da taviz vererek kapitülasyonlarını genişletmiş, ayrıcalıklı haklar sunmuştur. Ticaret anlaşması sonucunda Osmanlı Devleti ekonomik, siyasi, anlamda daha da dışa bağımlı hale gelmiştir.[14] İmparatorluk 19.yüzyıla gelinceye kadar kendi ihtiyaç duyduğu üretimi sağlayabiliyorken bu yüzyılın sonunda durum başka bir boyut almış ve ithalat aracılığıyla ihtiyaçlarını karşılayabilir hale dönüşmüştür. Elbette bu durumun tek sebebi Balta Limanı Anlaşması'nın sonuçları değildir. Bu yüzyıldaki ekonomik bozulmaları bir önceki yüzyılda aramak mantıksız olmayacaktır, zira gerçekleşen siyasi hadiseler iktisadi vaziyetle iç içe geçmiştir.1768-1774 yılları aralığında İmparatorluk Rus savaşları ile uğraşmış ve Küçük Kaynarca Anlaşması ile toprağını kaybetmiş dahası ciddi bir savaş tazminatı ödemek durumunda kalmıştır. Bu durumu tamamı Müslüman olan Kırım'ın kaybı takip etmiştir.1789 senesinde Fransız İhtilalinden yayılan milliyetçilik akımı İmparatorluk içindeki azınlıkları harekete geçirerek Osmanlı Devleti'nin toplum mozaiğine zarar vermiş ve güç kaybetmesine neden olmuştur. Kronolojiyi ise 1804-1817 yılları arasında gerçekleşen Sırp isyanları takip etmiştir. Bu isyan ise Yunan isyanının kapılarını aralamıştır.1829 senesine gelindiğinde ise Edirne Anlaşması imzalanarak, Rus ticaret gemileri İmparatorluğun boğazlarından serbestçe geçmeye başlamış ve yeniden İmparatorluk ciddi oranda bir savaş tazminatı ödemiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır valisi konumundaki Kavalalı Mehmet Ali Paşa 1831 senesine gelindiğinde, Sultan II. Mahmut'a başkaldırarak ayaklanma çıkarmıştır. Bu ayaklanma dış devletlerin müdahalesi ile ancak 1840 da bastırılabilmiştir. Anlaşıldığı üzere 1760-1840 yılları arası devletin en kaotik devirlerinden birisi olup savaş ve isyan döngüsü şeklinde daha da artarak devam etmiştir. Bu savaş ve isyanların neredeyse tamamından mağlup olarak ayrılan devlet ciddi oranda toprak kaybetmiştir. Mevcut nüfusun da

[12]Mübahat Kütükoğlu, Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı İngiliz Münasebetleri (1580-1850), TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.120-121.
[13]Kütükoğlu, a.g.e., s. 143.
[14]Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1914), Der Yayınları, İstanbul, 2019, s.218-219.

cepheye gönderilmesiyle Osmanlı devleti sadece toprak kaybetmekle kalmamış çalışan nüfusunun da büyük bir kısmından iş gücü verimi alamamıştır. Bu sebeple tarımsal alandaki verim düşmüş, ekonomi güç kaybetmiş, kaybedilen yerler ve azınlık isyanları nedeniyle başta vergiler olmak üzere bütün kalemlerdeki gelirler büyük bir düşüş göstermiştir. Bu duruma ordunun sürekli artan masrafları eklenmiş ve yeniliklerin getirdiği ekonomik külfet halkın omuzlarına yüklenmiştir. Bunların sonucunda halkın geçim sorunu daha da artmış bu sebeple birçok fert mevcut işlerini bırakmak zorunda kalmıştır. Siyasette görülen istikrarsızlık hali iktisadi sahaya da sıçramış büyük bir ekonomik buhranın temellerini atmıştır. Batı teknolojisinin Osmanlıya entegre edilememesi ve Avrupa'daki gibi kapitalist bir zümrenin oluşturulamaması imparatorlukta çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Bu duruma bir numune olarak 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesi sonrası devletin farklı yerlerinde sanat ve ticaretle uğraşan Rumların Yunanistan'a göç etmesi örnek gösterilebilir. Mevcut hal bize Osmanlı ekonomisinin siyasi gelişmelerle orantılı olarak 18.yüzyıldan itibaren güç kaybettiğini göstermektedir. Hülasa, Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisinin çöktüğü söylenemez, fakat; bu anlaşma ile hali hazırda var olan mali problemleri daha da derinleşmiştir.[15]

Devlet-i Aliyye Avrupa'daki hukuksal kaidelere ve normlara entegre olmak için bazı tedbirlere girişmiş ve bu girişim sadece yabancı tüccarların lehine sonuçlanmıştır. Balta Limanı Antlaşmasıyla İngiltere'ye verilen haklar Fransa başta olmak üzere zamanla diğer Avrupalı devletlere de tanınmıştır. Bu durum devletin içerisindeki yabancı sermayedarların ve onların bünyesinde çalışan gayrimüslimlerin iç piyasada baskın bir hale gelmesini sağlamıştır. Sonuç itibariyle Osmanlı pazarına giren yabancı mallar İmparatorluğu Avrupalı devletlerin açık pazarı haline getirmiştir. Zamanla devletin mali dengesi bozulup sorun daha da derinleşmiştir. Bu anlaşmadan sadece 10 yıl sonra İmparatorluk dışarıdan kredi sağlamak için, Avrupa'daki sermayedarlardan yardım istemiştir.[16] 1854 senesine gelindiğinde Sultan Abdülmecid'in hazırlamış olduğu bildirge ile Avrupalı devletlerden dış borç talep edilmiştir.[17] Kırım Harbi ile İmparatorluğu'n ekonomisi fena bir vaziyet almış ve ilk dış borç (330 milyon) Mısır Vilayeti 'nin vergi gelirlerinin tazmini karşılığında İngiltere'den alınmıştır. Fakat her alanda tamamen zayıflayan İmparatorluğa bu meblağ yeterli gelmemiş Suriye ve İzmir şehrinin gümrük gelirleri karşılık gösterilerek Rothshild şirketinden borç alınmıştır.[18]Savaşların doğurduğu

[15]Rifat Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara,1988, s.35-36.
[16]Mübahat Kütükoğlu, "Balta Limanı Muahedesi", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.V, İstanbul,1992, s.38.
[17]Uçarol, a.g.e., s. 255.
[18]Uçarol, a.g.e., s. 257.

ekonomik, askeri ve sosyal bunalımların yanı sıra yenileşme bünyesinde yapılan tüm çabalar da sonuçsuz kalmıştır. Fiilen ve fikren buhranda olan İmparatorluk borçlarını ödeyemeyeceğini ilan ederek iflasını duyurmuştur. Tanzimat Döneminde İmparatorluk maliye, harici politikası ve devlet organizasyonlarında Fransa'yı kendisine örnek almıştır. Fakat bu durum Prusya-Fransa muharebesi ile yön değiştirmiş ve İmparatorluk Almanların sistemini model almıştır.1871 yılına gelindiğinde Osmanlı coğrafyasında Alman etkisi kendisini hissettirmeye başlamış ve İttihat ve Terakki döneminde tesiri daha da artmıştır.1875 yılı itibariyle Osmanlı'nın geliri 25.000 lira iken, yine aynı yılda ödenmesi gereken miktar 29.000.000 liradır.6 Ekim 1875 tarihli kararname ile Osmanlı Devleti iflasını açıklamış olup , faiz ve borç ödemelerinin beş yıl süresince yarıya düşürülmesi gerektiğini bildirmiştir. Bundan altı ay sonra faiz ve borç ödemelerinin taksitleri durdurulmuş olup söz konusu durum beş yıl devam etmiştir. Sonuç olarak 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile Duyun-u Umumiye adlı vergi idaresi kurulmuştur. Bu durum devletin artık ekonomik anlamda dışa bağımlı olduğunu, kendi öz kaynaklarını ve mülklerini borçları yüzünden kontrol edemez vaziyete geldiğini göstermiştir. Duyunu Umumiye Maliye Nezaretinin yanında onun bir kısım yetkilerini kullanabilen ikincil bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumu açıklayan en güzel örnek maliye nezaretinde çalışan sayısının 5 bin dolaylarındayken, Duyunu Umumiye idaresinde çalışanların sayısı 8 binlere ulaşması olacaktır. Muharrem Kararnamesinde açıklandığı üzere alacaklıların ülkelere göre oranları Fransa %40 İngiltere %29 Osmanlı %7,9 Hollanda %7,6 Almanya %4,7 İtalya %2,6 Avusturya-Macaristan %0,9 diğerleri ise %7,3 şeklinde olmuştur. Görüldüğü üzere Osmanlı'nın en borçlu olduğu milletlerin başında Fransızlar ve İngilizler gelmektedir. Ekonomik meseleler gündeme geldiğinde bu iki devlet her fırsatta Osmanlı'nın karşısına çıkmaktadır.[19]

İflasının hemen ardından 93 harbi patlak vermiş ekonomik buhranın üzerine bir de savaş eklenmiştir. Ekonomik anlamda dışa bağımlı hale gelen İmparatorluk iç mevzularında da Fransa, İngiltere gibi ülkelerin yönlendirmesine maruz kalmıştır. Giderek artan iç ve dış borçlanma sonucunda Muharrem Kararnamesi yayımlandığı gibi Babı-ı Ali borç aldığı devletlerin temsilcileri ile ekonomik sorunları çözmek amacıyla masaya oturmuş ve sonucunda Duyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur. Yedi üyeden mürekkep olan Duyun-u Umumiye idaresi Osmanlı Devleti, İtalya Avusturya-Macaristan, İngiltere, Almanya, Hollanda, Fransa'dan oluşuyordu. Osmanlı Devleti Duyun-u Umumiye karşı sorumlu olmuş ve

[19]Muhammet Güçlü, ''Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1838-1961)'' Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ed. Sevinç Güçlü, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2022, s.83-84.

İmparatorluğu'n ekonomisinde Avrupalı devletler söz sahibi olmaya başlamıştır. Bab-ı Ali artık Avrupalı devletlerin rızası olmadan gümrük tarifesinde değişikliğe gidemeyecekti. Bu idarenin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin sermayesine ve politikasına yön veren güç Avrupalı sermayedarlar olmuştur.[20]

İmparatorluğu'n modernleşme hareketleri, içinde bulunduğu çıkmazlara rağmen devam etmekteydi. Bir yandan Balkan sorunu, diğer yandan ekonomik ve mali vaziyetin kötüleşmesi, geleneksel yapının giderek zayıflaması, mevcut yönetime karşı artan tepkiler, imparatorluk coğrafyası içindeki dinmek bilmeyen azınlık ayaklanmaları, Rusya'nın Panslavizm yörüngesindeki emelleri İmparatorluğu yeni bir sürecin içine götürmüştür. 23 Aralık 1876 günü Balkan bunalımı mazeret gösterilerek İstanbul Tersane Konferansında Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bu İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, İtalya delegeleri için beklenmedik bir hareket olmuştur. Divan-ı Hümayun toplantısı esnasında yüksek top atış sesleri işitilmiş ve dönemin Dış İşleri Bakanı Saffet Paşa; Meşrutiyetin ilan edildiğini ve bununla birlikte anayasalı bir yönetim sistemine geçildiğini açıklamıştır.[21] Devletlere verilmek istenen mesaj açıktır artık anayasalı bir yönetim vardır. Meclisi Mebusunla tüm tebaa problemlerini ve seslerini meclise duyurabilecekler ve temsil edileceklerdir. Sonuç itibari ile ardı arkası kesilmeyen reform taleplerine gerek kalınmayacaktır. Fakat anlaşmanın imzacı devletleri durumu ciddiye dahi almamış, oldu bittiye getirilen bir hareket olarak yorumlamışlardır. Meşrutiyetin bu denli hızlı ve ani ilanı fikirsel bir yanılgı olmuştur.[22] Meşrutiyet girişimini sadece Kanun-i Esasiyle sınırlandırmak yanlış bir tanım olacaktır. Bu hareket;1808 senesinde imza edilen Senedi İttifak ile başlayıp akabinde Gülhane Hattı Hümayun Fermanı'ndan geçmiş ve Islahat Fermanı ile bir başka boyuta evrilmiştir.[23]Artık imparatorluk Meşrutiyetle yönetilen bir devlet statüsünü almıştır. Meşrutiyetin ilanı ile devletin ilk yazılı Anayasası hüviyetinde olan Kanun-i Esasi istenilen amaca hizmet edememiştir. İlerlemeyi hedefleyen Osmanlı entelektüellerinin beklentisini karşılamadığı gibi tabanda ezilmiş olan halkı da memnun etmemiştir. Bu dönem yapısı gereği iki sınıfı ortaya çıkarmıştır. Birinci kısım; ulülu'l -emr olan padişahın kudretini ve hakimiyetini gözeterek ıslahat ve terakki amaçlayan, geleneklerine bağlı muhafazakâr bir çevre iken, diğeri padişahın yetki sahasını seçilen kesim ile müşterek bir şekilde sınırlayan kısımdır. Tabiatıyla sultan gerek şahsi beklentileri gerek modernizasyon kavramına bakışı ile muhafazakâr ve gelenekçi olan birinci çevreye yönelmiştir. Dönemin padişahı olan Sultan II. Abdülhamit İmparatorluğu otuz seneden fazla yönetmiş bir şahsiyettir. Ne diktatörlüğü eline

[20]Tevfik Ertüzün, Cevdet Küçük, ''Duyun-u Umumiye'', DİA, C.10, TDV, İstanbul, 1994, s.59-60.
[21] Armaoğlu, a.g.e**.,** s. 505.
[22] Karal, Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876, C.VII, s.29.
[23] Armaoğlu**.** a.g.e**.,** s. 506.

almış istibdat ile tebaasına zulme atan bir tirandır ne de yaptığı he şeyi tam anlamıyla hatasız yapmış yüce hakandır. Sultan; deyim yerindeyse gemisini hırçın dalgaları olan akıntılara karşı boğazdan sağ salim geçirmek niyetinde olan kaptandır.[24] Sultan Abdülhamit'in modernleşme arzusu mevcut ıslahatçı ve entelektüel kadrodan farksız değildir. Batı'nın birçok alandaki ilerlemesinin ve üstünlüğünün de farkındadır. Fakat Meşrutiyet yönetimi üzerine gösterdiği tutum onu az evvel zikredilen ikinci kısmın karşısında konumlandırmıştır. Kanuni Esasi İmparatorluk tarihi içerisinde gerçekleşen keskin bir atılımdır. Ülkenin aydınları ve entelektüel kadrosu, ülke nasıl kurtarılır sorusunu defeatle vurgulayarak çareler aramışlardır. Devletin mevcut hukuki, siyasi, sosyal yapısında elzem olan değişimler üzerinde durarak yenilikçi bir hareket başlattılar bu hareketin temsilcileri ise Genç Osmanlılar olarak adlandırılmıştır.[25] Fakat ne yönetim sistemi ne de Kanun-i Esasi onların beklentilerini karşılayamamış ve arzu ettikleri batılı tarza yaklaştıramamıştır.

Hiç şüphesiz bu yüzyılda imparatorluğu etkileyen en önemli olaylardan biri 93 Harbi'dir. Osmanlı-Rus Harbi olarak da adlandıracağımız bu savaş, Rusya'nın panslavistik emelleri doğrultusunda attığı adımlardan sadece birisidir. 93 Harbi'nin arka planında 1875'lere kadar uzanan Balkan bunalımı etkili bir faktör olmuştur. Bu bunalım Avrupalı devletlerin müdahalesi ile uluslararası arenada ve diplomaside yer edinen büyük bir sorun haline gelmiştir.[26] Balkan bunalımı ise Panslavizm'in yörüngesinde filizlenen hadiseden başka bir şey değildir. Kısaca bu kavrama değinecek olursak; Panslavizm ilk etapta siyasi bir hüviyet barındırmıyordu. Amacı ise Rusya dışında kalan Slav toplulukları arasında kültürel birlikteliği ve bağı oluşturmaktı. Bu birlikteliğin ise ancak aynı dili konuşmaktan geçeceğine inanıyorlardı. Sonuç olarak kültür ve dil birliği sağlamak Panslavizm'in temel yapı taşlarından biri olmuştur.[27] Zira bu emperyal yaklaşımın fitilini ateşleyen sebep Fransız İhtilali'nin ta kendisi olmuştur.

İhtilal her ulusta millet olma şuuru uyandırmıştır. Hiç şüphesiz bundan payını Slav halkları da almıştır. İhtilalin yanı sıra 1848 yılında Macarların milli bilinç ve beraberlik adı altında ayaklanmalarıyla Panslavizm ivme kazanarak siyasi bir forma dönüşmeye başlamıştır. Bu gelişmelere ek olarak Rusların Kırım Harbinde aldıkları ağır mağlubiyetle tüm Avrupa'nın birleşerek Rusya devletini siyasi sahada tek başına bırakmaları Rusya'nın onurunu fazlasıyla zedelemiştir. Son tahlilde milli duygularının kabarmasına zemin hazırlayıp, Rus milliyetçiliğini körüklemiştir. Güçlenen bu cereyan 93 Harbiyle daha da itibar kazanmıştır. Bu dönem yalnızca

[24] Çavdar, a.g.e., s. 51.
[25] Uçarol, a.g.e., s. 405.
[26] Armaoğlu, a.g.e., s. 484.
[27] Armaoğlu, a.g.e., s. 484.

Osmanlı'nın mağlup olduğu bir savaştan ibaret değildir. İmparatorluğun kadim dinamiklerinde sarsıntıların yaşandığı, devlet kurumlarından bürokrasiye kadar kopma ve çözülmelerin baş gösterdiği, kadimden beri süre gelen toprak rejiminin bozulduğu, toprakların bir bir elden çıktığı olaylar silsilesidir. Tüm bunlara imparatorluğun bütüncül yapısını bozan ayrılıkçı isyanlarını da eklemek gerekir. 93 Harbi ile imparatorluk ağır bir hezimet almıştır. Savaşın sonucunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış anlaşması imza edilmiştir. 3 Mart 1878 senesinde Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşmasının tertip edilen sahası bile hususiyetle seçilmiş, Rus Çarı Avrupalı devletlere ve Balkanlardaki Slavlara gücünü ve ihtişamını göstermeye çalışmıştır. Zira Ayastefanos İstanbul'un kapısıdır verilmek istenen mesaj açıktır.[28]

Anlaşmanın hükümleri değerlendirildiğinde Osmanlı imparatorluğu ile Rus ilişkileri açısından önemli bir yer edinir. Osmanlı idaresinde bulunan Sırbistan, Karadağ, Romanya gibi Balkan ülkeleri bundan sonra Rusya ve Avusturya'nın uhdesine girmiştir. Büyük Bulgaristan prensliği adıyla kurulan yapı Osmanlı'nın Avrupa'da bulunan topraklarını ikiye bölmüştür. Bu prenslik her ne kadar Osmanlı idaresinde olsa da belirli bir süre için Rus askerlerinin işgali altında kalmış olacak ve Rus komiserinin idaresi ile yönetilecektir. Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt'ın terk edilmesi Rusya'yı Anadolu için çok daha büyük bir tehdit haline getirmiştir. Anlaşma Rusya için önemli bir zafer niteliği taşımaktadır. Rusya sadece küçük bir toprak parçası almış gibi gözükse de Balkanlar'a yerleşme ve kökleşme idealleri için büyük bir adım atmıştır.[29] Böylelikle Rusya Panslavizm emelleri için büyük bir aşama daha kaydetmiştir. İmparatorluğun hakimiyet sahasında bulunan toprakları dilediğince pay ederek, Balkanlara ve Anadolu'nun doğusuna yerleşmiştir. Rusya Doğu Anadolu'ya yerleşerek millet-i sadık olarak nitelendirilen Ermeniler üzerinde etki sağlayarak Ermeni sorununun temelini atmıştır.[30]Son tahlilde anlaşma Rusya'yı çok memnun etse de diğer Avrupalı devletler durumdan hiç hoşnut olmamışlardır. Şark meselesi de Rusya'nın arzusuna göre çözümlendiği için Paris Anlaşması ile temeli atılan Avrupa güç dengesi değişmiştir. Balkan ülkeleri, anlaşma sonucunda bağımsızlık amaçlarına ulaştılarsa da elde edeceklerini düşündükleri toprak parçasından çok daha azını kazanabilmişlerdir. Bu ülkelerin en büyük rahatsızlığı tam ortalarında kurulacak olan Bulgaristan devletidir. Dönemin etkin gücü İngiltere ise Rusya'nın Ege Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar ki sahada etkin olmasını hazmedememiştir. Zira bu güzergâh İngiltere'nin Hindistan yolu, Doğu ticaret rotası ve sömürgeleri için çok büyük engel

[28]Armaoğlu, a.g.e., s. 514.
[29]Enver Ziya Karal, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), C.VIII, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.66-68.
[30]Uçarol, a.g.e., s. 418.

oluşturmuştur.[31]Avusturya da anlaşmadan yana endişelidir. Avrupa'nın ortasındaki ve Güneyindeki topraklarını kaybederek, bu sahalarda etkin olma arzusunu da bir kenara bırakmak durumunda kalmıştır. Böylece Avusturya gücünü devam ettirmek için gözünü Adriyatik'e ve Balkan sahalarına dikmiştir. Fakat; Rusya'nın Osmanlı topraklarını dilediği gibi tazmin etmesinin bir başka sonucu olarak; Büyük Bulgar prensliği oluşturulması Karadağ'ın sınırlarını genişletmiş ve Avusturya'nın Selanik ve Adriyatik'e giden güzergahına ket vurmuştur.[32]

Kısacası imza edilen anlaşma Rusya hariç hiçbir devleti memnun etmemiştir. İngiltere derhal Avrupalı devletlerin bir araya gelerek yeni bir konferansla anlaşma maddelerinin gözden geçirilmesini kararlaştırmıştır. Özellikle Avusturya ve İngiltere'nin agresif tutumları savaştan yeni çıkan ve artık savaşa gücü kalmayan Rusya'yı endişeye düşürmüştür. Bu koşullar içerisinde Çar hükümeti Ayastefanos Anlaşması'nın gözden geçirilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Avrupa müdahalesini hali hazırda bekleyen Rusya için sürpriz olmamıştır. Ruslar Ayastefanos Anlaşmasını kesin bir anlaşma şekline sokmayarak ön barış kaideleri adı altında Osmanlı Devleti'ne izah ederken, nihai anlaşmanın Çar ile görüşülüp tasdik edildikten sonra imzalanacağını ifade etmiştir.93 Harbi Ayastefanos ile son bulmuş olsa da savaşın gerçek neticeleri Berlin Kongresi ve Anlaşması ile son bulmuştur. Berlin kongresi 1878 Haziran 13'ünde Bismarck'ın başkanlığında toplanmıştır. Anlaşmaya 1856 senesinde imza edilen Paris Anlaşmasının imzacı devletleri katılmıştır. Yani Avusturya-Macaristan imparatorluğu, Rusya, İngiltere, Fransa, İtalya'dır. Kongre başkanı Bismarck, toplantının amacını; 1856 senesinde imza edilen Paris anlaşmasıyla temelleri atılan ve 1871 Londra Sözleşmesi ile nihai halini alan, son aşamada Ayastefanos Anlaşması ile bozulmuş Avrupa güç dengesini düzeltmek olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak toplantının bir başka amacının da Avrupa'nın son derece ihtiyaç duyduğu güven ve huzur ortamını birlikte inşa etmek olduğunu ileri sürmüştür.[33]

Berlin Kongresinde Osmanlı Devleti'nin yaptığı en büyük hata, Sadrazam ve Hariciye Nazırı statüsünde katılım sağlayan Avrupa delegerine denk delegeler seçmemesidir. Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın baş delege olması gerekirken psikolojik harp elde etme hevesi ile Hristiyan olan Kara Todori Paşa ve Alman asıllı Mehmet Ali Paşa'yı üye olarak tayin etmişlerdir. Bu seçim psikolojik üstünlük sağlamak bir yana, kongre başkanı olan Bismarck'ın her fırsatta Osmanlı delegelerine sert ve aşağılayıcı davranma cürretini vermiştir. Bismarck'ın bu şekilde davranmasının temel sebebi; Osmanlı Devleti ile ilgili temel yaklaşımlarıdır. Alman şansölyesi Osmanlı Devleti'nin akıbetinden ümitli değildir. Osmanlı bürokratlarının yaptıkları,

[31]Uçarol, a.g.e., s. 420.
[32]Karal, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), C.VIII, s.68.
[33]Uçarol, a.g.e., s. 427-428.

yapacakları ve vadettikleri yenilik girişimlerinde samimi olduklarını da düşünmemektedir. Bismarck genel anlamda, Doğu toplumlarının hiç birisine en ufak sempati duymadığını birçok kez ilan etmekte herhangi bir beis görmemiştir. Osmanlı'nın diplomasi geleneği olmadığını vurgulamakla birlikte temel şiarının düşmanlarının düşmanlarını dost olarak benimsemek olduğunu söylemiş ve kongredeki tutumunu da küçümseyici bir şekilde devam ettirmiştir.[34]

Berlin kongresinin toplanma amacı; Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen savaşı nihayete bağlamak olsa da bir başka amacı Avrupalı devletlerin Rusya'nın aşırı büyüyüp genişlemesine karşı önlem almak istemeleridir. Böylece sarsılan dengeler tekrar gözden geçirilecektir. Bu kongre tüm Avrupa'yı etkilemiş, sadece Ayastefanos Anlaşması'na yeni bir şekil vermekle yetinmediği gibi, Avrupa güçler dengesini başka bir boyuta taşımıştır. Yeni dengenin temelinde; büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarının uyuşması ve topraklarının pay edilmesi vardır. Ayastefanos Anlaşması Osmanlı'nın karşısına sadece Rusya'yı koyarken Berlin Kongresi, Devleti Aliye' yi altı büyük Avrupalı devletin hedefi yapmıştır. Osmanlı Ayastefanos anlaşmasını hafifletmek ümidi ile gittiği kongrede kendi topraklarının pazarlık konusu yapıldığı bir masaya oturmak zorunda kalmıştır. Ayastefanos da Osmanlı Avrupası, Balkan toplumları ve Rusya arasında pay edilirken Berlin Anlaşması bu paylaşımı Osmanlının tüm topraklarını kapsayacak şekle getirmiştir.1856 Paris Anlaşmasında kabul edilen Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ilkesi yok sayılmakla birlikte aksi yönde bir tutum Berlin Kongresinin temel meselesi olmuştur. Osmanlı'nın Rusya ile olan mücadelesinde her daim toprak bütünlüğünü benimseyen devletler artık pay elde etme noktasına gelmişlerdir. Osmanlı Berlin Anlaşması ile 287.510 km2 toprağını kaybetmiştir. Sınırları içerisindeki Bosna Hersek ve Kıbrıs gibi stratejik sahalarda da egemenliği kâğıt üzerinde kalmıştır. Osmanlı Avrupa'sının bu şekilde paylaşılması Balkan devletleri arasındaki mücadeleyi daha da şiddetlendirmiş ve İmparatorluk topraklarına orantısız bir şekilde göç dalgası başlamıştır. Nihayetinde 1878 yılı Osmanlı için bir felaket yılı olarak tarih sayfalarında yerini almış, birçok sorun daha da derinleşerek Balkan Savaşları'nın ve Cihan Harbi'nin başlamasına zemin hazırlamıştır.[35]

Berlin Kongresi Devlet-i Aliye'nin dağılma ve parçalanma aşamasının en önemli sebeplerinden bir tanesidir. Dikkate değer başka bir mesele varsa o da Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir devrin açılmasıdır. Osmanlı devlet şürekası 93 Harbi esnasında İngiltere'nin tepkisiz kalmasıyla ve savaş sonrasında Kıbrıs'ı oldu bitti ile ele geçirmesiyle büyük bir hayal kırıklığı

[34]Karal, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), C.VIII, s.74-76.
[35]Uçarol, a.g.e., s. 429-433.

yaşamış, İmparatorluğu'n parçalanması için attığı adımları net bir şekilde görmüştür. İngiltere içerisindeki bir kısım siyasiler hala Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmaya devam etse de bu devletin genel politikası Rusya'yı Osmanlı eli ile değil de kendi eliyle durdurmak şeklinde değişmiştir.1878 senesinde kiraladığı Kıbrıs'ı ilhak etmesi ve 1882 de Mısır' ı işgal etmesi bu tavrının acı sonuçları olarak Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkmıştır. Aynı şekilde bugüne kadar destek vermediği Ermeni Devleti'nin kurulması meselesinde de tam aksi yönde tutum sergilemesi Osmanlı İmparatorluğu'na attığı başka bir darbe olmuştur. Berlin Kongresi,1872 yılında kurulan üçlü imparator ligini de dağıtmıştır. Çünkü Rusya kongreden istediğini alamadığı için kızgınlıkla ayrılmıştır. Bu Anlaşma Türkler için büyük bir mağlubiyettir, mağlubiyetin kaynağı ise Rus zaferidir. Rusya'nın bu askeri zaferi ise Berlin Kongresi'nde siyasi bir hezimete dönüşmüştür. Rusya Berlin Kongresi'nde desteğini almayı ümit ettiği Bismarck tarafından büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü Alman Şansölyesi adil bir tutum sergileyeceğine dair söz vermiştir. Fakat Bismarck, Rusya ve Avusturya Devletlerini çıkarları açısından mukayeseye tabii tutmuş ve Avusturya'nın daha itaatkâr olduğu kanaatine vararak kendisine tabiiyetinin daha kolay olacağını düşünmüştür. Bismarck'ın bu tercihiyle Rusya yeniden hüsrana uğramıştır. Sonuç olarak Berlin Kongresi ve onun acı meyvesi Berlin Anlaşması, Avrupa tarihi ve Osmanlı tarihi için gerçek bir dönüm noktasıdır. Hem Avrupa diplomasisi hem de Osmanlı imparatorluğu hızla çözülerek etkilerini 1914'e kadar devam ettirmiştir.[36]

II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla cereyan eden Meşrutiyet ve Kanun-i Esasi'nin ilanı, 93 Harbi, Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları Osmanlı toplumu ve aydınının bünyesinde derin izler bırakmıştır. Tüm bu olumsuz gaileler Sultan Abdülhamit dönemine isabet etmiştir. Vesveseli otoriter olarak zikredilen Padişah'ın hükümdarlık sembolü Yıldız Sarayıdır. Bu saray onun ikamet ettiği yer olmaktan öte devletin de yönetildiği konum vaziyetindedir. Sarayda devletin ekonomik, askeri, maarif, din ve dış işleri gibi önemli sahalarını kontrol altına almak amacıyla daireler kurdurmuştur.[37]

Sultan Abdülhamit tabiatıyla seleflerinden daha farklı bir karakterdir. Bu yüzdendir ki tasavvur ettiği devlet yönetim anlayışı ve ıslahat anlayışı başkadır. Sultanın Islahat silsilesi devletin ihtiyaçlarına cevap vermek ve hizmet etmekten geçmiştir. Sultan bu minvalde ihtiyaçları saptamıştır zira devlet bünyesindeki Müslim ve Gayrimüslim tebaayı memnun edemeyen, toplumu bir pozisyona sokan Tanzimat Fermanı'nın yarattığı zihniyet ve

[36] Armaoğlu, a.g.e., s. 521-523.
[37] Karal, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), C.VIII, s.259.

aksiyonlarından hoşnut olmamıştır.[38] Sultan II. Abdülhamit padişahlığı süresince denge siyasetini uygulamış ve ıslahatlarının da temel esasları, hariciyede inşa ettiği denge politikasıyla paralel gitmiştir. Döneme sirayet eden Tanzimat ruhuna ve Jön Türklerin fikirlerine de sempati duyuyor gibi görünmüştür. İmparatorluk bu dönemde karşı karşıya kaldığı birçok problem sebebiyle bir kez daha, Viyana hezimetinde takındığı tutumu Avrupalı Devletlere sergilemek zorunda kalmıştır. Savunma stratejisi devam ettiği gibi imparatorluğu sömürmek ve parçalamak isteyen Avrupalı devletlere karşı Abdülhamit denge siyasetinde Almanya' ya yakınlaşmış ve İngiltere'ye hiçbir alanda güven duymamıştır.[39] Zira Sultan İmparatorluğun nasıl süreçlerden geçtiğini çok iyi analiz etmiştir. İmparatorluğun esasen tek başına olduğunu, dost devletinin bulunmadığını, düşman devletlerin etrafını sardığının da farkındadır. Çıkarları olan Avrupalı devletler kendi aralarında kolay ittifaklar elde ederken, İmparatorluktan sömürge elde edecekleri vakit sempatik tutumlar sergileseler de elde edemedikleri taleplerinde derhal düşmanca tutum sergilemişlerdir. Zira Sultana göre İmparatorluğun bu denli hoşnutsuzluklar yaşamasının sebebi Avrupa'nın propagandaları ve Osmanlı'ya uygulanan türlü entrikalardır. İzledikleri bu politika ile Osmanlı tebaası içindeki gayrimüslim halkı isyana ve başkaldırıya zorlamışlar bunun sonucunda devlet iç huzursuzluğa maruz kalmıştır. Kendisini yeniden inşa etmeye takati kalmayan imparatorluğun omuzlarına bir de savaşların ağır mağlubiyetleri binmiştir. Entrika ve propaganda eylemleri her daim İngiltere aracılığı ile yapıldığından İmparatorluk için problem ve kriz teşkil etmiştir. Mısır coğrafyası ve Hindistan vasıtasıyla elde edeceği sömürgelerine konsantre olmak için her daim İmparatorluğu güçsüz, karışık ve kaotik bir vaziyette görmek İngiltere'nin yegâne arzusu olmuştur. Zira Sultan tüm bu düşüncelerinde haksız sayılmazdı da İngiltere'nin Berlin Anlaşmasındaki tavrı, Ermenilerin ayaklanması safhasındaki tutumu, akabinde Kıbrıs coğrafyasını elde etmek için gerek yaptığı gizli anlaşmaları gerekse 1897 senesinde gerçekleşen Türk-Yunan Muharebesindeki hareketleri Sultanı haklı çıkarıyordu.[40]

Sultan için tahta geçmeden önceki birkaç yıl ve geçtikten sonraki birkaç yıl, adeta perspektif görevi görmüştür. Dahili ve harici politikaları bu yılların etkisiyle şekillenmiştir. İngiltere'nin Halifeliği Mısır'a taşıma arzusu, halifeliğin önemini zaten çok iyi bilen Sultan için bambaşka bir kapı aralamıştır. Uluslararası arenadaki yalnızlığını halifelik makamını kullanarak İslamcılık anlayışı ile gidermek ve büyük devletler karşısında yeni bir denge unsuru oluşturmak istemiştir. Bu siyaseti gütmekteki amacının Osmanlı Devleti'nin varlığını korumak

[38]François Georgeon, Sultan Abdülhamit, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.334.
[39] Georgeon, a.g.e., s. 150.
[40]Georgeon, a.g.e., s. 151-153.

ve İslam birliğini kurmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu yaklaşımın bir diğer önemli sebebi de İngiltere'nin milliyetçilik akımını kullanarak Arabistan, Mısır ve Arnavutluk gibi yerlerde isyan çıkartmaya çalıştığını düşünmesidir. Abdülhamit'in dış politikasındaki daha sonra İslamcılık olarak adlandırılacak olan yaklaşım, tarafınca iç siyasette de kullanılmıştır.[41] II. Abdülhamit hüküm sürdüğü dönem boyunca Meclisi süresiz tatil etmiş ve Padişahın tavrı, şahsi kimliği, Meclis-i Mebusanı kapama girişiminin gölgesi altında kalmıştır. Sultan; etrafındakilerin meşruti hükümetin ne kadar zor bir yönetim şekli olduğunu söyleyerek, Kanuni Esasi'nin tekrar yürürlüğe konmasının toplum hazır olana kadar ertelenmesini tavsiye ettiklerini söylemiştir. Meclisi bu nedenle tatil ettiğini ve yeniden toplanması için halkın daha iyi eğitilip hazır hale gelmesini beklemek gibi bir yaklaşım içerisinde olduğu görülmektedir. Halkın eğitim düzeyini geliştirmek maksadıyla devletin her köşesinde okullar açtığını ve eğitim seviyesinin giderek yükseldiğini öne sürmektedir.[42]

Abdülhamit'in baskıcı olduğuna dair en büyük tezlerden birisi Mithat Paşa'nın ortadan kaldırıldığı iddiası olmuştur. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir Meşrutiyet simgesi haline gelen Mithat Paşa 1877' de Abdülhamit tarafından sınır dışı edilmiştir.1878 de affedilip önce Suriye'ye sonra İzmir valiliğine atanmıştır. Daha sonra Sultan Abdülaziz'i öldürme cürmünden mahkemede yargılanıp idama mahkûm edilse de Avrupa kamuoyu baskısı neticesinde cezası hafifletilmiştir. Taife sürülmüş olup hapisteyken hapishane görevlileri tarafından boğularak öldürüldüğü iddia edilmektedir. Ancak Abdülhamit bu durumdan haberdar olduğu iddiasını her daim reddetmiştir.[43] Şahsına münhasır yönetim tarzı benimseyen Paşa, eğitim kültürel, askeri, alanda yeniliği savunmuş ve tatbik etmiştir. Paşa'nın hayatı büyük bir oranda memuriyetle geçmiş ve siyasi yönü, içinde bulunduğu hadiseler sebebiyle objektif değerlendirilememiştir. Kimi çevrelerce Hürriyetin babası olarak yâd olunurken, kimi çevre ise din ve devlet haini olarak tanımlamıştır.[44] Sultan Abdülhamit Mithat Paşa'nın varlığından memnun değildir zira Mithat Paşa demokratik bir yönetim tatbik etme arzusundadır. Devletin gidişatı ve aksaklıkları üzerine kafa yoran bir kişi olmasının yanı sıra bu minvalde raporlar hazırlayarak terakkiyi hedeflemiştir. Islahatlar konusunda mesai harcamıştır. Halk nazarında ün ve saygıya sahip olduğu gibi Suriye, Bağdat, Tuna vilayetlerindeki teşkilatlanma faaliyetleri ile bilinmektedir.[45] Meşrutiyet yönetiminin önde gelen temsilcilerindendir. Meşruti idaredeki muvaffakiyeti Mithat Paşa'yı enaniyete itmiş, Meclis içindeki Mithat Paşa yanlıları Paşa'yı memleketin kurucusu ve

[41]Uçarol, a.g.e., s. 467.
[42]Georgeon, a.g.e., s. 48.
[43]Sina Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022, s.45.
[44]Âdem Korkmaz, Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. XVIIII.
[45]İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Taif Mahkumları, TTK yayınları, Ankara, 2021, s.1.

milletin hamisi olarak görmeye başlamıştır. Bu durum bir kısım Paşa aleyhtarının Sultan'a jurnalleriyle son bulmuştur. Mithat Paşa'nın bu denli sivrilmesi ve Sultana sürekli olarak Paşa'nın Osmanlı Hanedanı'nın düşmanı olduğu yönündeki haberlerin ulaşması ikili arasındaki nefreti doğurmuştur.

Bütün bu hadiseler 5 Şubat 1877 senesinde sadaret mührünün elinden alınmasıyla neticelenmiş ve Paşa, İzzettin Vapuru ile sınır dışına çıkarılmıştır.[46] İki yıl kadar Avrupa'yı gezmiş olan Paşa Londra, Fransa, İtalya, İspanya gibi ülkelerde bulunmuş ve devlet erkanı ile birçok görüşmeler yapmıştır. Bu durumda Sultan Abdülhamit'e asılsız bir şekilde aktarılmış, Paşa'nın Cumhuriyet yanlısı olduğu ve Sultan Murat'ı desteklediği şeklinde iletilmiştir. Şüpheleri daha da artan Sultan, Paşa'yı Girit'in Hanya kasabasına göndermiştir.[47] Bu bölgede de Paşa'yı tehdit unsuru olarak görmeye devam eden Sultan Abdülhamit 10 Aralık 1878 tarihinde Paşa'yı Suriye'ye göndermiştir. Paşa'nın Suriye'ye ayak basması ile beraber jurnal faaliyetleri de kaldığı yerden devam etmiştir. Jurnaller, Celalettin Paşa, Süriri Efendi, Deli Nusret Paşa aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.[48]

Sultan Abdülhamit özgürlükçü ya da anayasa temelli devlet yönetimini benimseyen fikirlere sempati beslemiyor olsa dahi modernleşmeye veya Batılılaşmaya karşı olduğu söylenemez. Padişahın hem kendi konumunu hem de devletin konumunu sağlamlaştırmak için bir araç olarak gördüğü reformlar silsilesi batılılaşma açısından rasyonel gerekçelere dayanmaktadır. Padişah kesinlikle kör, katı, bağnaz fikirlere sahip olmak bir yana, istekli ve aktif bir modernleşme taraftarıdır. Yine bu dönemin başka bir sultanı olan Sultan Abdülaziz, Tanzimat Dönemi devlet bürokrasisinin kusursuz bir ardılı olarak tanımlanabilirken, Sultan Abdülhamit dönemi yüz yılın başından beri görülen en proaktif değişim ve yenilik devrinin sahibidir.[49] Yenilik arzulayan başka bir kesim varsa o da döneme etki eden Jön Türklerdir. Jön Türk hareketi de Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'nin zihin dünyasını anlamak açısından önemli bir gelişmedir. Jön Türk hareketi bu sayfaya kadar bahsedilen olaylar zinciri içinde kendi oluşumunu başlatmış geliştirmiştir. Hareket, başlama anından itibaren sınıfsal tabandan yoksundur. Asker ve sivil memurların liderlik yaptığı bir fikir ve eylemler dizesidir.[50] Sultan II. Abdülhamit dönemine etki eden gailelerden birisi de içeride baş gösteren muhalif harekettir. Genç Osmanlılar ile başlayan yapı Jön Türk olarak seyretmiş ve Sultanın devrini istibdat,

[46]İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, TTK yayınları, Ankara, 2021 s.128-129.
[47] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 130
[48] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 132.
[49] Lewis, a.g.e., s. 242-243.
[50] Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, İmge Yayınları, Ankara, 2019, s.100.

şahsını ise müstebit olarak nitelendirmiştir.[51] Mithat Paşanın Taif 'de ölmesi bu hürriyetçi cereyanların hızlanmasına zemin hazırlamıştır. Devletin Berlin Kongresinde karşı karşıya kaldığı toprak kayıpları ve bu kayıpların daha sonra da devam etmesi Fransızların Tunus'a İngilizlerin Mısır'a yerleşmesi Abdülhamit'e karşı muhalefetin başlıca unsurları olmuştur.

İttihat-ı Osmanlı ismiyle ilk etapta kurulan ve ardından İttihat ve Terakki ismiyle zikredilecek bu cemiyetin ortaya çıkması 1889 yılına isabet eder. Askeri Tıbbiye' de kurulan gizli örgütün kurucuları İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Hüseyin Zade Ali, İshak Sukuti ve Mehmet Reşittir. Fransız İhtilalini bir kaynak olarak almış olan bu örgüt devletin yapısına uygun olarak yönetilmesini arzu etmekteydiler. Cemiyet Tıbbiye 'de filizlendikten sonra başka okullarda da kendine yer bulmuştur. Yapısal olarak İtalyan ihtilalci bir örgüt olan Carbonariden esinlenmişlerdir. Belli bir süre sadece kendi bünyelerinde iç eğitim sayılabilecek toplantılar yapmakla yetindikleri gibi, eylem veya propaganda yapma girişimlerinde aceleci davranmadıkları görülmüştür.[52]

Mevcut yönetime bir muhalif kesim olarak İstanbul Sirkeci de Jön Türkler ismiyle kurulan bu örgüt Askeri Tıbbiyeli beş öğrenci faaliyetlerine başlamıştır. Kuruluşlarının ilk etabında bu cemiyeti, duygusal cereyanları ağır basan bir öğrenci topluluğu olarak görmek mümkündür. Jön Türk hareketini, felsefi sohbetlerin yapıldığı ortamın mahsulü olarak da değerlendirilebilir. Bu değerlendirme ile birlikte Jön Türk Hareketinin fikir babaları yahut düşünce mimarı Namık ve Ziya Paşadır.[53] Cemiyet zamanla ülke içinde ve dışında faaliyetlerini ve etki alanlarını genişleterek daha da kuvvetlenmiş örgütlenme adımına geçmiştir.

Grup içindeki bazı kesimin de amacı Sultan Abdülhamid'i tahttan indirmektir. Jön Türklerin Paris de de mevcut bir yapılanması vardır. Bu yapılanma İstanbul'un merkezi hüviyetindedir. Zamanla İstanbul ile Paris şubesi arasında fikir ayrılıkları Abdülhamid'i tahttan indirme noktasında derinleşmiş ve Paris şubesi tarafından uygun görülmemiştir.

İstanbul'daki Jön Türk üyelerinin nihai maksatları Sultan'ın jurnal ve hafiye teşkilatı ile tespit edilmiş pek çoğu ülke dışındaki çeşitli bölgelere sürgün edilmiştir. Sultan Abdülhamid tarafından bir tasfiye süreci başlamıştır. Örgütün İstanbul içindeki faaliyet yoksunluğunu ülke dışındaki örgütlenmelerle telafi edilmeye çalışılmıştır. Paris'te Ahmet Rıza Bey önderliğinde, Cenevre'de İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet nezaretinde, Balkanlar'da ise İbrahim Temo öncülüğünde Jön Türkler eylemlerini sürdürmüşlerdir. Basın yayın organlarını aktif bir şekilde

[51] Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, YKY Yayınları, İstanbul, 2002, s.90.
[52] Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Kitabevi, Ankara, 2023, s.48-50.
[53]Ülken, a.g.e., s. 120.

kullanan örgüt, Meşveret, Mizan, Osmanlı, Kanun-i Esasi ve Hak isimli gazetelerle ideolojilerini matbuata yansıtmışlardır.[54] Kısaca Jön Türk hareketinin bu iki ismine dair bilgi vermek gerekirse; Ahmet Rıza Bursa'da Maarif Müdürlüğü görevinden sorumluydu, 1894 senesinde Paris de tertip edilen sergiyi ziyaret sebebiyle izin alarak Fransa'ya gitmiş ve pozitivist akımından etkilenmiştir. Bu akımın temellendiği bir düşünce olan Ordre et Progres'i Osmanlı düşünce ve fikir sahasına entegre etmek maksadıyla fikirsel bir gayret sarf etmiştir. Meşveret gazetesi ile fikir ideoloji ve yaklaşımlarını yayımlamaktadır.[55] Auguste Comte'un pozitivist ekolu 'nün tesirinde kalan Ahmet Rıza, Müslümanlığın pozitivist akımıyla örtüştüğü kanaatindedir. Yine bu ekol minvalinde gazetesini şekillendiren Ahmet Rıza Osmanlı toplumunun hedeflemesi gereken birkaç unsurun temellendirmesini yapmıştır, başlıca Osmanlılık kavramının içinin doldurulması yani anlamının zenginleştirilmesidir. Diğer temas ettiği nokta ise maarifin ilerlemesi iken bir diğeri Şer'i ve Nizamiye Mahkemelerinin bir arada oluşturduğu ikircikli yapının terkedilmesi yönündedir. Çıkardığı gazetesinin bir sayısında İmparatorluğun gidişatı hakkında; ''*Ölüyoruz, ölüme yuvarlanıyoruz, bunun hesabını araştırmadık. Yalnız mersiyelerle vakit geçirdik''* [56] şeklinde dile getirmiştir. Buradan hareketle Ahmet Rıza'nın dağılma döneminin tasvirini yapmakla beraber bunun altında yatan temel sebeplerinin araştırılmadığını övgü ve gerçekten uzak sözlerle zaman kaybedildiği yorumu çıkarılabilir.

Örgütün bir diğer önemli ismi olan Mizancı Murat ise; Dağıstan'da doğmuştur,1878 senesinde Mülkiyede Tarih dersi öğretmenliği yapmıştır. Öğrenciler üzerinde tesir sağlayan Tarih-i Umumi kitabıyla bilinmektedir. Kendisine lakabını veren Mizan gazetesini haftalık olarak çıkarmaktadır. Gazetesinin genel içeriği eleştiri üzerinedir fakat bu eleştiri sadece hükümete yöneltilmiştir. Padişah'a ise övgü ve iltifatlar kaleme almıştır. Esasen İttihat ve Terakki'ye tabii olmak niyetinde değildir. Sultana çeşitli layihalar sunarak gözüne girmeye çalışsa da beklediği ilgiyi bulamamıştır. Birbiriyle çelişik düşüncelere sahiptir. Halifelik, Padişah ve İslamiyet'e kıymet vermekle beraber kozmopolit bir atmosfer ile İmparatorluk içerisinde yapılacak olan reformları Batı'nın perspektifine ve müdehalesi bırakan fikirlere sahiptir. Fiilen ve fikren İttihat ve Terakki'nin ruhundan bağımsızdır.[57]

Jön Türklerin neredeyse tamamı istibdat rejimine son vermekte kararlı olmalarına rağmen, daha ileride ilan edilecek olan Meşrutiyet yönetiminin devlete nasıl yön vereceği hususunda bir

[54]Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) C.1, İletişim Yayınları, 1998, s.51,52.
[55] Ülken a.g.e., s. 162.
[56]Çavdar, a.g.e., s. 67.68.
[57] Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 67.

fikir birlikteliği taşımıyorlardı.1900 yılından itibaren bu fikir ayrılıklarının giderilmesi için birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlerin nihayetinde Paris'te ilk Jön Türk kongresi toplanmış ve ikili bir yapı açığa çıkmış, daha da resmiyet kazanmıştır. Bu yapılardan bir tanesi İttihat ve Terakki'nin ilk kurucuları ve Ahmet Rıza Bey'in etrafında bir araya gelenlerle, Prens Sabahattin'in çevresinde bulunanlar olarak ikiye ayrılmışlardır. Daha sonraki aşamalarda ise bu iki grup yayın organlarını vasıta kılarak birbirlerine hücum etmişler, kendi fikirlerini yaymaya çalışmışlardır.1917'de bir kongre gerçekleştirmek isteseler de bir araya gelememişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Abdülhamit muhalifliği üzerinden yaptığı propagandayı, Berlin Anlaşmasından beri siyasi bunalımın merkezi haline gelen Balkanlar da yayma zemini bulmuşlardır.

Bölgenin durumu 20.yy. başında cemiyetin faaliyetlerine daha da açık bir hale gelerek grubun daha da nufüzlanmasına imkân vermiştir. Abdülhamit'e karşı oluşan muhalefetin Rumeli sahasına kaymasına sebep olmuştur. Balkanlarda ve Makedonya da var olan ciddi kargaşa da İttihat ve Terakkinin yayılması için uygun zemin hazırlamıştır. Bunun bir sonucu olarak Makedonya merkezli bir girişim ile II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.[58]

Makedonya Bunalımı özetle Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü çaresizliğin net bir görüntüsüdür. Yaşanan tüm bu hadiseler, Ermeni Probleminin baş göstermesi, Ekonominin ve Maliyenin bu denli bozulması, Islahat programlarının günün gerekliliklerine karşı dirençsiz kalması İmparatorluğunda sonunun geldiğini açıkça göstermektedir. Zira Hasta Adam olarak zikredilen İmparatorluk artık sınırlı bir zaman ile karşı karşıyadır. Tüm bu hadiseler temel şiarları hürriyet ve bağımsızlık olan İttihat ve Terakki Cemiyetini daha da körüklemiştir. Faaliyetlerine hız verilmesi gerektiğini ve bir an önce tasarladıkları Meşrutiyeti ilan etmelilerdir. Meşrutiyet yönetimine giden yolda örgütü ateşleyen bir başka hadise ise Japon-Rus savaşında Japonların galibiyeti olmuştur. Meşrutiyetin İlanında nirengi noktası Firzovik Hadisesidir. Bu hadisede özetle Sarayiçin'de başlayan protestonun Osmanlı mahalli idarecilerine sıçraması ile muhalif bir harekete dönüşmesini konu edinmektedir. Kosova'da cereyan eden protesto bölgenin valisi Mahmut Şevket Paşa'nın teşebbüsleri ile devam ederken Vali bölgeye İttihat ve Terakki üyelerinden Galip Beyi görevlendirmiştir. Galip Bey de hadiseyi örgüte bildirip halihazırdaki kaostan faydalanarak Meşruti yönetimi ilan etme girişimlerine

[58]Uçarol, a.g.e., s. 509-513.

başlamayı önermiştir. [59] Tüm bu gelişmeler ışığında İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz günü 21 pare top atışıyla Manastır'da Meşrutiyeti ilan etmiştir.[60]

Dönemde etkin olan bir başka kesim olarak adlandırabilecek ulema, kendini yenileyemeyen, şerhçilik usulüne göre hüküm verirken, körü körüne bağlandıkları dogmalarla hareket etmekteydiler. Bu kısım Sultan'ın yönetiminden şikayetçi değildir.[61] Fakat yönetimi sorgulayan çok sayıda İslamcı bir aydın kesim de mevcuttur. Bu kesim Yeni Osmanlıların ideolojisinin taraftarlarıydılar ve Sultan Abdülhamit'in yönetim sistemine karşıydılar. Sultanın yönetimine karşı birçok kesim ve farklı ideoloji sahipleri Meşruti yönetimin ilan edilmesi için büyük çabalar göstermişlerdir. Farklı zihin dünyasında sahip birçok kesim ortak payda olarak Meşrutiyetin ilan edilmesinde buluşuyordu. Meclisin yeniden açılıp Kanuni Esasinin yürürlüğe konması, basın-yayın hayatı üzerindeki sansür uygulamalarının kaldırılması, jurnalcilik faaliyetlerinin son bulması tüm muhalif kesimin arzusuydu. İslamcılar nazarında ulema sınıfının zamanla kötüleşen vaziyeti devletin akıbeti ve toplum dinamiklerine etkisi açısından da büyük önem arz ediyordu. Bu minvalde Sultan Abdülhamid'in İslamcı çevre ve Ulema kesimi ile münasebetine değinmekte fayda var. Abdülhamit'in ulema kesimi ve Medrese'nin tutumuna mesafeli durmasının başlıca sebepleri vardır.[62] Osmanlı Devleti'nde taht değişikliğinde Ulema sınıfı etkin bir rol oynuyordu. Zira Sultan Abdülhamid'in amcası Abdülaziz'in tahttan indirilme sürecinde medrese öğrencileri etkin bir rol oynamış Talebe-i Ulum olayları olarak adlandırılan hadise cereyan etmiştir. Kısaca bu hadise; Hersek ayaklanması, Selanik olayları gibi peşi sıra gelişen hadiseler akabinde patlak vermiş, İstanbul halkı da giderek durumdan etkilenerek galeyana gelmiştir. Her ne kadar basın üzerinde sansür uygulamaları devam etse de halk hadiselerin iç yüzünü öğreniyor ve neler yapılması gerektiği konusunda fikir teatisinde bulunuyorlardı. Selanik hadisesi sonrasında Müslümanların Hristiyanları katledeceği gibi asılsız haberler Rus Elçiliği tarafından yayılmış buna binaen Sadrazam Mahmut Nedim Paşa Rus elçisi İgnatiyev'den sükûnetin oluşturulması için destek talep etmiştir. Asılsız rivayetler halkı tesiri altına aldığı gibi halk silah temin etme girişimlerine başlamıştır. Beyoğlu'ndaki Hristiyan esnafların çoğu ailelerini yurt dışına göndermişler. Tüm bu hadiselerin müsebbibi olarak da Mahmut Nedim Paşa gösterilmiştir. Padişah ise Mahmut Nedim Paşaya saygı göstermeye devam etmiştir. Hal böyle iken Nedim Paşa'nın sadaretten uzaklaştırılması pek mümkün görülmemiştir. Mümkün olan bir çözüm ise, büyük bir halk

[59] Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), Kaynak Yayınları, Çev: Nuran Yavuz, İstanbul, 2010, s. 25--27.
[60]Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s.130.
[61] Enver Ziya Karal, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918) C.IX, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.1.
[62] İbrahim Halil Ozan, Mehmet Salih Arı, ''II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar'', Van İlahiyat Dergisi, Aralık, 2020, s.4-5.

ayaklanması ile padişah üzerinde güçlü bir tesir sağlamak olmuştur. Halkın böylesi bir girişimde birliktelik sağlaması da kolay ve pratik sayılmazdı. Fakat medreseli öğrenciler ayaklanırsa, halk da bu kitleden güç alıp onlara destekçi olabilirdi. Böylece Mahmut Nedim Paşa aleyhtarları medreselileri ayaklanma fikrine teşvik etmeye çalıştılar. Zira medreseli öğrenciler ekseriyetle bu teşvik için müsait bir geçmişe sahiptir. Medreseli öğrencilerin büyük bir kısmı Rumeli ahalisindendir ve memleketlerinden aldıkları haberlerde ailelerin ve akrabalarının Bulgarlar tarafından öldürüldüğünü duyuyorlardı.[63] Hal böyle iken medreseli öğrenciler mevcut vaziyet için zaten öfkelilerdi. Muhalif kanadın girişimleri etkili olmuş ve 11 Mayıs 1876 günü Süleymaniye, Fatih, Beyazıd gibi devrin önemli medreselerinin öğrencileri, derslerine ara vererek ayaklandılar ve halkın hürriyetini ve toplumun huzurunu her şeyin üstünde tuttuklarını belirterek derslerine ara vermişlerdir.[64]

[63] Karal, Islahat Fermanı Devri (1861-876) CVII. s.101-102.
[64] Armaoğlu, a.g.e., s. 497

BİRİNCİ BÖLÜM
ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN AİLESİ VE EĞİTİMİ

1.1. Ailesi ve Çocukluk Yılları

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, medrese geleneğinde yetişen en önemli İslam alimlerinden birisidir. Çağının ilim ve din hayatına yeni bir perspektif kazandırmış mütefekkirler arasında yer almaktadır.19. yüzyılın önde gelen allâmesi Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın kaleme aldığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivinde bulunan sicil-i ahval dosyasında doğduğu yıldan başlayarak eğitimi, ailesi, çocukluğu ve hayatının diğer safhaları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Kendi beyanına göre ismi Muhammed Hamdi'dir. Kendisine Hafız Muhammed Hamdi denildiği gibi Küçük Hamdi mahlası da kullanılmıştır. Muhammed Hamdi Efendi o dönem Konya Vilayeti'nin Teke Sancağı'na bağlı olan Elmalı kazasında dünyaya gelmiştir.[65]

Evliya Çelebi seyahatnamesinde, Elmalı kazası hakkında bilgiler vermiştir. Bu kazanın hazine ve define açısından bol kaynaklara sahip olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple de definecilik faaliyetlerinin bölgede yoğun olduğunu vurgulamıştır. Teke Bay oğulları döneminde Elmalıda, Germiyanoğluları Beyliğinden Yakub Germiyan'nın İshak Fakih isimli hocasının Kadir Gecesinde definenin kenarında bir ''erbain'' çıkarttığını, bu defineden sel gibi altın ve guruşun aktığını ifade etmiştir. Bu hadise karşısında definenin olduğu mağaradan ''almalı mı'' ''almamalı mı'' sesi geldiğini, Teke Bay'ın ise ''almalı'' cevabını vererek, bu ismin zamanla yayılıp Elmalı ismini aldığını belirtmiştir.[66]

Muhammed Hamdi Efendi'nin doğduğu bölge olan Elmalı kazasının eski isimleri ''*Kabalı ve Amelas'' dır.* Elmalı isminin nereden türediği net olarak bilinmese de bazı söylemler söz konusudur. Evliya Çelebi'nin kırk türden fazla elma çeşidi olduğunu belirtmesi, ismiyle alakalı ipuçları vermektedir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Cevizli, Bademli, Armutlu gibi yer adlarının olması ve buralarda isimlerine nispetle ürünlerin elde edilmesi Elmalı isminin bölgede yetişen elma ağaçlarından gelmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.[67] Zira bölge halkı da isminin manasıyla ilgili benzer görüşlere sahiptir.

---

[65] Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge

[66] Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 9.Kitap, (haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları İstanbul, 2011, s.302.

[67] Hatice Durgun, Elmalı Kazası (1839-1914), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s.4.

Önemli stratejik konuma sahip olan bu kazada birçok medeniyet kurulmuştur. Örnek olarak Bizanslar, Persler, Likyalılar gösterilebilir. Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubat'ın hükümdarlığında en şaşalı zamanlarını yaşamış ve Sultan Yıldırım Beyazıd ile birlikte Osmanlı hududuna katılmıştır. Böylece, Anadolu'nun Akdeniz Bölgesindeki idari birimi olan Teke sancağına mülhak olan Elmalı, Antalya livasına bağlanmıştır. Günümüze kadar da bu konumunu sürdürmüştür. Bu bölgeye Türkistan'dan çeşitli göçler gelmiş, bu göçlerle beraber birçok derviş de bu kazayı görme imkânı bulmuştur. Dervişlerin konaklama yerleri olarak adlandırılacak zaviyelerin de Elmalı Kazasında olması bu bölgenin irfan merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Birçok dervişin zaviyelere olan ziyareti ilmi canlılığı da beraberinde getirmiştir. Harezm bölgesinden gelen Müslüman kitleler zamanla bölgenin İslamlaşmasını sağlamış ve İslam mimarisine türlü örnekler teşkil edecek eserler bırakmışlardır. Elmalı kazası bir Türk yerleşmesi olmakla beraber Türk Dili ve Edebiyatının en önemli temsilcileri de bu coğrafyada kök salmıştır. Bölgeye gelen ilim ehli kişiler sayesinde İslami yaşama usulleri ve gereklilikleri şehrin her dokusunda kendisini hissetmiştir. Gerek zaviyeleri, camileri, türbeleri, gerekse eğitim müesseseleri ile bu atmosferi görmek mümkündür. Evliya Çelebi mezkûr bölgede 70'ten fazla sıbyan mektebinin varlığından söz etmiş ve Anadolu'da Kur'an-ı Kerim ile bu denli alakadar bir yer görmediğini vurgulamıştır.19.yüzyılların başlarında Elmalı kazası 17.yüzyıla kıyasla üç kat gelişme göstermiş, bu coğrafyayı ilim sahasına çeviren birçok medrese inşa edilmiştir. Genel olarak bu medreseler; Haydar Efendi Medresesi, Debbağ Baba Medresesi, Hacı İsmail Efendi Medresesi şeklindedir.[68] Elmalı, Beydağlarının Batısında kalmaktadır. Etrafı dağlarla çevrilidir. Bu kaza düzlük bir ova değildir. Etrafını saran dağlardan biri olan Tekeli Dağları, güneybatı- güneydoğu yönünde olup Göller Bölgesine doğru açı yapmaktadır. Doğusunda Antalya Körfezi'nin üst tarafında büyük ve irtifası yüksek Beydağları bulunmaktadır. Batısında Akdağ ve Girdev yaylası yer almaktadır. Elmalı ovasının oluşumunda karstik çöküntülerin payı büyüktür. Elmalı kazası, el değirmenleri ve leblebisi ile ün salmıştır.[69]

Elmalı kazası Teke sancağının batı kısmındadır ve Antalya iline 100 km uzaklığı bulunmaktadır.[70] Çanak şeklini andıran fiziki bir görünüme sahiptir. Bu plato Batı Toroslar ve Bey Dağları arasında 1.200 metrelik bir irtifaya sahiptir. Yörenin doğusunda Kemer batısında Fethiye ve Kaş bulunurken, kuzeydoğusunda Korkuteli ve güneyinde Finike bulunmaktadır.

[68] Mehmet Şahin, Şeref Göküş, ''Antalya'da Bir İlim Merkezi Elmalı''**,** Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Haziran, 2020, C.13, S.71, s.1063.
[69] Hüseyin Saraçoğlu, Akdeniz Bölgesi, MEB Yayınları, İstanbul, 1989, s.230, 232.
[70] Taner Aydın, Elmalı İlçesinin Coğrafyası, İksad Publishing House Yay, Ankara, 2019, s.1.

Akdeniz Bölgesi'nin iklim özelliklerini yansıtan Elmalı'da ılıman iklim hakimdir. Kışlar ılıman ve yağışlı yazlar kısmen kurak ve serin geçer.[71] Bölgenin kısaca özel konumu bu şekildedir.

Anadolu vilayetleri Alaaddin Keykubad'ın tahta çıkması akabinde gelişme göstermiş, imar ve yapılanma faaliyetlerinin Sultan'nın döneminde hız kazandığı görülmüştür. İktisadi anlamda da gelişme gösteren birçok eyalette milli beraberliğin sağlanması esas kabul edilmiştir. [72]

Tüm bunlara ek olarak Elmalı kazası önemli geçiş güzergahlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu durum da Elmalıyı civarındaki kazalara nispetle daha önemli kılmıştır. Önemli kavşaklara sahip olmasının yanı sıra bu bölge geçmişten günümüze aktif sosyo-ekonomik faaliyetlerinde yürütüldüğü bir kaza olmuştur. Mezkûr bölgenin ahalisi arasından da çok sayıda ehl-i hiref ve ehl-i ziraat mensubu olması ticari ve ekonomik canlılığı beraberinde getirmiştir. Çarşısında çok sayıda tüccar ve esnafın varlığı da diğer kazalardan pek çok kimsenin ihtiyaçlarını tedarik etmesini sağlamıştır. Böylece diğer kazaların merkezi olma işlevini yıllarca aktif bir şekilde sürdürmüştür. Akarsuların bol olması bu kazayı tarımda verimli kılmıştır. Bununla beraber hayvancılık, ormancılıkta önemli ekonomik faaliyetlerin içinde yer almaktadır. Elmalı kazası bir gümrük merkezi haline gelme ve ticari canlılığını kazanma özelliğini Finike'nin tarihsel süreçteki liman kenti olma özelliğinden almıştır.[73] Özetle; 19. yüzyılda Elmalı kazası, Finike iskelesinden dolayı çeşitli ticari faaliyetlerin yürütüldüğü gelişmiş bir kaza olma özelliğini sürdürmüştür. İbn-i Battuta'ya göre bu önemli limandan yani Finike'den Kastamonu'da bulunan bir medresede hocalık yapan, Fenikeli Sadreddin Süleyman (El Finiki) isimli müderris yetişmiştir.[74]

Elmalı kazası ile ilgili bu bilgilerden sonra Muhammed Hamdi'nin ailesine gelince babasının ismi Numan Efendi'dir. Numan Efendi ise Bekir Efendi'nin oğlu olan Hasan Bedrettin Efendinin oğludur. Sicil dosyasında babasının soy ağacını; ''*Pederim Numan, Abdul Mennan bin Muhammed Bin El hac Bekir bin Hasan Bedrettin Efendi olup Numan Efendi namıyla yad olunur''* şeklinde belirtilmiştir. Babası, Numan Efendi'nin ceddi Burdur'un Gölhisar Nahiyesi'ne dayanmaktadır.[75] Gölhisar'ın ise Yazır köyüne mensuplardır.[76]

---

[71] Durgun, a.g.e., s.2.
[72] İbn Bibi, Selçukname, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2020, s.16.
[73]Hatice Durgun, ''XIX. Yüzyılda Finike'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısından Kesitler'', Akademik İncelemeler Dergisi, Volume:12, Issue:2, 2017(35-63), s.42; Muhammet Güçlü, ''Doğu Akdeniz'de Bir Liman Kenti: Finike'', Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası, 2011, 415-441.
[74] Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, İbn Battuta Seyahatnamesi, Çev: A. Sait Aykut, YKY Yayınları, İstanbul, 2022, s.304.
[75] Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge
[76]Mesut Okumuş, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı İlmi Kişiliği ve Eserleri, Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB yayınları, Ankara, 2017, s.8.

Numan Efendi, Aydın vilayetinde medrese eğitimi görmüştür. Tedrisatını tamamladıktan sonra hayatının ilerleyen dönemlerini Elmalı kazasında geçirmiştir.[77] Büyük alim Muhammed Hamdi Efendi'nin ailesi de anlaşıldığı üzere tedrisata önem vermiştir. Merhum Numan Efendi de ilim ehli bir şahsiyettir ve alim bir kişilik olarak addedilmektedir.[78] Muhammed Hamdi Efendi babasının beş on sene kadar tedris ile meşgul olduğunu, akabinde Elmalı kazasına geldiğini sonra Mahkeme-i Şer'iyye baş-kitabetinde on sekiz yıl kadar görev yaptığını yazmıştır. Babasının ehl-i ilim kalemine mensup olduğunu belirtmiştir. [79] Özetle Numan Efendi, Osmanlı Devleti'nde merkez veya taşrada, aile ekonomi, toplum, hukuk gibi alanlarda yürütülen ilişkilerin kadı yahut kadı naibi tarafından kayıt altına alındığı defterleri kaleme almaktan sorumludur.[80] Elmalılı Hamdi Efendi'nin beyanı doğrultusunda Numan Efendi'nin Şer'iyye sicili kayıtlarını tutan bir memur olduğunu söylemek mümkündür.

Muhammed Hamdi'nin validesi Fatıma hanımın tam künyesi ise Fâtıma binti Muhammed Efendi bin Abdullah Efendi el- 'Arif bi-Sarılarlı olarak geçmektedir.[81] Buradan hareketle Fatma hanımın dedesi Abdullah Efendi, babası ise Muhammed Efendi'dir. Çoğu kaynakta zikredildiği gibi babasının adı Esat Efendi değildir. Fatma hanımın babası Muhammed Efendi Elmalı'da hocalık yapmış ilim ile iştigal etmiştir.[82] Kısaca büyük alim Elmalılı Hamdi ve ailesi ilim ehli kimselerdir.

Hamdi Efendi'nin babası Numan Efendi; Şer'iyye baş kitabetindeki görevinin yanı sıra Eytam müdüriyeti görevini de ifa etmiştir. Dindar bir kişilik olan Numan Efendi Kur'an-ı Kerim yazar, İslam dininin mühim sahaları olan akaid ve fıkıh ilimleriyle meşgul olur, bu meyanda yazılar yazardı. Günlük hayatında zirai faaliyetlerde bulunur, hat sanatı ile ilgilenir, şiirler kaleme alırdı. Numan Efendi, oğlu Hamdi Efendi'nin İstanbul Fatihteki evinde 1916 senesinde sabah namazı sonrası vefat etmiştir.[83] Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi babasının vefatı için aşağıdaki satırı kaleme almıştır.

Târîḫ-i vefâtı
Yâran göçtü başka diyara gitti
Gam bir hakikat oldu hayal bitti
Tarihi Hamdi huni cigerle yazdım
Eyvâh pederim irtiḥâl etti

[77] Yakup Döğer, Modernleşme ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır, Tashih Yayınları, Kocaeli, 2022, s.14.
[78] Okumuş, a.g.e., s.7.
[79] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[80] Yunus Uğur, ''Şer'iyye Sicilleri'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.39, İstanbul, 2010, s.8.
[81] Necmi Atik Özel Arşivi 1 Numaralı Belge
[82] Fatma Paksüt, ''Merhum Dayım Hamdi Yazır'' Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, Ankara, s.2
[83]Necmi Atik, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, Eserleri ve Divançesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2022, s.16.

Yazır ailesinin doğum yerlerine nispetle kökleri eski Türk boylarına dayanmaktadır. Zira büyük alim Muhammed Hamdi kaleme almış olduğu tefsirinin giriş kısmında;" *Ben halis Anadolulu, Özoğuz, Yazır Türkü'yüm'' on beş yaşımda İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a ne de İran'ı gördüm ne de Frengistan'ı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. "Yazır'ın Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğunu da Arapçadan, Divan-ı Lügat-it Türk'ten öğrendim.''*[84] Buradan hareketle merhum Hamdi Efendi'nin beyanı üzerine, soyları gerçek bir Türk boyu olan Oğuzların Yazır boyuna mensuptur. Kaşgarlı Mahmud da eserinde '' Türk Ulusunun Boyları Hakkında Söz '' başlığı altında Türklere ait yirmi boyu anlatmış her boyun kendisine ait oymakları olduğunu bildirmiştir.[85] Eymir boyu için Eymür kelimesi kullanılmış ve yirmi iki Oğuz bölüğünden bir tanesi olarak tarif edilmiştir.[86] Bu konu ile ilgili Faruk Sümer ise, Oğuz kelimesinin Gazan Han döneminde, Uygurca yazılmış olan Oğuz Kaan Destanında geçtiğini mahiyet olarak ''ilk süt'' anlamına geldiğini belirtmiştir. Ek bir bilgi olarak, Oğuzların kuzeyde yaşayan bir budun olduğunu belirtmiş, doğu komşularının Tatarlar olduğunu, dokuz adet boyun bir araya gelerek var olduğunu ve sadece ikisinin isminin net olarak bilindiğini bunların isminin ise Kunı ve Tonra isimli boylar olduğunu yazmıştır.[87] Mehmed Neşri ise bu konu ile alakalı, Türklerin çok çeşitli kavimlere ayrıldığını, kimisinin çadırlarında yaşamlarını sürdürdüğünü kimisinin konargöçer bir yaşam tarzı benimsediğini, bazı kesimin dağlarda yaşadığını kaleme almıştır. Bütün bunların çeşitli şeylere taptığını, kimisinin bir dini bile olmadığını belirtmiştir. Türklerin Bulcas Han'ının evlatları olduğunu yazmıştır. Bulcas Han vefat etmiş yerine, Zib-bakoy geçmiş onun da vefat etmesi ile yerine Kara Han geçmiş Kara Hanı'nın vefatı ile de başa Oğuz geçmiştir. Onun da altı oğlu dünyaya geldiğini ve her birinin dörder çocuğu olduğunu eserinde zikretmiştir. Ay hanın oğullarından ise Yazır, Döger, Dodurga, Yapırlı isimli oğullar dünyaya geldiği ifadesine yer vermiştir. Buradan hareketle Mehmed Neşri'nin eseri doğrultusunda Hamdi Efendi'nin Ay Han oğullarına bağlı bir Oğuz Türkü olduğu bilgisine ulaşmaktayız.[88]

Elmalılı Hamdi Efendi Hak Dini Kur'an Dili adlı Tefsir 'in mukaddimesinde kendi mensubiyeti hakkında bilgi verdikten sonra, ''*İran'da çıkan yünden, Avrupa'da bükülen ipten,*

---

[84] Okumuş, a.g.e., s.9.
[85]Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lügat-İt-Türk, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, C.I. Çeviren: Besim Atalay, Ankara, 2006, s.28.
[86]Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lügat-İt-Türk, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, C. IV. Çeviren: Besim Atalay, 2006, Ankara, s.838.
[87] Faruk Sümer, Oğuzlar Türkmenler Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2024, s.21, 26.
[88] Mehmed Neşri, Neşri Tarihi I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Haz: Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1983, s.12-14.

Türk tezgahında dokunan halıyı Türk malı tanıdım. Bir binanın mimarisinin Türk olması için bütün kerestesinin yerli olması lazım değildir diye işittim. Afrika madenlerinden çıkmış bir altının üzerinde bir Türk sikkesi gördüğüm zaman ona Afrika'nın değil bizim altınımız dedim.''[89] Muhammed Hamdi Efendi bu lafzıyla bize, bir işin herhangi bir aşamasına Türk'ün eli değmişse o onun için Türk mahsulüdür vurgusunu yapmış, bir metada Türk mührünü ve emeğini gördüğünde bunu Türk'ün malı olarak kabul etmiştir yorum yahut görüşüne ulaşılabilir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi daha önce de belirtildiği gibi Teke Sancağına bağlı olan Elmalı'da dünyaya gelmiştir. Elmalı'nın ise Karyağdı Mahallesi'nin [90] 3 nolu hanesinde doğmuştur.[91] 1295/1878 senesi Cemaziyelahir evasıtında yani haziran ayının ortasında doğmuştur. Fakat o dönemki tahrir kayıtlarında kendi beyanatına göre 3 yaş büyük yazdırılmıştır. Zira bu bilgiyi Hamdi Yazır, *'' (1)300 tarihinde icra edilen tahriri nüfusta tarih-i tevellüttüm sehven 1292 olarak zapt edilmiş ve nüfus tezkiremde öyle mukayyed olunmuştur''* şeklinde sicil dosyasında belirtmiştir.[92] Hamdi Efendi doğum tarihini 1292 yılı şeklinde belirtmiş olsa da eşi Firdevs hanıma verilen resmi evrakta doğum yılı 1293 olarak geçmektedir.

Hamdi Efendi yaşının ve yaşıtlarının her anlamda ötesindedir. Kavrayışı ve zekâsı açısından üstün bir yaratılışa sahiptir. Hadiseleri muhakeme etme gücü yüksek, başladığı işi en güzel şekilde yerine getiren birçok alanda sorgulaması ve merakı bitmeyen her şeyin özünü arayan bir kimsedir. Küçük yaşlarında yaşlı teyzelere nakış ve dantel örnekleri çıkarıp, kız kardeşlerine kıyafet dikmek gibi el becerileri vardır. El becerilerinin yanı sıra birçok ilmi alanda da kendisini eğitmiştir.[93] Küçük yaşlarında başlayan merak dolu hali dini alanlarda da kendini göstermiş ve Kuran-ı Kerimi ezberlemeye koyulmuştur. Bir gece vakti annesi oğlunu odasında göremeyince evlerinin alt katındaki bir odada Kuran-ı Kerimi ezberlediğine tanıklık etmiştir. Herkesten habersiz başladığı hafızlık sürecini kısa sürede bitirmiştir.[94]Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi hafızlığı ile ilgili ''*inleten kalbimi elhanın mı endamın mıdır, Hafızım sen söyle artık sırrı-ı Furkan'ım nedir''* satırlarını kaleme almış ve Metalip ve Mezahip adlı felsefi eserin

[89] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Azim yayıncılık, İstanbul, C1.s.10.
[90] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[91] Atik, a.g.t., s.6
[92] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[93]Paksüt, a.g.b., s.3.
[94]Paksüt, a.g.b., 1993, s.3.9

tercümesinde belirtmiştir. Bu eseri ise Recep Kılıç sadeleştirerek ‘’İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş’’ adı ile tekrar bastırmış ve ‘’Dibace’’ isminde bir girişe yer vermiştir.[95]

Ömer Nasuh Bilmen, Muhammed Hamdi Efendi’nin çocukluk dönemi ile ilgili yüksek bir zekâ sahibi, güzel yüzlü, sevimli faziletli ve geleceğin büyük alimi şeklinde ön görüde bulunmuştur. Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, Kuran-ı Kerimi ezberledikten sonra döneminin kuvvetli hafızları arasında yerini almıştır. Ömer Nasuh Bilmen ‘nin beyanına göre onun sesinden Kuran-ı Kerimin ayetlerini dinlemek cemaati hoşnut eder, yüreklerine ferahlık verirdi. Zira cemaat Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi’nin Kuran tilavetlerini ve hatimlerini kaçırmaz dikkatle dinlerler mütebessüm olurdu görüşüne yer vermiştir.[96] Yine Bilmen’e göre Hamdi Efendi’nin güzel yazı stilinde çok ehil olduğu ‘’*teberrük için kaleme aldığı müteaddit hilyeler pek nefisdir’’* görüşüne yer vermiştir.[97] Teberrük kelime anlamı olarak, mübarek görme, uğur sayma, bereketli addetme mahiyetindedir.[98] Bilmen ‘nin burada kastettiği mana ise Allah’ı anmak ve hatırlamaktır. Bir niyet olarak teberrük etmek yaptığı bir işte önceliğin eser üretmekten ziyade, Allah’ı anmak olduğu, Allah’ı anmaya bir iş vesile olacağı için o işe girişilmesidir.[99] Muhammed Hamdi’nin yapmış olduğu hilyeler için de tamamen özgün ve sıra dışı olduğu yorumunu yapmıştır.[100]

Muhammed Hamdi temel eğitimini ailesinden almıştır.1884 senesinden 1890 yılları aralığında Arapça gramer bilgisi olan nahiv ve izhar alanlarında kendisini ilerletmiştir. Bazı derslerin ilk aşamalarını ise dayısı ve babası vasıtasıyla öğrenmiştir. Buna ek olarak farklı alanlarda özel dersleri ise dönemin önde gelen alimi olan ve aynı zamanda amcası Muhammed Emin Efendi’den almıştır.[101]

1.2. Eğitim Yılları

Elmalılı Hamdi Efendi, ilk öğrenimini 1302/1885 senesinde Elmalı’da yeni açılmış olan iptidai mektebinde tamamlamıştır. Mekteb-i İptidaiyi 7 Temmuz 1304/ 19 Temmuz 1888 tarihinde birincilik şahadetnamesini alarak bitirmiştir. Aynı sene rüştiyeye başlamış dört sene süren eğitim süresini 23 Haziran 1307/ 5 Temmuz 1891 tarihinde bitirerek mezun olmuştur.

---

[95]Fatma Dore, ‘’Hak Dini Kur’an Dilinde Felsefi Unsurlar’’, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Bursa, 2000, s.4.
[96]Asım Cüneyd Köksal, Osmanlının Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır, İlke yayıncılık, İstanbul 2017, s.14.
[97]Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü’l-Müfessirin, C.2. Ravza Yayınları, İstanbul, 1973, s.786.
[98] İsmail Parlatır, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınevi, Ankara, 2011, s.1653.
[99]Dilara Aydın, ‘’Klasik Türk Şiirinde Teberrük Kavramı’’, Journal Of Turkish Language and Literature, Volume 6, İssue 3, 2020, s.292.
[100] Bilmen, a.g.e., s.786.
[101]Atik, a.g.t., s.8.

Orta okulda da üstün başarı göstermiş ve birinci olarak bitirmiştir. Ortaokulun son sınıfında iken hafızlığını tekrar etmiş, babasının rahle-i tedrisinden geçerek çeşitli alanlarda eğitim görmüştür. Yine aynı sene içerisinde nahiv, feraiz, mukaddemat-ı fıkhıyye (fıkıh dersine giriş), gibi alanlarda babasının yardımıyla ilerlemiştir.[102] Küçük yaşına rağmen birçok alanda kendisini ilerleten Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi okulda da hocalarının dikkatlerini üzerine çekmiştir. Hocaları, Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'nin başarılı bir geleceğe sahip olacağı kanaatinde oldukları gibi bu duruma numune gösterilecek birçok durum da gerçekleşmiştir. Küçük Hamdi gerek çevresini gerekse hocalarını her tavrı ile şaşırtmış, başladığı her işi titiz ve başarılı bir şekilde neticelendirmiştir. Gerek kısa zamanda Kuran-ı Kerimi ezberlemesi, gerek ailesiyle temaslarının eğitim sahasında ilerlemesi, küçük yaşına nazaran hedeflerindeki istikrarlı tutumun bir örneğidir. Muhammed Hamdi bu prensiple İstanbul'a gitmeden evvelki eğitim sürecini başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Elmalı kazasında ilk ve ortaöğrenimini tamamlayan Muhammed Hamdi Efendi için yeni bir yolculuk başlayacaktır. Keza dayısı onu eğitimini devam ettirmesi için İstanbul'a götürmeye karar verir.

Muhammed Hamdi Efendi'nin İstanbul'a gidişi Fatma Hanım ve Numan Efendiyi duygusal anlamda etkiler, zira evlatlarından ayrılmak zor gelmiştir. Fakat evlatlarının geleceğini de etkilemek istemezler. Her ne kadar Fatma Hanım üzülse de evladını ilim yoluna uğurlar.[103] Dayısı Mustafa Zekai Sarılar ile birlikte Muhammed Hamdi Efendi yola koyulur. Ulaşım imkanlarının yetersizliğinden dolayı bu yolculuk uzun sürmüştür. O senelerde Elmalı kazasından İstanbul vilayetine yolculuk deniz yolu kullanılarak yapılmaktadır. Deniz yolculuğu ise Finike yahut Antalya'dan sağlanır. Ancak Elmalı-Finike güzergahı bile binek hayvanlarıyla iki gün sürer. Meşakkatli yolculuk koşullarına rağmen genç Hamdi için ümit ve heyecan doludur. İstanbul'da kıymetli hocalar bulup, ilim tahsili göreceği yıllarına odaklanmıştır. Çanakkale'ye vardıklarında şiddetli bir fırtına vapuru sarsmıştır. Fakat fırtına sanılan şey büyük İstanbul depreminin denize yansımasıdır. Son tahlilde Küçük Hamdi, Elmalı'dan Finike'ye oradan vapurla İstanbul'a varır.[104]

Muhammed Hamdi'nin kendi ifadesine göre İstanbul'a varış tarihi 1310 Muharrem ve fi Haziran 1310 tarihindedir. Buradan hareketle Haziran 1894 senesinde İstanbul'a gelmiştir.[105] Muhammed Hamdi İstanbul'a geldiğinde ilk etapta beklediği izlenimi alamamıştır. Zira 1894 senesi İstanbul'da çok büyük bir deprem yaşanmış ve İstanbul tarihi yarımadasının tüm tarihi ve kültürel dokusuna zarar vermiştir. Bu zaman diliminde İstanbul'a gelen Dorina L. Neave

[102]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[103]Paksüt, a.g.b., s.2.
[104]Paksüt, a.g.b., s.3.
[105]Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge

eserinde bu depremle ilgili yaşadıklarını şöyle izah etmiştir; ‘*’Konstantinopolis, 1894 yazının doruk noktasına ulaştığı o güzel ve sakin Temmuz gününde, korkunç bir depremle derinden sarsılmıştı. Hayatımda hiç böylesine dehşet bir şey görmemiştim. Bu beklenmedik vakalar ülkesinde, son 20 yılın en şiddetli sarsıntısını tam anlamıyla yaşadık. Sakin ortam, korkunç bir uğultuyla aniden bozulmuştu. En cesur yüreklere bile dehşet saçan bu zelzele, sadece anları değil hayvanları da etkilemişti. Deniz adeta kükredi ve titremeye başlayan odanın duvarlarındaki sıvalar yere döküldü ‘’* [106] şeklinde deprem hakkındaki ifadesine yer vermiştir.

İstanbul tarihi süreçte çeşitli büyüklüklerde depremlere maruz kalmıştır. Birçok can ve mal kaybına sebebiyet veren bu depremlerin şüphesiz en yıkıcıları 1690 ve 1894 yıllarında gerçekleşmiştir.1894 zelzelesinde şehir alt üst olmuştur. Fakat, o dönem evlerde yaygın olarak kullanılan malzemenin ahşap olması ve ahşabın dayanıklı yapısı can kaybını bir nebze olsun azaltabilmiştir. 10 Temmuz 1894 senesinde gerçekleşen bu deprem üç büyük dalga halinde başlamış ve Güneydoğu Marmara Denizinde gerçekleşmiştir. Depremin şiddetinin 9, boylamının yaklaşık olarak 26 ve enleminin 40 olduğu hesaplanmıştır. Öğlen saat 12:00 ile 13:00 arası gerçekleşen deprem Kapalı Çarşı, Edirne Kapı, Fatih, Sirkeci, Mercan Çarşısı ve Beşiktaş gibi semtlere büyük oranda zarar vermiştir. Bu denli büyük bir depremin sarsıntıları şehrin civarındaki illere de tesir etmiştir. Bursa ve Yalova bu illere örnek teşkil edebilir.[107]

Küçük Hamdi, hoca seçimini kendisi yapmak istemiş dayısının önerdiği hocaları kendisine uygun görmemiştir. Bu sebeple birçok medreseye gidip hocalarla görüşmüştür. En nihayetinde Mahkeme-i Temyiz-i aza benamından (Tetkikat-ı Şeriyye Reisi) Kayserili Mahmut Hamdi Efendi’den ders almaya başlamıştır. Kayserili Mahmut Hamdi Efendi Beyazıd Dersiamıdır. Başka bir deyişle Beyazıd Medresesinde yüksek rütbeli bir hocadır. Kısa bir süre zarfında Küçük Ayasofya Medresesinin avlu kısmına yerleşen Hamdi fiilen İstanbul’daki eğitim hayatına başlamıştır.1894-1900 seneleri arasında sadece ilim tahsili ile uğraşmıştır.[108] Bu süre zarfında hikmet, hadis, fıkıh usulü, tefsir gibi dini sahalarda dersler görmüş ve bu ilimlerin başlangıç, orta ve ileri seviyedeki kısımlarını okumuştur. Dini derslerin yanı sıra pozitif bilimlere de mesai harcayarak her alanda kendisini geliştirmeye gayret etmiştir.[109] Küçük Hamdi ismiyle anılmaya başlaması bu yıllara tesadüf etmiştir. Zira Kayserili Hamdi’den ders almaya başlayan Muhammed Hamdi hocasından ayırt edilmesi için Küçük Hamdi olarak

[106]Dorina L. Neave, Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul’da Gördüklerim, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s.109.
[107]Hamiyet Sezer, ‘’1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme’’, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.18, S.29, 1996, s.169-171.
[108]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[109]Atik, a.g.t., s.9

anılmaya başlanmıştır. Hocasının uzun boylu ve gösterişli fiziki yapısına kıyasla, daha kısa ve zayıf kalan Hamdi, Küçük Hamdi olarak anılırken, hocası ise Büyük Hamdi olarak zikredilmiştir. [110] Muhammed Hamdi, Küçük Hamdi ismini kendisiyle özdeşleştirmiş olacak ki hayatının ilerleyen dönemlerinde bu mahlası kullanmıştır. Yeğeni Fatma Paksüt de dayısının fiziki görünümü hakkında; orta boylu, geniş gövdeli, açık tenli, siyah saçlı ve siyah gözlü olarak tanımlamıştır.[111]

Muhammed Hamdi medrese eğitimine tüm gayretini vermiş, bu gayret hocalarının nazarından kaçmamıştır. Bir ders günü hocasının sınıfa sorduğu Arapça soruda Muhammed Hamdi, akıcı ve doğru bir şekilde cevap vermiştir ikinci sorulan sorunun yanıtı için de Muhammed Hamdi hazırdır. Soru cevap bir müddet devam eder ve Hamdi her soruyu doğru ve detaylı bir şekilde yanıtlayınca hocası ve Hamdi arasında bir diyalog başlar. Fakat sınıftaki öğrenciler konuşulanları anlamazlar. Medresede okuyan Arap bir öğrenci Muhammed Hamdi'nin üstün Arapça bilgisi ve belagatındaki akıcılığı üzerine onu Arap zannederek Türk diline olan aşinalığını takdir etmiştir.[112] Bu anekdottan anlaşılacağı üzere Hamdi, Medrese eğitim müfredatının çok üzerinde bir bilgi birikimine sahiptir.

1318/1900 senesinde ise medreseden mezun olmak için gerekli olan Ruus imtihanına başvurmuştur. Mevcut sınavında üstün bir muvaffakiyet elde etmişse de dönemin siyasi kargaşasından dolayı icazet almamış olduğu bahane gösterilerek başarısız kabul edilmiştir. Kaleme aldığı sicil-i ahvalde durumu;''*1318 senesinde Ruus imtihanına girdim ve muvaffakiyetimi tahakkuk etmiş iken o sene imtihanlarındaki vaziyet-i siyasiden hazeran icazet almamış olduğum bahane edilerek imtihan defterinden tayyedildim''* diyerek açıklamıştır. Hamdi Efendi her ne kadar 1900 senesinde icazet alamamasını dönemin siyasi cereyanlarını hedef almış olsa da bu sene içerisinde Osmanlı İmparatorluğunu etkileyen mühim bir hadise yaşanmamıştır.

1319/1901 senesi sonlarına doğru yeni açılmış olan Darülfünun-ı Osmani Ulumu Aliyye-i Dinîye şubesi için imtihanlara hazırlanmıştır.[113] Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyılda açılan yüksek öğretim kurumunun bir birimi olarak izah etmek mümkündür. Bu kurum günümüz İlahiyat Fakültesi hüviyetindedir. İslami Bilimler Fakültesinin başlangıcı olarak Darülfünun-ı Osmani Ulumu Aliyye Diniye kabul edilir.

---

[110]Köksal, a.g.e., s.15.
[111]Paksüt, a.g.b., s.16.
[112]Köksal, a.g.e., s.15.
[113]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.

Dört yıllık eğitim veren bu kurumda dini dersler okutulmuştur.[114] Mutlakıyet dönemi içerisinde açılmış olan bu okula Muhammed Hamdi 1901 senesi sonlarına doğru birincilikle girmiştir. Kendisinde eksik olduğu eğitimi bir ay gibi kısa bir sürede tamamlayıp okulu bırakmıştır.1321 Şaban Evasıtında yani Ekim/Kasım aylarının ortalarında 1903 senesinde Muallimhane-i Nüvvab'a birinci olarak girmiştir. Bu kuruma dair bilgi vermek gerekirse; Sultan Abdülmecid döneminin ünlü Şeyhülislamı Meşreb-zade Hafidi Arif Efendi 1854 senesinde vazifesine başladığında, kadı yetiştirmek maksadıyla Süleymaniye'de bir medrese inşa ettirmiştir. Muallimhane-i Nüvvab ismi 1885 senesine kadar kullanılmaya devam etmiştir. Daha sonra kurumun adı 1885 senesinden 1908 senesine kadar Mekteb-i Nüvvab olarak değiştirilmiştir.1909 senesine gelindiğinde ise Mekteb-i Kuzat adını alan bu kurum Meşihate yani, şeyhülislamlığa bağlı olarak öğrenim vermeye devam etmiştir. Bu kurumun öğrenci alımına dair belli şartları mevcuttur ve 20-35 yaş aralığındaki öğrencilere yöneliktir. Kuruma kabul edilebilmek için akaid, kelam, hüsnü-i hat, mantık, Türkiye'nin coğrafi bilgisi, Osmanlı Tarihi ve İslam tarihi ve sözlü olarak yapılan mülakatta hesap yapabilme şartı aranmaktadır. Dört sene süren okulun her senesi için farklı dersler okutulur ve her biri için ayrı imtihanlar uygulanırdı. Son tahlilde bu okuldan başarılı bir şekilde mezun olunduğunda, ileri süreçlerde adliyeye girerek temyiz, hukuk, istinaf, bidayet mahkemeleri reisliği ve azalıklarında görev yapılabilmektedir.[115] Bu okuldan önemli kadılar ve hukukçular mezun olmuştur. Muhammed Hamdi de bu hukukçular arasında yerini almıştır. Mekteb-i Nüvvab'a birinci giren Hamdi birinci olarak mezun olmuş altın madalya ve berat ile ödüllendirilmiştir. Madalyasını ise ‘*'birikim gösteremedim elime geçer geçmez zayi ettim.*[116]'' Beyanından anlaşılacağı üzere hemen harcamıştır. Dört seneden mürekkep okulun 1322 Zilkade ve fi Kanun-i Sani sene 1320 yani Ocak/Şubat 1905 senesinde icazet almıştır.1324 senesi Rebiülevvel ayı yani Nisan/Mayıs 1906 da Ruus imtihanını vererek dördüncü sınıfa geçmiştir. Zira mevcut okulda bir üst sınıfa geçmek için sene içinde ve sene sonunda imtihana girme şartı aranmaktadır.[117] Muhammed Hamdi'nin kendi beyanından hareketle 1906 senesinde Mekteb-i Nüvvab da eğitim gördüğü anlaşılır, fakat yeğeni Fatma Paksüt'e göre 1906 da Beyazıd Dersiamı olduğu ve ders verdiği kaydedilmiştir. Bu bilgiye göre çoğu kaynakta da bu şekilde yazılmıştır. Fakat merhum Hamdi 1906 senesine ilişkin kendisi böyle bir bilgiye yer vermemiştir. Mekteb-i Nüvvabdan Şaban ayı 1325 de yani Eylül/Ekim 1907 de birincilik şahadetnamesini alarak mezun olmuştur.[118] Dört

[114] Halis Ayhan, ‘'İlahiyat Fakültesi'' Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.22, İstanbul, 2000, s.70
[115] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.282-283.
[116]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[117]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[118]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.

yıl süren Hukuk Fakültesi eğitimi süresince kendi beyanında; ‘’*eyyam-ı tahsilimde ulum-ı riyaziyye, ulum-ı hikemiyye ile iştigal eyledim. Lisan-ı Türki’de tekellüm nezmen ve nesren kitabet ederim, Lisan-ı Arabi’de dahi kitabetle me’fulum, Farisi’ye iyi derecede aşinayım. Fransızca okur ve anlarım. Bilhassa sülüs ve talik hatlarında hattatım. İlmi Fıkıh ve Kelamda ihtisasım vardır’’.*[119] Bu bilgiler ışığında Muhammed Hamdi’nin Arapça, Farsça, Fransızca ve Türkçe dillerine hâkim olduğunu, ayrıca dini ilimlerin yanı sıra matematik ve din felsefesi üzerine de eğildiği görülmektedir. Ayrıca Muhammed Hamdi Efendi’nin eğitimini içeren bir başka alan ise hat dersleri alması olmuştur. Bu meyanda Hamdi Efendi, bu sanatın ilk aşamalarını ilkokul sürecindeki muallimelerinden ve babasından öğrenmiştir. Zira babası çok sayıda Kur’an-ı Kerim yazmış ve Muhammed Hamdi’ye de öğretmiştir. Bu sanatı, dünya çapında nam salmış üstatların bulunduğu İstanbul’da geliştirme ve yetkinleştirme imkânı bulmuştur. İstanbul’a geldikten sonra şehrin ünlü hattatı olan Filibeli Bakkal Arif Efendi’ye öğrencisi olmak niyetiyle başvurmuş ve Arif Efendi’den belli zaman aralıklarıyla dersler almıştır. Arif Efendi’den sülüs ve nesih tarzı güzel yazı teknikleri kursu almış, bu yazı stilinde de ustalaşmıştır. İlerleyen süreçlerde hat sanatının önde gelen isimlerinden, Sami Efendi’den ise ta’lik ve cel’i dersleri almıştır. Bu hocalardan birlikte ders aldığı birçok arkadaşı hat sanatında ünlü kimseler haline gelmişlerdir. Hamdi Efendi de bu isimler arasında yer almıştır. Elmalı’nın Hat sanatı ile ilgili ilk yazısı İstanbul Erenköy Camisinde bulunmakta olup 1902 tarihini taşımaktadır. Diğer bir ünlü çalışması Faruk Topbaş koleksiyonunda olup 1903 tarihini taşır. Yine dönemin ünlü hocası İbn’ül Emin Kemal’in koleksiyonunda da Hamdi Yazır’ın çalışması mevcuttur.[120] Kardeşi Hattat Mahmut Bedrettin Yazır abisinin talebeliği hakkında; ‘’*Abim Hamdi Yazır, gençlik yıllarında Hacı Arif Efendi’den yazı öğrenmeye başlamış ve kısa bir mühlet içerisinde sülüs ve nesih yazımını ilerletmiştir. Abimin gerek kabiliyet ve yeteneğinin fazla oluşu gerek her alanda görünen merakı hocasının ilgisini çekmiş olacak ki Arif Efendi; oğlum senin artık Sami Efendiden ders alma vaktin geldi diyerek Sami Efendiye bir şeyler tembihlemiştir. Bir müddet sonra diğer öğrencilerden farklı bir eğitime tabii tutularak kısa bir süre zarfında icazetnamesini almıştır. Ve hattat olarak yazılarını kaleme almaya başlamıştır. Böylece hem maişetini kazanıp hem de ilim tahsiline devam etmiştir. Hatta biraz para arttırarak babasına göndermek suretiyle evlatlık vazifesini de ifa etmiştir’’.*[121]

[119]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[120]Hüsrev Subaşı,’’ Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri ‘’ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Ankara, 1993, s.322-325.
[121] Köksal, a.g.e., s.48.

Muhammed Hamdi hat derslerinin yanı sıra İstanbul'daki meşhur hafızların Kur'an-ı Kerim tilavetlerini dinlemiş ve genç yaşlarında ezberlemiş olduğu Kuran-ı Kerimi en güzel şekilde okumaya karar vermiştir. Bu istek beraberinde tecvid derslerini ve kıraat ilmiyle alakadar olmayı gerektirmiştir. Bir hukuk mezunu olan aynı zamanda dönemin medrese geleneğine hâkim olan Hamdi hat sanatlarına merak saldığı ve ustalaştığı gibi Kuran'ın musikisiyle ve makamlarıyla da ilgilenmiştir. Zira ona göre Kur'an-ı Kerim en güzel şekilde okunmalıdır ve sesteki estetiğin, okumaya değer kattığını düşünmektedir ve bu alanda da eğitimler alarak kendisini geliştirmiştir. Arapça, Farsça dillerinde kendisini son derece geliştirmiş olan Hamdi Efendi'nin Fransızca diline yönelmesi de Batıyı anlamak istemesinden gelmektedir. Bu duruma dair daha net bir bilgi vermek gerekirse; İstanbul Müftüsü olan Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı müderris olan Ahmet Naim Bey'in öğrencisidir. Ahmet Naim Bey ise Muhammed Hamdi Yazır ile yakın dostluk kurmuş bir isimdir. Naim Bey'den Ahmet Nedim Serinsu'nun öğrendiği bilgiler çerçevesinde Hamdi Efendi'nin Fransızca öğrenmesi bahsine açıklık getirmek gerekirse; Paul Janet 'in kaleme almış olduğu Tarih Felsefesi eserini Naim Bey Fransızcadan Türkçe diline tercüme etmeye çalışmıştır. Muhammed Hamdi de Naim Efendi'ye; sen Fransızcayı çok iyi bilirsin bu eser muhtevası gereği çok ağırdır bir himmet gösterseniz de üniversitemiz (o zamanlar için Darülfünun) böyle kıymetli eseri bünyesine almış olsa. Naim Efendi de tercüme işine koyulmuşsa da dönemde basın faaliyetleri sürdüren Sebilülreşad dergisinde bu konuda bir haber yayınlanmıştır. [122]

Sebilülreşad 1908 senesinde meşruti yönetime geçildikten sonra süreli yayın yapan Sırat-ı müstakim dergisinin halefi durumundadır. İslamcılık düşüncesini benimseyen kişiler, bu dergi etrafında toplanıp yazılar yazmıştır. Sırat-ı Müstakim dergisi 1912'de 182.sayısından itibaren Sebilülreşad ismi ile yayınlarını sürdürmüştür.[123] Sebilülreşad dergisinin 22.cildinde 23 Safer 1342 ve 4 Teşrinievvel 1339 /4 Ekim 1923 Perşembe günü yayınlanan 565-566. sayısında Metalip ve Mezahip başlığı altında Muhammed Hamdi'nin Fransızca öğrenmesi mevzu bahis olmuştur. Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, Yunan kadim bilgisini ve tecrübesini Metalib ve Mezahip ismiyle garbın felsefesinin de toplanmış olduğu bu eseri büyük bir titizlikle tercüme etmiştir. Hamdi Efendi'nin bu girişimi ise; *Bütün eserlerin en başında gelen Metalib ve Mezahib şaheserinin çevrilmesini Sebilülreşad 'da bildirdik şeklinde dergide*

[122]Ahmet Nedim Serinsu, ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Fransızcayı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra'', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyanet İlmi Dergi, Nisan-Mayıs-Haziran,1995, C.31.S.2. s.102
[123]Halil Yıldız, ''II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilülreşad Dergisi ve İslam Mecmuası Örneği'', Turkish Studies, 2018, Volume 13/2, s.112,113.

beyan edilmiştir. Batı'nın felsefe anlayışını kapsamlı bir şekilde içeren bu eseri anlamanın ve okutmanın da çok kıymetli olduğu konusunda da görüş bildirilmiştir.[124]

Muhammed Hamdi Dibacesinde bu konu hakkında; Felsefe tarihinin eşsiz bir numunesi olarak gördüğünü birçok kişiye tercüme etmesi için ricada bulunduğunu çevirecekleri konusunda da söz verildiğini fakat bunun için hiçbir gayrete ve çabaya girişmediklerini belirtmiştir. Fakat kendisinin bütün resmi memuriyetlerinden uzak kaldığı yalnız bir döneminde Metalib ve Mezahib'in İlahiyat felsefesi kısmından başlayarak baştan sona doğru Türkçeye tercümesine başladığını ve bu kısmı tamamladıktan sonra Metafizik ile ilgili kısmını tercümeye koyulduğunu söylemiştir. Özellikle bu iki kısmı çevirmesindeki maksadının İslam Felsefesindeki açığı kapatmak ve seri bir şekilde basımının yapılarak bu alanın öncelikli bir eseri olarak okutulmasını sağlamaktadır.

Bu eseri tercümeye başladığında ise senelerdir uğraştığı ilim hayatından arttırdığı birikimi ile hayatını idame ettirdiği, yapayalnız kaldığını ve tüm memuriyetlerinin elinden alındığını bu sebeple geçim derdine düştüğünü ve şahsi hayatının üzüntü dolu geçtiği bir sürecinde başladığını belirtmiştir. Bunun akabinde, böyle bir halet-i ruhiye içinde bulunan kimsenin tercüme işine girişmesinin mazur görülmesini talep etmekle beraber ilme aşık bir kimsenin başka çaresi olmadığını da vurgulamıştır. Tek gayesinin de Allah'ın rızasını kazanmak olduğunu beyan etmiştir.[125] Hamdi Efendi'nin söyleminden yola çıkarak bu eseri tercüme ettiği zaman dilimi cumhuriyetin ilanı sonrasına tesadüf etmektedir. Zira 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesi ile akabinde Muhammed Efendi'nin görev yaptığı müesseseler lağvedilmiştir.

Ahmet Nedim Serinsu'nun ifadesine göre; Muhammed Hamdi Damat Ferit Paşa kabinesinde Evkaf nazırlığı yaparken, Hüseyin Cahit Yalçın, Hamdi Efendi'ye medreselerde eğitim alan din görevlilerinin Arapçaya son derece hâkim olduklarını fakat söz konusu Batı dillerine geldiğinde Arapçanın çeyreği kadar bilgilerinin ve okuma becerilerinin olmadığını Batı lisanı ile alakadar olmayışlarını belirtmiş ve Batı lisanının öğrenilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Yalçın, medreselerde yetişmiş olan hocalar arasında bir kişinin bile herhangi batı lisanına hâkim olanının çıkmayacağını aksi çıkarsa tövbe edip bu konuda konuşmayacağını belirtmiştir. Hüseyin Cahit Bey'in net ve gayriihtiyari küçümser tavrı Muhammed Hamdi'nin

[124]Ertuğrul Düzdağ**, ‘’**Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilülreşad Mecmuası'', C.22, S.547-572, 2019, s.203.
[125]Paul Janet , Gabriel Seailles, Analitik Felsefe Tarihi Metalib ve Mezâhip, Litera yayıncılık, Çeviren: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Yayına Hazırlayan: Abdulkadir Coşkun, İstanbul, 2022, s.20

hoşuna gitmemiştir. Bunun üzerine Hamdi sahafları gezerek Fransızca dil bilgisi kitapları aramış ve o gün itibariyle Fransızca çalışmalarına gayretle başlamıştır.

Hüseyin Cahit Beyle bir süre sonra karşılaşan Muhammed Hamdi Efendi sohbeti bir vesile ile yabancı dil konusuna getirmiş, çeşitli diyaloglarla onu dile dair imtihan etmesini sağlamıştır. Hüseyin Cahit Bey Elmalı'nın akıcı ve anlaşılır bir biçimde Fransızcaya olan hakimiyetini görünce; Fransızcayı bu kadar iyi bildiğini neden paylaşmadığını sormuştur. Hamdi Efendi ise Cahit Bey'in söylediklerini ilk etapta pek ciddiye almadığını fakat sonrasında bir medreseli olarak söylemleri üzerine aldığını ve ağır geldiğini bu vesile ile Fransızca öğrenmeye başladığını açıklamıştır. Diyalog üzerine Hamdi Efendi Hüseyin Bey'e çeşitli sorular sorarak Fransızca bilgisini ölçmeye çalışmışsa da Hüseyin Bey kitaba bakması gerektiğini ve bu işin zor olduğunu söyleyerek Muhammed Hamdi'nin başarısını tebrik etmiştir. Böylece Naim Efendi, Hamdi Efendi'nin bizlere bu kıymetli eseri tanıttığını belirtmiştir.[126] Bu diyalogdan anlaşılacağı üzere Hamdi Efendi'nin Fransızcayı öğrenmesine Hüseyin Cahit Yalçın Beyin medrese mezunlarına ilişkin sözü vesile olmuştur.

Merhum Elmalı'nın Fransızca öğrenmesi ile ilgili başka görüşlerde mevcuttur. Muhammed Hamdi'nin çok yönlü bir kişilik olduğu gayet açıktır. Bu kısma kadar anlatılanların yanı sıra kendisi kaleme aldığı sicil-i ahvalde; *Muaddel Kanun-ı Esasi ile Mehakimi Şeriyye Kanunu Esbab-ı Mazbataları asar-ı matbu'a acizanemden ma'duddur.*[127] beyanında bulunmuştur. Buradan hareketle Muhammed Hamdi Efendi, Kanunu Esasi ile Şeri Mahkeme kanunlarını kaleme aldığı açıktır. Mevcut kanunları yazarken de alınan Kanunların ekseriyetle Fransa'dan örnek alınması dilin öğrenilmesini mecbur kılmıştır. Ebul Mardin, Hamdi Yazır'ın bu mazbataları yazmak için kırk gün gibi kısa süre zarfında Fransızca öğrendiğini ve bu başarı karşısında dönemin yaygın bir tabiri ile '*'engüşt-i ber-dehan-ı hayret''* olup kalmıştım ifadesini kullanmıştır.[128] Başka bir deyişle bu başarı karşısında şaşkınlığını dile getirmiştir.

Bütün bu örneklerin yanı sıra Hamdi Efendi'nin yeğeni Fatma Paksüt ise dayısının yaratılışı gereği meraklı ve çok araştıran bir kimse olduğunu Batı'yı anlamanın ve ilmini takip etmenin faydalı olacağı görüşüne sahip olduğunu ve böylelikle bu işe yöneldiğini belirtmiştir .Fransızca çalışmalarına milletvekili seçildikten sonraki süreçte ağırlık verdiğini iki ay içerisinde de tüm belgeleri okuyup çevirecek düzeye geldiğini belirtmiştir.[129] Muhammed Hamdi Efendi'nin

[126]Ahmet Nedim Serinsu, ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Fransızcayı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra'', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyanet İlmi Dergi, Nisan-Mayıs-Haziran,1995, C.31.S.2. s.102-105.
[127]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[128]Okumuş, a.g.e., s.11.
[129]Paksüt, a.g.b., s.7.

kendi ifade ettiğine göre Fransızca öğrenmesini şu dizelerle izah eder;"…*mekâtip ve medârisde itmâm-ı edvârı tahsil ettikten sonra sinîn-i adîde ulûm-i muhtelife-i İslâmiyye ve bilhassa on beş sene kadar bir müddet fıkh-ı şerîf tedrîsi ile tegavvül etmiş ve bu sırada garbın esâsât-ı hukûkiyyesini tanımak ve şerâit-i İslâmiyenin kıymet-i insâniyye ve ictimâiyyesiyle hukûk-i garbın mukâyese-i ilmiye ve mukâbele-i medeniyyesine dâir bir fikir edinebilmek için Fransızca lisânından da biraz bir şey bellemiş idim. Bu vâdi-i hukûkîde dolaşan mesâ'i-i âcizânem, hukûk-ı esâsiyyeden felsefe-i umûmiyyeye bir nazar imâle etmek ihtiyâcını gösterdi."*[130]

Yine Fransızca konusunda bir başka anekdot ise Ali Ulvi Kurucu'nun hatıratlarında kaleme alınmıştır. Merhum Mustafa Sabri Efendi Mısırda geçen bir sohbetinde; ''*Elmalılı Hamdi Efendiye hangi meseleyi verirseniz verin içinden çıkar, üstesinden gelir. Kendisiyle birlikte bulunduğumuz bir mecliste ''Hamdi Efendi, senin bir Fransızcan vardı. Biraz daha ilerletsen de mütercime filan ihtiyacımız kalmasa dedik. Bunun üzerine altı ay kadar bir süre gayret etti Fransızcasını ilerletti. Fransızcadan bir felsefe tarihi olan Metalib ve Mezahib'i tercüme etti''*.[131]

Muhammed Hamdi'nin Fransızca dilini öğrenme teşebbüsü ile ilgili başkaca temas edilecek nokta Hamdi Efendi'nin fıkıh muallimliği yaparken İslam hukukuna dair mesaisi onu Anayasa hukukundan felsefeye doğru ilmi bir yolculuğa sürüklemiş felsefe ve kelam üzerine okuma ve araştırmalarının sonucunda ise yabancı eserleri incelemeye başlamıştır. Bu süreçte ise Fransızca eserleri incelemeye koyulmuş fakat İngilizce tasnifleri kendi bakış açısına daha uygun olduğunu Metalib ve Mezahib adlı eserin önsözünde belirtmiştir.[132]

Muhammed Hamdi Fıkıh hocalığına 14 Mart 1909 senesinde başlamıştır.[133] Bu tarih göz önüne alındığında Hamdi Efendi'nin Evkaf Nazırlığı yapmadan evvelde Fransızca lisanına dair bilgisi olduğu açıktır. Zira bu dilde kitap okuyacak kadar yetkindir. Son tahlilde Muhammed Hamdi'nin yeğeni Fatma Paksüt 'ün mebusluk döneminde bu dili öğrenmeye başladığı bilgisi kuvvet ve muhtemeldir. Yine Hüseyin Cahit Yalçın Bey ile ilgili anekdot değerlendirildiğinde Yalçın'ın da Muhammed Hamdi Antalya mebusluğu vazifesini yürütürken İstanbul'da yapılan Mebus seçimlerinde İstanbul Mebusluğuna seçilmiş olması aynı zaman dilimine rastlaması açısından muhtemel görünmektedir. [134]

---

[130]Atik a.g.t., s,10,
[131]Abdülkadir Macit, Türkiye'nin Birikimleri İlahiyatçılar**,** İlke yayıncılık, İstanbul, 2013, s.50.
[132]Janet, Seailles, a.g.e., s.19.
[133] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 4 Numaralı Belge.
[134] Ömer Faruk Huyugüzel, ''Hüseyin Cahit Yalçın'' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2013, C.43, s.300

Dibace ’de dikkat çeken bir nokta ise İngilizce lisanına dair bahsidir. Süleymaniye Medresesinde Mantık müderrisliği yaparken, İngilizlerin önde gelen filozofu Alexander Bain’in ‘’*Tümdengelimci ve Tümevarımcı Mantık’’* isimli eserini analiz ederek Bain’nin mantık ilmi ve diğer pozitif ilimler üzerine yönelttiği farklı perspektifleri incelemiş bunu İslam ilimlerine entegre etmeye çalışmıştır.[135] Buradan hareketle Hamdi Efendi’nin Fransızca, Farsça, Arapça dillerine ek olarak İngilizce lisanına hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Kısacası Muhammed Hamdi’nin tahsil süreci ve eğitimi bu şekildedir.

1.3. Hocalık Yılları

Muhammed Hamdi’nin Mekteb-i Nüvvab’ dan Şaban ayı 1325 Eylül/Ekim 1907’de birincilik şahadetnamesini alarak mezun olduğu önceki kısımda belirtilmişti. Hukuk Mektebini bitirdikten sonra Muhammed Hamdi aynı senenin gurre-i ramazanında yani 1907 senesinin Kasım ayının başlangıcında Meşihat-ı Ulya Mektubi Kalemi Hulefalığına ve bu okulda açılan Dürer muallimliğine tayin olmuştur. Süleymaniye hocalarından Gekbuzeli (Gelibolulu) Nuri Efendi yerine bu görevi ifa etmeye başlamıştır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Muhammed Hamdi dini işlerini yürütmekle beraber Dürer muallimliği denilen Mantık Hocalığına başlamıştır.[136] Daha sonra okul müdürü Yunus Vehbi Efendi’nin yardımlarıyla Dürer muallimliğinden namı Dürer muallim muavinliğine yükseltilmiştir. Yani kurumdaki en üst rütbeli hoca konumuna gelmiştir. Yine Hamdi Efendi beyan ettiği üzere tenzil-i namımım semeresi ancak maaş meyanına hisse-i ecizaneme ancak 200 kuruş düşmekle tezahür eylediğini, yani unvanının yükseltilmesi karşılığında maaşının sadece 200 kuruş yükseltildiğini belirtmiştir.

1325/ 1908 de vuku bulan inkılabı müteakip Dürer muallimlerinden Karamanlı Mustafa Efendi’nin ser-müsevvidliğine tayininden dolayı istifasına mebni onun yerine 600 kuruş maaşla yerine atanmıştır. [137] Buradan anlaşıldığı gibi 1908 senesinde Meşrutiyetin ilan edilmesi üzerine Karamanlı Mustafa Efendi’nin baş katipliğe görevlendirilmesi ile onun yerine Süleymaniye Medresesinde mantık hocası olarak göreve getirilmiştir. Bu görevinde de haftada beş saat ders vermek suretiyle 1.500 kuruş maaş aldığını belirtmiştir. Yine aynı sene içerisinde Muhammed Hamdi memleketi Teke (Antalya) Sancağına mebus olduğunu belirtir. Beyan’ül Hak dergisinde bu haber Mustafa Sabri ve Hamdi Efendiler başlığı altında; *‘’3 Teşrin-i Sani 1324 tarihinde gazetemiz ser-muharriri Fatih dersiamından Tokatlı Mustafa Sabri Efendi Tokat Sancağından*

[135] Janet, Seailles, a.g.e., s.19.
[136] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.
[137] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge.

ve hey 'et-ı tahririyemiz erkanından Beyazıd Dersiamı Elmalılı Hamdi Efendi Antalya [Teke] Sancağından Mebus intisap edilmişlerdir şeklinde bildirilmiştir''.[138] Buradan hareketle Muhammed Hamdi, 16 Kasım 1908 Pazartesi günü mebusluk görevine seçilmiştir.

Yine evraklara göre merhum Hamdi Mekteb-i Nüvvab da İlm-i Fıkıh Muallimliği görevini 1 Mart sene 1325/14 Mart 1909 senesinde aylık 400 kuruş mukabilinde yürütmüştür.[139] Mekteb- i Nüvvab da birçok alanda eğitim verilmiştir. Fakat bu okulun en temel dersi her zaman için Fıkıh olmuştur. Zira fıkıh dersi muhtevası gereği İslam hukuk ilmidir. Hülasa, Mekteb-i Nüvvab'dan mezun olan kadıların bu ilme vakıf olmaları ve şeri mahkemelerde yetkin kadılar yetişmesi amaçlanır. Bu okulda birçok devlet adamı, yüksek okulların ve ünlü camilerin dersiamları görev aldığı gibi hattatlar ders vermişlerdir.[140] Merhum Hamdi Efendi de bu kişiler arasındadır. Okulun temel taşı olan Fıkıh dersi için Muhammed Hamdi Efendi en tecrübeli kişilerden biri olabilir. Zira kendisi bu ilme senelerini vakfetmiştir. Kendisi bu ilimle olan ilişkisini; *Mekatip ve medarisde itmam-ı edvar-ı tahsil ettikten sonra ulum-ı muhtelifiye-i İslamiye ve bilhassa on beş sene kadar bir müddet fıkh-ı şerif tedrisi ile tevaggul eyledim''.*[141] Şeklinde açıklamıştır.

Muhammed Hamdi'nin başka bir memuriyeti ise 1328 Muharrem ayında yani Ocak/Şubat 1910'da Beyazıd Camii şerifinde hocalık vazifesine başlamasıdır. Bu görevinden de 400 kuruş maaş almıştır. Yine aynı sene içerisinde Maarif Nezaretinden Mekteb-i Mülkiye Ahkam-ı Evkaf Muallimliğine tayin edilmiştir. Haftada bir saat hesabıyla üç yüz kuruş almakta olduğunu kendi kaleme aldığı sicil-i ahvalde belirtmiştir.[142] Mekteb-i Mülkiye, Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyılda terakkiyi ve çağdaşlaşmayı hedefleyen bir yüksek kurumdur.1859 senesinde kurulan bu okul idari kadrolara elaman yetiştirmek ve memur kaynağı oluşturmanın yanı sıra kaymakam ve yüksek rütbeli memurlar mezun etmeyi de hedeflemiştir.[143] Tanzimat sonrası ülkenin sancak, kaza, vilayet, nahiyelere ayrılıp taksim edilmesiyle kadıların görev ve sorumlulukları artmıştır. Böylece Muallimhane-i Nüvvab ismiyle kadı yetiştirme kurumu ihdas edilmiştir. Kadıların makamlarına ikame eden onların yerine göreve getirilen kaymakamları yetiştirmek için Mekteb-i Mülkiye kurulmuştur.[144]

---

[138] Beyan'ül Hak/ S.7/3 Teşrinisani 1324/ s.151-152.
[139] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 4 Numaralı Belge.
[140] Kemal Yıldız, Ferda Esengül Hasekioğlu, ''Muallimhane-i Nüvvabdan Medresetü'l Kudat'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okulları'', İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2019, S.34, s.424.
[141] İsmail Kara, ''Üç Dönem Üç Elmalılı Hamdi '', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, Ed. Ahmet Ögke, Rıfat Atay, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, s.25
[142] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge
[143] Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Pegem Akademi, Ankara, 2020, s.170.
[144] Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, C1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.594.

Muhammed Hamdi ‘nin bir başka memuriyeti ise Mekteb-i Mülkiye’de Vakıf Hukukuna giriş dersi hocalığıdır. Bu vazifeye 1910 senesinde getirilmiştir. Yine arşiv belgesine göre Muhammed Hamdi Efendi bu görevini 31 Kanun-i Sani 1325’ten 11 Kanuni Sani sene 1330/ 13 Şubat 1910 - 24 Ocak 1915 tarihleri arasında yürütmüştür. Tekrarlayan bir rahatsızlığı sebebiyle bu vazifesini bırakmıştır.[145]

Muhammed Hamdi Efendi hayatı boyunca çeşitli görevlerde yer almıştır. Belirtilen bu görevlere ek olarak Hamdi Efendi, Medresetü’l Vaizin’ de dersler vermiştir. Kısaca bu kurum hakkında bilgi verilecek olursa Sultan Mehmet Reşat’ın saltanatı döneminde 1911 senesinde 29 Aralık günü Evkaf Nezareti bünyesinde kurulmuştur. Medresetü’l Vaizin’in kurulmasıyla beraber nizamnamesi de yayınlanmıştır. Bu kurumun gayesi; Hz. Peygamberin sünnetini esas alarak ahlaki erdemleri açıklamaya, İslam toplumlarının medeniyetlerin oluşmasında ve gelişmesinde nasıl bir rol üstlendiğini anlatmaya, toplumsal ve sosyal meselelerde istikrarlı, başarılı, irşad ehli kişiler yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu kurum ilk olarak Beyazıd Medresesinde açılmıştır. Eğitim süresi 4 yıl olan bu kurumda her sene için ayrı giriş sınavları yapılmaktadır. Medresetü’l Vaizin amacı ve nizamnamesi dikkate alındığında çok büyük beklentilere sahip olduğundan, burada hocalık yapacak olan hocaların da yetkin ve tecrübeli olmaları esastır. Türk tarihi ve Edebiyat tarihi açısından çok ünlü simalarda bu kurumda dersler vermişlerdir. Muhammed Hamdi Efendi’ de bu kişiler arasındadır. Fakat Muhammed Hamdi’nin bu görevde bulunması hoş karşılanmamış ve sakıncalı bulunmuştur. Bazı çevrelerce de ‘’mürteci’’ olarak isnad edilmiştir.[146] Dini değiştiren ve inançları terk eden kimse mahiyetinde kullanılmıştır. Okul her ne kadar çok yüksek beklenti ve amaçlarla kurulmuş olsa da birçok önemli kişi tarafından da eleştirilmiştir.

Zira Ahmet Hamdi Akseki, Medresetü’l Vaizin Layihasında aksaklıklarını ve eksikliklerini net bir şekilde dile getirmiştir. Arşiv belgesine göre Muhammed Hamdi Efendi; Medresetü’l Vaizin birinci sınıfında haftada iki saat fıkıh muallimliğine saati yirmi beş kuruş ücretle 19 Ağustos 1329 tarihinde tayin olunduğu ve Denizli mebusu Sadık Efendi ve Muhammed Hamdi Efendi’nin ikinci sınıfa da haftada iki saat fıkıh muallimliğine saati yetmiş beş kuruşla ders verdiği anlaşılmaktadır.[147] Özetle Muhammed Hamdi 1 Eylül 1913 tarihinde pazartesi günü Medresetü’l Vaizinde Fıkıh hocalığı görevine başlamıştır.

---

[145] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 5 Numaralı Belge

[146] Emrah Sefa Gürkan, ‘’Osmanlıda İlk Vaiz Yüksek Okulu Medresetü’l Vaizin’’, III.Uluslararası İstanbul Sempozyumu. Bildiriler, 25-26 Mayıs, 2015, s. 604,610,613.

[147] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 7 Numaralı Belge.

Arşiv belgesine göre; Medaris-i İlmiye nizamnamesi ’nin yedinci ve dokuzuncu maddesi mucibince Süleymaniye Meclis-i Müderrisini tarafından bir sene müddetle Meclis-i Meşayih-i talebe azalığına dersiamdan olan Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, Karahisarlı Kamil ve Nasuhizade Mustafa Asım Efendilerin 31 Teşrin-i Evvel sene 1333/ 31 Ekim 1917 tarihinde ifay-ı vazifeye mübaşeret ettikleri [148] bilgisine ulaşılmaktadır. Medrese Nizamnamesinin yedinci maddesi ise; Medresetü’l Vaizin sınıf tamamlama şartıyla ilerleyen bir medrese olması hasebiyle buradaki hocaların vazifeleri çeşitlilik göstermiştir. Bu medresenin çoğu dersine dersiamlar girmektedir.[149] Yine bu medresenin dersiamlarının işinde çok yetkin kimseler olması gerekirdi Hamdi Efendi’de bunlar arasındadır. Belgede zikredilen Meclisi Meşayih, XIX. yüzyılda tekke ve tarikatları şeyhlerin gidişatlarını denetlemek üzerine açılmış olan bir kurumdur. Zira İstanbul’da bazı tekke şeyhlerinin yaptığı sapkın ritüelleri ve inanışları çoğu çevre tarafından İstanbul kadılığına şikâyet ediliyordu. Böylece yeniden bir din icra etme girişiminde bulunan şeyhlerin denetimi gerekli kılındı.[150] Muhammed Hamdi de bu kurumun bir üyesidir. Bu göreviyle beraber hocalığını da yapmıştır.

Arşiv kaydından hareketle Süleymaniye Medresesi mantık müderrisliği uhdesine Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi’nin 1.500 kuruş maaşla başlamıştır. Fi 12 Kanun-i Sani 1334/ 12 Ocak 1918 [151] tarihinde Muhammed Hamdi’nin Süleymaniye medresesinde mantık dersi hocalığına başladığı anlaşılmaktadır. Ders günleri perşembe günü olup en yüksek dereceli olan alâ seviyesindeki 2. sınıfa haftada 10 saat ders vermiştir.[152] Yine Muhammed Hamdi’nin bu görevini 19 Şubat sene 1338/1922 senesine kadar yaklaşık dört sene kadar sürdürdüğünü ve kendisinin istifa ettiğini onun yerine göreve Hasan Efendi’nin 3.500 kuruş maaşla başladığı görülmektedir.[153]

Yine Muhammed Hamdi Beyazıd Dersiamlık görevi esnasında 600 kuruş olan maaşı 1 Temmuz 1337/1921 tarihinden itibaren 200 kuruş zam ilavesi ile 800 kuruş maişetle görevine devam etmiştir.[154] Bu bilgiden hareketle 1 Temmuz 1921 tarihinde de Beyazıd Dersiamlığı yaptığı anlaşılmaktadır. Zira bu görevine Şubat 1910 da başladığı belirtilmiştir. Fakat Muhammed Hamdi’nin bu yıllar aralığında yapmış olduğu birçok memuriyeti olmuştur. Buradan hareketle Muhammed Hamdi’nin 1910-1921 seneleri zarfında sadece Beyazıd

[148] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 5 Numaralı Belge.
[149] Gürkan, a.g.b., s.611
[150]Bilgin Aydın, ‘’Meclis-i Meşayih’’ TDV İslam Ansiklopedisi, C.28, Ankara, 2003, s.247.
[151]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 5 Numaralı Belge.
[151]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 4 Numaralı Belge
[152]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 11 Numaralı Belge
[153]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 6 Numaralı Belge
[154]Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 9 Numaralı Belge

Dersiamı olduğunu söylemek doğru olmaz. Özetle, anlaşılıyor ki Hamdi Efendi belli aralıklarla bu görevi yapmış ve başka memuriyetlerinden sonra tekrar Beyazıd Dersiamlığına devam etmiştir.

Muhammed Hamdi tüm vazifelerine ek olarak 12 Rebiülevvel 1334 senesinde /18 Ocak 1916 tarihinde Sultan Mehmet Reşat'ın huzur derslerine iştirak etmiştir.[155] Osmanlı Padişahları, ilmi atmosferi canlı tutmak, kültürel anlamda terakkiyi sağlamak, saltanatlarını çeşitli kesimler aracılığıyla desteğini almak ve meşruiyetlerini ortaya koymak gibi çeşitli gayelerle ulema kesimini etrafına toplamaya özen göstermiştir. Hatta Padişahlar kendileri için bizzat özel hocalar da tutmuşlardır. Bu dersler, dönemin ünlü ve önde gelen alimleri tarafından Kuran-ı Kerimin belli ayetleri belirlenerek tefsiri ve mealini izah etme şeklinde yürütülmüştür.[156]

Sultan Reşat döneminde yapılan bu huzur dersleri Dolmabahçe Sarayında Zülvecheyn sofrasında icra edilir ve on beş kişiyi geçmeyen bir heyetten mürekkeptir. Ramazan'ın ilk on günü ikindi namazı ardından derse başlanılırdı. Halid Ziya Uşaklıgil, Sultan Reşad dönemindeki huzur dersleri için; ''*Heyhat ne büyük bir hayal inkisarına uğradım, tüm ramazanlarda günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevke bedel ne acı bir esef duydum ''.* [157] Şeklinde görüş bildirmiştir.

Halid Ziya Uşaklıgil ile bir müddet mesai paylaşan Lütfi Simavi Efendi'de Sultan Reşat döneminde Başmabeyncilik yapmıştır. Onun da Huzur dersleri ile ilgili yaptığı yorumlar Uşaklıgil'den farksız değildir. Huzur derslerine tahsis edilen hocaların ilmi derinliğinin esas olduğunu vurgulamakla beraber huzur dersinden sorumlu hocaya muhatap denildiğini, fakat bu kimselerin en üst kademeye ders verdiklerini, neredeyse hiçbir vaizin bu derslere katılmadığını, vaizler hakkında ise ; ''*Bu taşralı beyefendiler doğru düzgün Türkçeyi bile konuşamıyorlar, bu esef verici hale bir çare bulunması için padişah muhtelif şeyhülislamlara emrettiyse de üç seneyi aşarak devam eden Başmabeyncilığimde hünkarın ihtarının bir tesirini göremedim. ''* demiştir.[158] Lütfi Bey'in beyanından hareketle iki sual ortaya çıkmaktadır. Devrin Şeyhülislamları görev bilincinde rehavete mi kapılmışlardır. Yoksa Sultan'ın emirlerinin telakkisine gösterilen özensizlik mi söz konusudur.?

Yine Muhammed Hamdi Darül Hikmeti'l İslamiyye azalığı görevine ise 4 Ağustos 1334 /1918 tarihinde tayin olmuştur.1918-1922 seneleri aralığında Meşihate yani Şeyhülislamlığa

[155] Necmi Atik Özel Arşivi, 1 Numaralı Belge
[156]Mehmet İpşirli, ''Huzur Dersleri'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.18, İstanbul, 1998, s.441-444.
[157] Halid Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, haz. Necati Tonga, Can Yayınları, İstanbul, 2022, s.336.
[158]Lütfi Simavi, Sultan Reşad ve Sultan Vahdettin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerim, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2022, s.64.

bağlı olan İslam akademisi hüviyetindeki kuruluştur. XIX.yüzyılda İmparatorluk coğrafyasında kuvvetlenen muhalif fikirlerin artması dini meselelere de sirayet etmiştir. İslam aleminde de çeşitli dini sorunların İslami kaideler esas alınarak çözülmesi ve halkın dini problemlerine ilmi bir temelle cevap vermek kurum üyelerinin sorumluluğu olmuştur. Batı taklidinin etkin bir şekilde nüfuz elde ettiği 19. yüzyılda dinin bozulmasının önüne geçmek ve toplumun ahlaki yozlaşmasını engellemek bu kurumun başlıca görevlerindendir.[159] Muhammed Hamdi'nin kuruma tayin tarihi göz önüne alındığında Darül Hikmeti İslamiyye 'nin ilk görevlileri arasında olduğu görülmektedir. 1Nisan 1335 /1919 tarihinde Muhammed Hamdi Darül Hikmeti'l İslamiyye Reisi[160] görevine getirildi ve başkan seçildi. Merhum Hamdi Efendi Darül Hikmeti'l İslamiyye görevinde iken 500 kuruş maaş almıştır.[161]

Muhammed Hamdi Efendi'nin eğitimine ve hocalık sürecine bakıldığı vakit, birçok alanda etkin ve başarılı bir kişi görülmektedir. Küçük yaşlarında Elmalı kazasında ilk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul'da çeşitli ilim sahalarında kendisini geliştiren Muhammed Hamdi Efendi, medrese eğitimi yanı sıra Mekteb-i Nüvvab bitirmiştir. Böylece Hamdi Efendi hem mektepli hem medreseli olmuştur. Zira birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğinde eğitimlere sahiptir. Dini alanlardaki bilgisini medresede tamamlarken pozitif ilimleri de Mekteb-i Nüvvab 'da ki eğitimiyle üzerine eklemiştir. Arapça, Farsça dillerinin yanı sıra Fransızca ve İngilizce de öğrenerek Batı felsefesinin temel yapı taşlarını ve Avrupa hukukuna hangi unsurların şekil verdiğini öğrenmiştir. Tüm bunlara ek olarak Mantık, Kelam, Fıkıh gibi alanlarda ihtisaslaşarak hocalık yapmış ilmi faaliyetlerine ek olarak hat sanatında İbn'ül Emin Kemal'in ''Son Hattatlar'' kitabında ismi zikredilecek kadar sanatında ilerlemiştir. Küçük bir taşra kasabasından çıkan Muhammed Hamdi'nin çeşitli sahalardaki bu denli gayretine ve başarısına bakıldığında hayatını sıradan bir şekilde geçirmediği görülmektedir.

Zira Hamdi Efendi, İmparatorluğun içinde bulunduğu vaziyeti net bir şekilde anlamıştır. Bu yüzdendir ki yabancı lisan öğrenerek Avrupa'nın hukuk, felsefe, mantık alanlarındaki gelişmelerini anlamak ve bir fıkıhçı olarak İslam hukukuyla bu alanları bir araya getirmek gerekse eksilerini artılarını kıyaslayarak yeni bir perspektif kazandırmak için uğraşmıştır. Medresedeki eğitiminin üstüne İslami ilimlerdeki yetkinliği ile İslam dininin insani ve sosyal alanda muhafaza ettiği değerlerin Batıdan aşağı kalmadığını ispat etmek, başlıca hedeflediği mesele olmuştur.[162]

---

[159] Sadık Albayrak, ''Darül Hikmet'l İslamiyye'' TDV İslam Ansiklopedisi, C.8, İstanbul, 1993, s.506-507.
[160] Necmi Atik Özel Arşivi 3 Numaralı Belge
[161] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 10 Numaralı Belge
[162]Kara, a.g.e., s.27.

Zira bu ideolojisi icraatsız da kalmamış kendisi, fıkıh hocalığı yaptığı esnada, kendi beyanıyla ;''*garbın hukuk esaslarını tanımak, ve İslam şeriatını insani ve içtimai kıymetleriyle garp hukukunu ilmi mukayesesine dair''* fikir sağlamak amacıyla Fransızca eserleri tercümeye başlamış, Süleymaniye Medresesinde mantık hocalığı yaptığı esnada Alexandra Bain'in İstintacı ve İstikrarı Mantık isimli eserin tercümesini yaparak İslam dinindeki mantık ve ilim ilerleyişlerini tespit etmiş ve bu araştırma onu Felsefe Tarihi ile karşı karşıya getirmiştir.

Bu alanda birçok eseri incelemiş ve Paul Janet 'nin Histoire de la Philosophie eserini tercüme etmiştir. Felsefe müverrihleri Gabriel Seailles ve Paul Janet'in beraber hazırladıkları Histoire de la Philosophie eserinin teoloji ve metafizik sahalarına ilişkin kısımlarını Türkçeye çevirmiş ve Metâlip ve Mezâhip ismi altında yayınlamıştır.[163]

Bu eseri tercüme ederek maksadının; *'' Zamanımıza kadar gelen Garb cereyan-ı felsefesiyle vukuf-i küllimizi bu eser tekellüf edecek ve bunu okuyacak ulema-yı islam efkar-ı garbiyyeyi müteferrik vesait içinde taharri etmekten müstağni olacaklardır''.* Bu beyandan anlaşıldığı üzere Muhammed Hamdi Efendi, İslam alimleri Hamdi Efendi'nin Fransızcayı özümsediklerinde Batı'nın felsefesinin idrak edilebileceğini belirtmiştir. Muhammed Hamdi toplumu ve toplumun alimlerini aydınlatmak için uğraşmıştır. Yine Hamdi Efendi Metalip ve Mezahip eserini tercüme ederken gayesinin hakkın rızasına ulaşmak olduğunu vurgulamıştır.[164] Muhammed Hamdi'nin genel anlamda eğitimi ve hocalık yılları bu şekilde seyretmiştir. Uzunca yıllar hocalık yapan Muhammed Hamdi bu yıllarına binaen ''*Bir zaman hâce deyip, çık dediler derse bana, bir zaman dediler, haydi çekil yat odana '' [165].* Satırlarını kaleme almıştır.

[163]Muhammed Ali Yıldız, ''Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufi Görüşleri'', Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.14, Mart 2019, s.117.
[164]Süleyman Hayri Bolay, ''Bir Filozof Bir Müfessir, M. Hamdi Yazır'', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,1993, s.126,127.
[165]Atik, a.g.t., s.11.

İKİNCİ BÖLÜM
ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN SİYASİ FAALİYETLERİ

Muhammed Hamdi Efendiyi ilim sahasındaki faaliyetlerinin yanı sıra aktif bir siyasetçi olarak da görmek mümkündür. Hamdi Efendi'nin siyasi eylemleri II. Meşrutiyet döneminde başlamış ve hız kazanmıştır. Bu dönem, sultan Abdülhamid'in 32 yıl süren hükümdarlığının son bulması, İttihat ve Terakki Cemiyetinin yönetimi devralmasına tanıklık etmiştir. Cemiyetin amaçladığı Hürriyet ve Meşrutiyet idealleri başarı sağlamıştır. Bir yanda Ahmet Rıza ve çevresi Paris ' te basın yayın yolu ile eylemlerini sürdürürken, Rumeli bölgesinde Hürriyet Cemiyeti bu örgütlenmenin bir parçası olmuştur. Askeri kanadın da destek verdiği bu hareket ivme ve nüfuz kazanarak hedefe daha hızlı bir şekilde yaklaşmıştır. Sultan'ın bu harekete karşı uyguladığı yıpratıcı ve caydırıcı unsurlar, tek bir isim altında birleşen İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından halkın da büyük bir kesiminin desteğini alması ile neticelenmiştir. İlk etapta Meşrutiyet'i kendi bünyesinde Manastır'da ilan eden örgütün teşebbüsü, gerçek bir Meşruti sisteme geçişi yansıtmamıştır. Fakat bu adım Meşrutiyet yönetiminin İstanbul ve İmparatorluk coğrafyasında ilan edilmesinde nirengi noktası olmuştur.

23 Temmuz 1908 tarihinde Saray'a Makedonya'dan gönderilen raporlar, muhtevası gereği Anayasa'nın ilan edilmesini, aksi bir durumda ise tahttan Sultan'ın indirileceği şeklinde şartlar sunmuştur. Padişah durumun ciddiyetinin farkına vararak vükela heyetini Sadrazam Sait Paşa'nın nezaretinde toplamıştır. Makedonya'dan Saray'a yaklaşık 150 kadar telgraf gönderilmiş, genel bir özete tabii tutulan bu telgraflar nezdinde Anayasa'nın ilan edilmesi kararlaştırılmıştır.[166] Sultanın Meşrutiyet yönetimini ilan etmekten başka çaresi kalmamış ve güvendiği çevrelerle fikir teatisinde bulunduktan sonra Meşrutiyet ilan edilmiştir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi de Meşrutiyet yönetimini İmparatorluk için elzem görmektedir. Kendisi Sultanın yönetimine karşıdır. Sultan'a muhalif bir hareket olan İttihat ve Terakkinin bünyesinde çeşitli faaliyetlerde bulunması bunun en önemli alamet-i farikasından biridir. Meşrutiyet idaresi hakkındaki fikirlerini ''Makale-i Mühimme'' ismiyle Beyan'ül Hak dergisinde yayımlamıştır. Buradan hareketle Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'nin Meşrutiyet idaresi hakkındaki görüşlerine değinmek gerekir.

[166]Enver Ziya Karal, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918) C.IX, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.39.

2.1 Meşrutiyet Düşüncesi

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, Beyan'ül Hak dergisinin 18.sayısında kaleme aldığı ''Makale-i Mühimme'' başlıklı yazısında, Meşrutiyet yönetimi ile ilgili fikirlerini kaleme almıştır.9 Muharrem 1327/31 Ocak 1909 'da ki [167] yazısına, ''*Ümmetin İhtilafı Rahmettir*'' şeklinde başlamıştır. Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, burada Osmanlı toplumunun içindeki muhtelif görüşlerin, devletin geleceği için hayırlı olabileceğini belirtmiştir. Zira bu yüzyıl her anlamda çeşitliliğin bir arada oluşu ile ön plana çıkmaktadır. Bir yanda Meşrutiyet yönetimini şiddetle ilan edilmesini isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, öbür yanda ise mutlak gücü tüm kurumlarıyla tekeline alan sultan vardır. İttihat ve Terakki'nin bir ilim şubesi olan Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye 'de çalışmalar yürüten Muhammed Hamdi Efendi, Meşrutiyet yönetimi taraftarıdır. Zira cemiyet, dönemin İslamcı aydınları ile temas kurarak daha da itibar kazanmış ve meşru bir zemine oturmayı hedeflemiştir.[168]

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, insanın kurtuluşunu medeniyet ile özdeşleştirmiştir. Medeniyetin ise köklü bir forma kavuşması için temeline adaleti alması gerektiğini savunur. Ona göre adalet, önceliğini kanunların tatbikini doğru bir şekilde uygulamaktan geçer. Kanunlar ise, fertlerin özgürlüğünü meşru olan unsurlara denklik göstermesi ve hukuk ile örtüşmesini esas alır. Buradan hareketle; medeniyetin temelinde adalet yatar, adaleti var eden unsur kanundur, kanun ise kişinin hürriyeti ile bağdaştığı gibi hukuku esas almalıdır. Yani Hamdi Efendi hukukun üstünlüğünü esas alır. Hukuk inşa edilirken de insanın ihtiyaçlarına cevap vermesi, toplumun fertlerine dayanak sağlaması, ahlaki değerlere uygunluk göstermesi esastır. Hamdi Efendi, her daim hukukun hayalperest yaklaşımlarından uzak durularak mümkün olabilecek bir alan olduğunu, pratiği olabilen unsurlara yönelinmesi ve uygulanılabilirliğini esas kabul etmiştir. Bütün bu aşamalarda ise; dış siyasi ilişkilerde barış çerçevesinde devletin menfaati sağlanarak ilerlenmelidir. Yine siyaseten her devlet kendi toplumu ile ilgilenmeli ve kanunların nezdinde devletlerin varlığı kabul edilmelidir görüşünü öne sürmüştür.

Düveli muazzama (İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya) olarak adlandırılan Avrupa'nın beş büyük devletinin yönetimlerinin ise; gitgide birbirlerine yaklaştığını ve ayırt etmesinin çok güç olduğunu, teşkilatlanma hususunda da seviyelerinin benzer kaldığı yorumunu yapmıştır. Esasen Elmalılı Hamdi Efendi kendi çerçevesinde Batı hayranlığı barındırmamaktadır. Avrupa'nın hukuk ve felsefesini oluşturan kaidelerini ve tüm bu

[167] Beyan'ül Hak, 9 Muharrem 1327, S.18. (sayfa ibaresi belgenin üzerinde belirtilmemiştir.)
[168] Yakup Döğer, Modernleşme ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır, Tashih Yayınları, Kocaeli, 2022, s.19.

unsurlarının toplum üzerinde tesirli bir hakimiyet kurmadığını belirtmiştir.[169]Avrupa Hukuku'nun temelini Roma Hukuku'ndan oluşturulduğunu, bu hukukun ise batı toplumuna doğmadan önce ve öldükten sonra herhangi bir hak ve ehliyet vermediğini belirtmiştir. Sonrasında Avrupa'nın bu düşüncesinin tamamen değişerek kasıtlı olarak bir suça girişmenin ceza sebebi olarak görüldüğünü anlatmıştır. Muhammed Hamdi, Batı Hukuku'nun genel özetini yaptıktan sonra Türk hukuk sistemini ele almıştır.

Hamdi Efendi, Türk hukuk sisteminin gerek toplum lehine gerek aleyhine gerek eksikliği gerek tamamlanmışlığı ne boyutta olursa olsun kişiler arasında ayrım gözetmeksizin uygulandığını belirtmiştir. Bu durumun da bir şükür sebebi olduğunu vurgulamıştır. Osmanlı Devleti'nin Batı'nın kuyruklu yıldızı olduğunu öne sürdüğü gibi Meşrutiyet'in ilanı ile ilgili çeşitli problemleri ve değerlendirmeleri söz konusudur. Hamdi Efendi'nin değindiği problemlerin başlıcaları ise şöyledir; Meşrutiyet yönetimi için imparatorluk hazır mıdır? Yeni yönetim tarzı İslam'ın esasları ve hükümleri ile çelişir mi? Halk bu yönetimi nasıl karşılar? Bu gibi çeşitli sorgulamaları, tereddütleri ve suallerin başlıcalarıdır. Tüm bu sorgulamaların da doğal olduğunu belirtmiştir. Şeri olmayan ve şeri bir içeriğe sahip olmayan bu yönetim biçimi, yani Meşrutiyetin vaat ettiği kanunları toplum nasıl karşılayacaktır? Yahut bu kanunlar süreklilik arz edecek midir?

Elmalılı Hamdi Efendi, bu sorgulama sonrasında kanunların uzun vadeli topluma entegre edilemeyeceğini düşünmektedir. Bu noktada Osmanlı toplumu nasıl bir Meşrutiyet yönetimi izlemelidir düşüncesi üzerine yoğunlaşır. Özetle; Hamdi Efendi her şeyde Allah korkusu, istikamet, hürriyet, adalet, denklik, ölçü, kardeşlik, faydalı kulluk görevleri, ülkenin refahını arttırma, fikirlerde meşveret etme, kötülük ve belayı yok etme, şarta bağlanan meseleden caymamak şeklindeki fikirlerin pratiğe dökülmesi ile ancak Meşrutiyet'i toplumda uygulanılabilir görmüştür. Hülasa Hamdi Efendi'ye göre İslam dininin temel şiarları, Meşrutiyet yönetimine bu özellikleri ile ancak yön verebilir. Fakat Osmanlı bürokrasisinde etkin bir güç olan ulema çevresi Meşrutiyet'i daha da meşru hale getirmek isterken, Meşrutiyet toplumda tamamen yer edindikten sonra şeriata muamelesi nasıl olur? Meşrutiyet zamanla topluma entegre olduktan sonra şeriata karşı çizgisini bozacak mıdır? Meşrutiyet her türlü mesele için dini hükümlere ve şeriata, şeriatın gerektirdiği ölçüde davranacak mıdır? Tam zıttı bir düşünce olarak Meşrutiyet yönetimi hedefine ulaştıktan sonra, ben vazifemi bitirdim diyerek şeri bağa olan bağlantısını bir kenara mı bırakacaktır?[170]

[169] Küçük Hamdi, ''Makale-i Mühimme'' Beyan'ül Hak, S.18, 9 Muharrem 1327, s.399-400.
[170] Küçük Hamdi, ''Makale-i Mühimme'' Beyan'ül Hak, S.18, 9 Muharrem 1327, s.400

Meşrutiyetin imparatorluk coğrafyasına entegrasyon sürecinde, oluşabilecek olumlu ve olumsuz süreçleri, Muhammed Hamdi Efendi erken öngörmüştür. Muhammed Hamdi Efendi İmparatorluk coğrafyasında kanunlara dayalı ve riayet eden toplum tasarısındadır. Kanunların varlığında şüpheye yer olmadığını ancak, ona riayet edilmediğini belirtmiştir. Ona göre kanunlar teoriden ibarettir ve uygulama alanı bulamamıştır. Muhammed Hamdi Efendi'ye göre kanunlar teoriden ziyade, fiilen var olmalıdır ve eski kanunların üstüne çıkması gerekmektedir. Sağlam kanunlar inşa edilmeli, her mevcut kanun üzerine yeni bir şey eklemelidir. Yine bu mevcut kanunlar, imparatorluğun gerekliliklerine ilişkin olmalı, gerekliliği olmayan, toplum kaidelerine aykırı olanlarının elden çıkarılmasını uygun bulmuştur. İmparatorluk coğrafyasındaki gayrimüslim tebaanın ihtiyaçları da göz önüne alınarak hazırlanmalıdır. Bu yönü ile Muhammed Hamdi Efendi'nin Osmanlıcılık ilkesini benimsediği açıktır. Müslüman ahali, kanunların İslami çerçeve ile münasebetini sorgulamalıdır. Şayet vatanın terakkisi ve imar edilmesi hedefleniyorsa, felsefe-i fıkhıyye aracılığı ile kanunların zemini oluşturulmalıdır. Muhammed Hamdi Efendi'nin fıkıh felsefesi ile kastettiği İslam Hukuku'dur. İslam Hukuku'nda ise felsefi temelli bir yaklaşımla kanunların oluşturulması hedeflemiştir.

Bu noktada Muhammed Hamdi üç noktaya temas eder. Eğer zikrettiği gibi kanunlar şeri temele oturtulursa buna batı toplumları ne gözle bakacaktır ve yorumu ne olacaktır? İslami teamüller esas alınarak çıkarılan kanunlar, gayrimüslim tebaaya hizmet edebilecek midir? Ve kapsayıcılık barındıracak mıdır? Müslüman ve gayrimüslim tebaa hakları açısından adil yönetilecek midir? Fıkhi ilimler modern medeniyetlerin oluşturduğu yeni hukuku yenileyebilecek mi? Yoksa, medeniyeti cehalete mi sürükleyecektir? Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi soruları yanıtlarken, belki fazlaca pozitif bir bakış açısına sahip olduğundan, belki de daha siyasi bir dil kullanmanın faydalı olacağı kanaatiyle, Avrupa'nın Osmanlıdan beklentisini memleketi kurum ve kuruluşları ile ihya etmek, barışçıl, adil, eşit bir yönetim sürdürmek şeklinde yorumlamıştır. İkinci soru içinse cevabını; İmparatorluk içinde zimmilerle eşit haklara sahip olmamızın, naslarla güvence altına alındığını belirtmiş ve bu durumu fıkhın esas kaidesidir şeklinde yorumlamıştır. Zira yoksul bir gayrimüslim ile padişah, mahkeme karşısında beraber dururlar şeklinde vermiş olduğu örneği, imparatorluk içindeki eşitliği vurgulamıştır. Şeri hükümleri, kanunların temeline yerleştiren Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, bu hükümleri değiştirilebilecekler ve sabit kalacaklar şeklinde tasnif etmiştir. Bazı hükümler bin yıl önce nasılsa öyle kalmalıdır. Bu hükümlerden bahsettiği günah, haram gibi noktalardır. Tabiatı gereği sorgulanamaz esaslara bağlılardır. Bazı hükümler ise; gelenek

görenek, örf ve adetlerimiz üzerine, zamana entegrasyon sağlaması için değiştirilebilir şeklinde görüş beyan etmiştir.[171]

Muhammed Hamdi Efendiye göre toplumu çağın gerektirdiği bir biçimde yönetmek için belli başlı kaideler esas alınmalıdır. Bu durumun bir numunesi olarak Muhammed Hamdi Efendi, fıkıh temelli anayasayı ve anayasanın yürürlükte olduğu meşruti yönetimi savunmakta ve desteklemektedir. Ona göre fıkıh usulleri, Meşrutiyet yönetimini ileri taşıyacak ve zenginleştirecektir. Bu sebeple fıkıh alanında modernleşmeye gidilmesi gerekmektedir. Zikrettiği modern fıkıh usulünün zengin bir muhtevaya sahip olabilmesi içinde, Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi bir tasarı sunmuştur. Bu tasarıya göre; var olan bütün mezheplerin irdelenerek, toplumun ve insanın ihtiyaçlarına cevap veren hükümlerini belirlemek ve faydalı olanlara yer vermek gerekmektedir.

Bu teşebbüsü ise öncelikli olarak Hanefi mezhebinden sağlamak, eğer mezheplerde giderilmesi gereken meseleye dair çözüm elde edilemez ise bunu yalnızca şeri felsefenin kuralları ve bilgisiyle çözmek gerekmektedir. Yönetim ve kanun anlayışında ilerleme sağlama hedefinde, kanunları doğrudan Avrupa'dan almamak esastır. Ona göre Avrupa kanunlarını birebir tercüme etmek, bilgi sahibi olmak akabinde Mecelle heyetini oluşturan üyelerin sayısı doğrultusunda uzmanlıkları arttırmak, projesinin temel taşlarını oluşturmaktadır.[172] Özetle; Muhammed Hamdi Efendi eskiden beri süregelen Türk hukukunu temel alarak, modernleşme ihtiyacı duyan hukuka fıkıh usullerinin geliştirilerek ve daha kapsayıcı bir hale getirerek entegre edilmesi taraftarıdır.

Bütün yenileşme hareketinin temeline şeri hükümleri koymak ve kanunları icra ederken kendi kaynaklarımızdan beslenmek gerektiğini savunur. Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, membağı Kur'an-ı Kerim ve peygamberin mirası sünnet olan fıkıh ilminin toplumsal ve evrensel boyutta adalet nizamını sağlayabileceğini düşünmektedir. Uzun zamandır prestij kaybeden bütün kurumlarımızın ihya edilmesi noktasında ise, kadimden gelen kültür mirasına güvenir. Bütün bunlara ek olarak fıkıh ilminin bazı noktalarda esnetilebileceğini, İslam Hukuku'nun koyduğu kuralları, yaşanılan yüz yıla uyarlanabileceğini, fakat bunu yapacak ehil kimselerin olmadığından şikâyet eder.[173]

---

[171] Küçük Hamdi, ''Makale-i Mühimme'' Beyan'ül Hak, S.18. s.401-402.
[172] Küçük Hamdi, ''Makale-i Mühimme'' Beyan'ül Hak, S.18. s.403.
[173] Merter Rahmi Telkenaroğlu, '' M. Hamdi Yazır'da (1878-1842) Reforma Karşı Tecdit Ya da Başkalaşmadan Yenileşme Tasavvuru'' Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.3, 2013, s.142,145.

2.2 Mebusluğu ve İzdivacı

Muhammed Hamdi Efendi, Meşrutiyet yönetiminin ilanı sonrası ilmi faaliyetlerini sürdürmekle beraber, siyasi kimliğinin de öne çıktığı yeni bir döneme girmiştir. Zira 1908 senesi Muhammed Efendi'nin Antalya Mebusu seçildiği sene olmuştur.

Meşrutiyet yönetiminin uzun bir süreden sonra tekrar ilanı, İttihat ve Terakki Cemiyeti için beklenmedik bir adım olarak addedilebilir. Zira Sultan II. Abdülhamid'in bir anda kendisini geri çekmesi İmparatorluktaki bürokratik kadronun çözülmesine sebebiyet vermiştir.[174] Yeni yönetimle birlikte yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi beraberinde tüm vilayetlerde ve livalarda milletvekili seçim sürecini beraberinde getirmiştir. Fakat İmparatorluk yine başkaca problemlerin odak noktası konumuna gelmiştir. Fatih Camii imamlarından Kör Ali, Meşrutiyet aleyhtarı propagandalarla halkı galeyana getirecek eylemlerde bulunmuş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğunun kargaşalı halinden yararlanarak Bosna Hersek'i sınırlarına katmış, Bulgarların bağımsızlık hareketleri de tüm bunların üzerine eklenmiştir. Hülasa, İttihat ve Terakki Cemiyeti ''Osmanlıcılık'' noktasında buluşmanın makul bir fikri cephe olacağı kanaatine varmıştır.[175]

Kör Ali, Ramazan aylarında Fatih Camisi'nde vaazlar veren, etrafına kitleleri toplayabilmiş, ikna kabiliyeti yüksek bir karakterdir. Verdiği vaazların birinde meşruti yönetimi çobansız sürüye benzetmiş, Kanun-i Esasi'yi gavur icadı olarak yorumlamıştır. 1876 Anayasası'nın tekrar ilan edilmesiyle meclise gayrimüslim mebusların gireceğini, şeriatın ortadan kalkacağını, camilerin kapatılacağını, kadınların tesettür hakkının kalmayacağını, namus, iman gibi kavramların ellerinden alınacağını ileri sürerek, vaazlarında büyük bir kitlenin zihnine girmeyi başarmıştır. Onu dinleyen halk Kör Ali'nin mehdi olabileceğini bile düşünmüştür.[176] Kör Ali'nin vermiş olduğu bu vaazlar, toplumun meşruti yönetime, Kanun-i Esasi'ye olan gerici tavrını daha da güçlendirerek İstanbul'daki karışıklığın artmasına sebebiyet vermiştir.

Bütün bunlara ek olarak imparatorluk coğrafyası içerisindeki Rumlar ve Ermeniler seçim konusunda tecrübeli milletlerdir. Bu sebeple oylarının bölünmemesi için kendi içlerinde örgütlenmelerini sağlamaktaydılar. İttihat Terakki Cemiyeti ise kendi talep ettikleri kişilerin aday olmasını istediklerinden seçime giden süreç fazlasıyla kaotiktir. Zira Rumlar, İttihat ve Terakki Cemiyet'nin yaptığı seçimlere itiraz dilekçeleri yazmakla meşgullerdir.[177]

---

[174] Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908- 1914), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010, s.31
[175] Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, İmge Yayınları, Ankara, 2019, s.113,115,116.
[176] Ziya Şakir, İttihatçılar Döneminde Muhalefet, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2019, s,235-238.
[177] Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Kitabevi, Ankara, 2023, s.73.

1908 seçimleri Kâmil Paşa hükümeti dönemine isabet etmektedir. Mevcut seçim için tertip edilen ve aynı zamanda 1908 seçimlerinin yasal temel vazifesini gören İntihab-ı Mebusan Kanunu; seçimin usulünü seçme ve seçilme şartlarını belirleyen bir programdır. Mebusan Kanunu, muhtevası gereği her 50.000 erkek için bir milletvekili seçilmesi, bu sayı ve katları doğrultusunda ise milletvekili sayısının arttırılmasını öne sürmektedir. Seçim iki kademeli olup, müntehib-i evvel olarak adlandırılan birinci seçmenler, İkinci seçmenleri seçecekler ve ikinci seçmenlerde mebusları belirleyeceklerdir. Birinci seçmen olabilmenin de birçok şartı mevcuttur. Mebus seçilebilmek için 30 yaşını bitirmiş olmak, seçildiği vilayet halkından olmak, Osmanlı vatandaşı olmak gibi temel düsturları mevcuttur.

Mebus seçimleri, kazaların tespit edilen merkezlerinde belirlenen zaman diliminde seçmenlerin nezaretinde yürütülecektir. Son tahlilde oylar açık bir şekilde Heyet-i Teftişiye nezaretinde sayılacaktır.[178] 1908 senesinde yürütülmüş olan bu seçimler uygulanma şekli olarak bir talimat ve iki kanuna göre tertip edilmektedir. Bu seçimler 1876 Anayasası ve Seçim Kanunu temel alınarak yürütülmüştür. Bu iki unsura ek olarak 2 Ağustos 1908 tarihli Seçim Kanun-u talimat da seçimlerdeki başlıca araçlardan biri olmuştur. Kanun-i Esasi'nin seçimler ile ilgili maddeleri 65-70 arasındaki maddeleri ihtiva etmektedir. 67. madde, bir kişide hem milletvekilliğinin hem de hükümet memurluğunun bir arada olamayacağını belirtir. Maddenin içeriği gereğince bir kişinin mebus seçilmesi için memuriyetinden çekilmesi şartı sunulmuştur.[179]

1908 seçimleri 121 sancakta yapılmış, 3 Ağustos 1908 de sancaklara tespit edilen seçim yasaları gönderilmiş ve Meşruti idarenin ilk seçimi 17 Aralık 1908'e kadar takribi olarak dört buçuk ay sürmüştür. Genel bir yoruma tabii tutmak gerekirse Kasım-Aralık aylarında mebus seçimlerinin yapıldığını söylemek mümkündür. Mevcut seçimlerde 281 milletvekili seçilmiş bu toplamda 121 sancak seçime dahil edilmiştir.[180]

Seçim yönergesi maddesi esas alındığında, seçilen vilayetin mensubu olma şartı Hamdi Efendi için de geçerli kılınmıştır. Zira Hamdi Efendi, Osmanlı Arşivindeki belgenin içeriğinden hareketle kendi vilayeti olan Teke 'den (Antalya) mebus seçilmiştir.

17 Teşri-i Sani 1324 tarihli belgede Teke sancağından Ebuzziya Tevfik Bey ile Bab-ı Meşihatten Elmalılı Numan Efendizade Hamdi Efendi'nin ve Niğde sancağından Selanik

[178]Fevzi Demir, İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914) Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, Doktora tezi, 1994, s.25, 28.
[179]Kenan Olgun, ''Osmanlı Meclis-i Mebusan 'da Ara Seçimler (1908-1912)'', Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 28, 2012, no.82, s.3.
[180]Demir, a.g.t., s.32, 98.

merkez Bidayet Ceza Mahkemesi reisi Ürgüplü Hayri Bey ile Niğde eşrafından Sadık Beyzade Muhyiddin ve Kurt oğlu Yorgaki Efendiler ekseriyet-i ârâ ihraz eyleyerek mebus oldukları mutasarrıflıkların iş'arı üzerine ma'ruzdur. Belgeden de anlaşılacağı üzere Hamdi Efendi ahalisi olduğu Antalya'dan oy çoğunluğunu elde ederek 30 Kasım 1908 Pazartesi günü mebus seçilmiştir.[181] Belgeden de anlaşılacağı üzere Muhammed Hamdi mebus seçimleri yapıldığı esnada Şeyhülislamlık kurumunda bağlı bir memuriyettedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Antalya'da kurumsallaşma yolunda büyük atılımlar yapmıştır.1908 senesinde tekrar Meşrutiyet yönetimine geçilmesi ile birlikte 8 Ekim 1908 tarihinde Antalya'da Osmanlı İttihat Kulübü ismi altında faaliyetler yürütmüştür.[182] Hamdi Efendi'nin de Antalya'nın Elmalı kazasına mensup olduğu ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin İlmiye sınıfında faaliyetler yürüttüğü düşünüldüğünde bu bölgede mebus seçilmesi tesadüf olmadığı gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hamdi Efendi'nin mebus seçilmesini istemiş olabileceği şeklinde bir yoruma ulaşılabilir.

Diyanet işleri Sicil Arşivindeki belgeye göre Muhammed Hamdi Efendi, 4 Kanun-i Evvel sene 1324 tarihinde ibtida edip 5 Kanun-i Sani 1327 tarihinde nihayet bulan birinci devre intihabiyede Antalya Mebusu olan mumaileyh Muhammed Hamdi Efendi'ye devre-i mezkureye ait olarak yüz kırk bin yedi yüz seksen yedi kuruş mebusluk tahsisatı ita edilmiştir. [183]

Belgeden hareketle Muhammed Hamdi Efendi'nin 17 Aralık 1908'de birinci devredeki seçimlerde mebus seçilerek görevine başladığını ve bu vazifesini 18 Aralık 1911'e kadar sürdürdüğünü ve maaşının 140.787 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Özetle Hamdi Efendi Mebusluk görevini üç sene bir gün yapmıştır.

Hamdi Efendi Antalya Mebusu seçildiği sene Firdevs Hanım (Şerbetçioğlu) ile evlenmiştir.1908 senesi yazında Muhammed Hamdi Efendi'nin kız kardeşi Şerife Hanım, erkek kardeşi Mahmud Bedreddin ile İstanbul'a gelmişler ve böylece devam eden özlem son bulmuştur.[184] Hamdi Efendi ise kız kardeşini, yakın arkadaşı Abdülfeyyaz Efendi ile evlendirmiştir. Bir süre sonra da Abdülfeyyaz Bey'in ablası Hatice Samiye (Şerbetçioğlu) kızı Firdevs hanımla evlenmiştir.[185] Bu izdivaçtan Hamdi Efendi ve Firdevs Hanım'ın dört evladı

[181]BOA/DH.MKT/2679/60
[182]Nimet Ayşe Aksoy, ''Osmanlı Devleti'ndeki İlk Erken Seçimin Taşradaki Yansımaları: Antalya Örneği (1912)'', Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.36, 2022, s.788.
[183]Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 17 Numaralı Belge
[184]Fatma Paksüt, ''Merhum Dayım Hamdi Yazır'', Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Ankara, 1993 s.6.
[185] Necmi Atik, a.g.t. s.12-13.

dünyaya gelmiştir. Ahmet Muhtar 1910 senesinde, akabinde Fatma Fitnat Hanım 1911' de, Numan Bey 1916'da son olarak Hamdun Bey'de 1919'da doğmuşlardır. Numan on beş yaşında iken şiddetli menenjit rahatsızlığı sebebiyle vefat etmiştir. Hamdi Efendi biricik oğlunu kendisi kefenlemiştir.[186] Hamdi Efendi ve ailesinin o zamanlar Fatih/ Kıztaşı semti İskenderpaşa, Şakir Efendi Sokağı Hane: 7'de oturdukları anlaşılmaktadır. Sicil arşivindeki belgeye göre Firdevs Hanım 1310/1312 Kayseri'de, Behiye'den doğma Bekir'den olma Hamdi karısı Firdevs şeklinde ibare yer almaktadır.[187] Firdevs Hanım (Yazır) ile ilgili tezin ekler kısmında bir fotoğrafa yer verilmiştir.

2.3 31 Mart Hadisesi ve Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi

Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ile birlikte memlekette zuhur eden kargaşaların ardı arkası kesilmemiştir. 1909 senesi Şubat, Mart, Nisan aylarında mevcut kargaşalar zirve noktasına ulaşmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile diğer muhalif kanat arasında basın vasıtasıyla yapılan büyük bir galibiyet mücadelesi söz konusudur. Osmanlı imparatorluğunun içinde bulunan Rumlar, Girit meselesi sebebiyle ayaklanmışlar seçim ve Patrikhane gibi diğer problemlerde bunların üstüne eklenmiştir. İstanbul'da ise askeri kanat arasında hükümetin dinsiz olduğu, şeriat çizgisinden çıkılacağı ve şeriatın ilgası şeklinde dedikodular dolaşmaktadır.[188] Meşrutiyet'in ilanından kısa bir müddet sonra pozitif hava yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Zira imparatorluk içerisinde çeşitli kargaşalar isim değiştirerek kaldığı yerden devam etmektedir. Hükümet ise bu problemlere çözüm aramaktadır. Bu problemlerden birkaçına değinmek gerekirse; gitgide ivme kazanan irtica hareketlerini baskılamak, Aralık 1908 tarihinde yapılan seçimi büsbütün bir tarafsızlık ile sonlandırmak, ordu içinde etkinliğini giderek arttıran mektepli-alaylı tartışmalarını dizginlemek, askeri kanadın siyasi organizasyonlar içine dahil olmasının getirdiği problemlerin önüne geçmek örnek gösterilebilir.[189] Bunlara ek olarak medreseli öğrencilerin askeriyeye alınması teşebbüsü ile din alimlerinin ''din elden gidiyor'' şeklindeki söylemlerinin yanı sıra İttihat ve Terakki'nin ülke içindeki faaliyetlerini güçlendirmeleri sonrası alaylı subayları görevlerinden alınarak yerine örgütün istediği kişileri göreve getirmesi de eklenebilir. Bu durum alaylı subayların İttihat ve Terakki'nin uygulamalarından rahatsız bir kitle haline gelmesine sebep olmuştur.[190]

---

[186] Abdülkadir Macit, Türkiye'nin Birikimleri- I İlahiyatçılar, İlke yayıncılık, İstanbul, 2013, s.52.
[187] Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Hamdi Yazır Dosyası,18 Numaralı Belge
[188] Yusuf Hikmet Bayur, Türk Inkılab Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı, Türk Tarih Kurumu, C.I. kısım.2, Ankara, 1983, s.182.
[189] Necdet Aysal, ''Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı'', Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.37-38, Mayıs-Kasım 2006, s16.
[190] Hasan Acar, Gökmen Gök, ''Türk Siyasal Hayatında 31Mart Olayı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü'', Journal of Awareness, C.5, 2020, s.368.

31 Mart isyanının başlaması ile ilgili çok çeşitli fikirler ortaya atılmışsa da en yaygın kanı İmparatorlukta yeni tesis edilen Meşrutiyet yönetimini sözde muhafaza etmek için Rumeli bölgesinden getirilen Avcı Taburlarının bu hareketi başlattığıdır. İttihat Terakki'nin tecrübesizliği ve insanlar üzerinde oluşturduğu tahakküm, Serbesti Gazetesinin baş muharriri Hasan Fehmi'nin öldürülmesi, kimi çevrelerce Sultanın otoritesinin sağlamlaştırılmak istenmesi, ordunun içine nüfuz eden siyasi cereyanlar gibi örnekler isyana zemin hazırlayan olaylardır. 31 Mart 1325 'de Selanik'ten getirilen Avcı taburları ile bu hadise başlamıştır.[191] 6-7 Nisan 1909 gecesi Cemiyete muhalif kimliği ile ortaya çıkan Serbesti Gazetesinin başmuharriri Hasan Fehmi Bey Galata Köprüsü'nde gezerken vurulur ve suça girişen kişi bulunamaz. İlerleyen zamanlarda öldüren kişinin Mustafa Kemal'e karşı düzenlenen İzmir suikastında görev alan Abdülkadir olduğu dedikoduları dolaşsa da eminliği yoktur. Hal böyle iken, Hasan Fehmi'nin İttihat ve Terakki üyelerince öldürtüldüğü şeklinde pek aslı olmayan haberler yayınlanmıştır. 7 Nisan günü İstanbul'daki talebelerin çoğu gösteriler içerisinde yer alırlar.Hükümetten adalet talep ederler.12-13 Nisan gecesinde ise ordudaki birçok asker, subayları kışlalarına hapseder. Çavuşlar ve bazı kılık değiştirmiş kimseler Sultanahmet ve Ayasofya Meydanında toplanarak, silahlarıyla ateş ederek toplumun asayişine zarar verirler. Bütün kışlalara haberler göndererek bir araya gelmelerini talep ederler. Bu çağrıya destek veren en kuvvetli kanat Selanik'ten gelen avcı taburlarına dahil olan çavuşlardır. Ek olarak meşrutiyet yönetimini sağlamak için Niyazi Bey ile dağa çıkmış olan Hamdi Çavuş isimli kişinin ele başı olarak zikredildiğidir. Hadiseyi planlayanlar tam olarak anlaşılamamış olsa da Hamdi Çavuş'un cahil fakat, çok zeki ve kurnaz olduğu, onun kışkırtmaları ve insanları galeyana getirmesi ile bazı subay ve erlerin ortamı kışla kışla gezerek olayı hararetlendirdikleri, yobaz ve gerici kanadın onları kışkırtmış olduğu söylenebilir.[192]

İmparatorluk içinde seçime doğru gidilen süreçte partileşme hız kazanmış, temelde İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalefet artmıştır. Ahrar Fırkası da bu muhalefetin yegâne temsilcilerinden olmuştur. Ahrar Fırkası, Prens Sabahattinin teşebbüsleri ile kurulduğu gibi Serbesti Gazetesi ile Cemiyetin faaliyetleri ve ideolojisini eleştirmiştir.[193] Tarihte muhtelif kaynaklarda ismi Harekât-ı Askeriye, Hadise-i Askeriye, 31 Mart İhtilal-i Askeri [194] olarak geçen bu isyanı bastırmayı Hareket Ordusu üstlenmiştir. Bu ordular ikinci ve üçüncü ordunun birliklerinden mürekkep olup İstanbul'a gelmişlerdir. Meclisi Mebusan da alınan kararlar

[191] Nasır Yiner, ''31 Mart Olayı ve Ulemanın Tavrı'', Köprü Dergisi, S.153, 2021, s.67-68.
[192] Yusuf Hikmet Bayur, Türk Inkılab Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı, Türk Tarih Kurumu, C.I. Kısım 2, Ankara, 1983, s.183,184.
[193]Tuğba Özhazinedar, ''Serbesti Gazetesinin Osmanlı Basın Hayatında Yeri ve Önemi'', Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, Temmuz 2023, S.2, s.147.
[194] Ali Birinci,''31 Mart Vak'asın'nın Bir Yorumu'' Türkler Ansiklopedisi, C. XIII. Ankara, 2002, s.199.

doğrultusunda Sultan Abdülhamid suçlu bulunarak tahttan indirilmiş ve yerine Mehmet Reşat getirilmiştir.[195] Ayaklanmanın Selanik'te duyulması akabinde Hareket ordusu, ayaklanmayı bastırmak için trenle İstanbul'a ulaşmayı planlamıştır. Selanik'te bir araya gelen birlik, önce demiryolunu kullanarak Çatalca'da bir araya gelmiş sonra İstanbul'daki ilk buluşma merkezi olarak belirledikleri Hadımköy'e sevk edilmişlerdir. Mezkûr ordunun önde gelen birlikleri 16 Nisan 1909'da Selanik'ten Çatalca'ya ulaşmış, belirledikleri güzergâh boyunca telgraf sisteminin aktif olmasına önem vermişlerdir. Ordu hareket etmeden evvel İstanbul'da olası bir saldırıyı engellemek için önlemler almıştır.19-20 Nisan 1909 tarihinde ordu Hadımköy'de toplanarak önce Ispartakule'ye sonrasında Büyükhalkalı'ya nakledilmiştir. Ordunun karargâhı Halkalı Ziraat Mektebi binası olarak belirlenmiştir.[196]

31 Mart Hadisesi, 1909 senesinde 12 Nisan'ı 13'e bağlayan gece İstanbul'da, İslam! ve ''Şeriat İsteriz'' vaveylası ve silahlı eylemlerle kendisini göstermiştir. Bir gün içinde isyancı cenah büyük bir çabaya girişmeden başkent İstanbul'u ele geçirmişler bu esnada ise hükümet, İttihat ve Terakki yahut askeri kanattan herhangi bir atak görmemişlerdir. İstanbul'da mağlup konumunda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti kendilerine karşı yapılan karşı devrimi, Makedonya'dan gelen kendilerine sadık bir kitle vasıtasıyla bastırmaya kani olabilmişlerdir. İsyan mevcut kitle sayesinde 14 günde bastırılabilmişse de Cemiyet üzerinde derin izler bırakmıştır.[197] Cemiyet Taşkışla'ya Arap ve Arnavutların yerine Makedonyalı askerleri getirmiş bu askerler de subayları esir alarak isyana başlamışlardır. Arkalarına birçok medrese öğrencisini de toplayan bu ekip At Meydanına doğru ayaklanmalarını sürdürmüşlerdir.

Sultan Abdülhamid ise bu hadiseye dair hatıratında; bu hadisenin müteşebbislerini ve gerçekçi sebeplerini kimsenin derinlemesine bilemediğini, böylesi bir hadisenin çıkacağından kimsenin pek de haberinin olmadığını ifade ettiği gibi, memlekette bir anda cereyan eden bu hadiseden kendi lehine yararlanmayı tercih etmeyip böylesi bir teşebbüste şayet bulunsaydım, Beylerbeyi Sarayında değil Yıldız Sarayı'nda otururdum yorumunda bulunmuştur. İttihat ve Terakki'nin gün be gün kuvvetini kaybettiğini, Edirne'deki II. Ordu kumandanı Ferik Nazım Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletin her işine karıştığını ve cemiyetin bünyesindeki subayların tavır ve tutumlarından çok rahatsız olduklarını belirtmiştir. Bu cihetle avcı taburlarının geri çevrilmesinin elzem olduğu ifadesine yer vermiştir. Sultan bu hadisenin temellerinde gazetelerin, kulüplerin, cemiyetlerin, olayları körükleyerek bu seviyeye

[195] Azmi Özcan, ''Otuzbir Mart Vakası'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.34, İstanbul, 2007, s.10.
[196]Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Not Defteri I, Ankara Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Yayına Haz: Zekeriya Türkmen, Ankara, 2004, s.8, 9.
[197] Noemı Levy Aksu, François Georgeon, Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi, Çev. Rıdvan Yüksel, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022, s.209.

getirdiklerini ileri sürmektedir. Olayın mesuliyetini üstüne almamak adına Sultan Abdülhamid hadiseye karışmak istemediğini, zira Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükümeti hadiseyi bastırmayı gerçekten isteseydi onun için iki saat yeterdi yorumunda bulunmuştur.[198] 31 Mart Hadisesi tarihi kaynaklarda bu şekilde yerini almıştır. Yine bu hadise Mahir Sait Pekmen'nin anlatımına göre, Salı gecesi Mecidiye Kışlasındaki dördüncü avcu taburunda başlamıştır. Birliğin bir kısmı Ayasofya Meydanında bir araya gelirken bazıları Dolmabahçe Yıldız yoluna doğru ilerleyerek Tophane ve Kasımpaşa'ya doğru yola koyularak isyanı daha geniş bir çevreye yaymayı hedeflemişlerdir. Hadiseyi bir gün önce öğrenen Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, yaşananlara karşı kayıtsız kalmakla beraber sadece yaverini kışlaya göndermekle yetinmiştir. [199]

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi ise bu hadiseyi kendi bakış açısıyla hem yorumlamış hem de Meclis-i Mebusandaki atmosferi an be an kaydetmiştir. Bu noktadan hareketle Elmalı Muhammed Hamdi Efendi nezdinde hadiseye bakmakta yarar var. Muhammed Hamdi Efendi, isyan ile ilgili düşüncelerini Beyan'ül Hak isimli dergide'' 31 Mart Meclis-i Mebusan''' da başlığı altında yayınlamıştır. Dergi, ilk yayınını 22 Eylül 1908 tarihinde yapmış ve faaliyetlerini 22 Ekim 1912'ye kadar sürdürmüştür. Derginin baş muharrirliğini Fatih Dersiamı olan Mustafa Sabri Efendi üstlenmiştir. Dergiden sorumlu isim ise Mehmet Fatın Efendi olmuştur. Beyan'ül Hak Dergisini çıkarma teşebbüsü ve fikirleri Cemiyet-i İlmiyye İslamiyye 'ye aittir. Bu İlmiye Derneği'nin kurucuları ise çoğunlukla din alimleri ve ulema çevresidir. Mehmet Arif, Mehmet Fatin, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Mustafa Sabri Efendi bu isimler arasında sayılabilir. Özetle; Beyan'ül Hak yazarları genel olarak Sultan'ının yönetimine karşı olan kesimden oluşmaktadır.[200]

22 Mayıs 1909 tarihli Beyan'ül Hak'ta Muhammed Hamdi Efendi olayı şöyle anlatmaktadır. Saatler üç buçuğu gösterirken, birinci şubede toplanan Meclisi Mebusan üyelerinin sayısı ancak yirmi otuz kadardı. Yaşanan hadise hakkında fikir alışverişinde bulunuyorlardı. Hiç kimsenin ne askerin durumundan ne de hükümetin vaziyetinden haberi yoktu. Çoğunlukla olanların hayırlı olması yönünde bir bekleyiş içindelerdi. Dışarıdaki tedirginlik giderek arttığı için Mebusların gelemeyeceği yönündeki hisler de kuvvetlendi. Bu düşüncelerle birlikte bir saat kadar zaman geçti. Meydanda ise askerlerden başka kimse yoktu. Bir süre sonra Meclis sayısı kırk kişiye yaklaştı. Mebus üyeleri bir fenalığa meydan vermemek için hem askerlere nasihatte bulunmak hem de maksatlarını anlamak için bir heyet oluşturmayı düşündüler. Bu heyet, Üsküp

[198]İsmet Bozdağ, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Pınar yayınları, İstanbul, 1986, s.102,103.
[199] Mahir Said Pekmen, 31 Mart Hatıraları İsyan Günlerinde Bir Muhalif, haz. (Hasan Babacan-Servet Avşar) TTK yayınları, Ankara, 2013, s.107
[200] Ramazan Boyacıoğlu, ''Beyan'ül Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese'', Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.2, 1998, s.51

mebusu Said Efendi, Kayseri Mebusu Kasım Efendi, Halep Mebusu Mustafa Efendi'den oluşuyordu. Aşağı inerek askerlerle görüşmek istediklerini belirttiler. Mebuslar konuşmasına başladı ve Evlatlar! Askeri nezaket ve terbiye kurallarını çiğnemeyeceğiniz konusunda ümitliyiz. Meydana gelecek en küçük vukuat memleketimizi perişanlığa sokacağını bilirsiniz. Kimsenin burnunun kanamamasına ve meydanı birkaç münasebetsize bırakmaya dikkat ediniz Askerlere söz alarak; amacınızı anlamak ve bundan sonra bize düşen vazifeyi yerine getirmek isteriz. Taleplerinizi beyan eder misiniz şeklinde soru yönelttiler. Kabinenin ve bazı kumandanların görevden alınması, Ahkâm-ı Şeriyye'nin tamamlanması ve icra edilmesi, bazı mebusların ise ihraç edilmesi yönündeydi. Üyeler ise bu taleplerin tamamını Mebus üyelerinin yapamayacağını, Ahkâm-ı Şeriyye'nin icra edilmesi konusunun zaten kendi görevleri olduğunu belirterek konuyu daha detaylı konuşmak üzere yukarı çıktılar ve beş on kadar mebus birinci şubede bir araya geldiler. [201]

Bir araya gelen mebuslar şeriata nasıl temessük edeceklerini başka bir deyişle sarılacaklarını nasıl bir bağ kuracaklarını tartıştılar. Kanun-i Esasi'nin besmele ile başlayan mazbatalarını da kendilerine gösterdiler. Fakat askerler kendilerini tanımak istediklerini söylemekle beraber, siz başında besmele olan Almanya'dan örnek alarak aldığınız bir yazıyı bize sunarak bizi kandırmaya çalışıyorsunuz şeklinde yorumlarda bulundular. Son tahlilde bakanlara karşı şüphe içinde yaklaştıkları gibi bakanları da şüpheye soktular. Bu esnada ise hükümetin tertip ettiği bir toplantıdan dolayı ulemanın önde gelenleri, asilerin durdurulması ve olası bir galeyana gelme girişimini engellemek için birinci odaya doğru yönelmişlerdir. Meclisi Mebusan üyeleri ilk etapta gelişmelerden haberdar değillerdi fakat vaziyeti öğrendiklerinde ise askerler tarafından getirilmiş oldukları düşüncesindeydiler. Ulemalar genel olarak hem mevcut vaziyetten hem de ilmi sıfatlarının hem de manevi nüfuzlarının bir işe yaramadıklarını gördüklerinden üzüntü içindelerdi. Mezkûr sınıf, askeriyenin önde gelen isimleriyle durumu mütalaa ediyor ve neler yapılabileceği hakkında fikir teatisinde bulunuyorlardı. Bu toplantıda başkan sıfatı için Haleb mebusu Mustafa Efendi uygun görülmüştür.[202]

Mustafa Efendi Meşrutiyetin ilanı akabinde Kilis yöresinde meşhur vaazları ile bilinmektedir. 1905 senesinde Kilis'te müderrislik yapmış ve 23 Kasım 1908 senesine gelindiğinde 135 oy alarak Halep'ten bakan seçilmiştir.[203] Mustafa Efendi'nin önderliğinde müzakereler başlamış ve çoğunluğun sağlanması için vakit kazanılmaya çalışılmıştır. Öncelikli olarak yapılan toplantının gizliliği esas tutulmuş ve dışarıdan kimsenin gelmemesi

[201]Antalya Mebusu Hamdi,''31 Mart Meclis-i Mebusanda'', Beyan'ül Hak, 2 Cemaziyülevvel 1327 S.30 s.298.
[202]Antalya Mebusu Hamdi, ''31 Mart Meclis-i Mebusanda'' Beyan'ül Hak, 2 Cemaziyülevvel 1327 S.30 s.299.
[203]Fatih Akyüz,1908 Meclisi Mebusan Albümü, TBMM Basımevi, Ankara, 2023, s.105.

kararlaştırılmış, böylece hür ve serbest bir atmosfer sağlanacağı düşünülmüştür. Asi askerler meclise gönderdikleri on beş kişiyle yetinmeyip zorla meclise girmeye çalışmışlar ve meclistekiler Ahkam-ı Şeriyye'nin hazırlanmasında geç kaldıklarını ve gevşeklik gösterdikleri konusunda üyeleri suçlamaya başlamışlardır. Meclisin ise uğraştığı tek bir mesele vardır o da meclis görevlileri ile askerlerin talepleri arasında ortak bir karara varılıp varılamayacağı hususudur.[204]

Kişiler arasında fikir ayrılıkları mevcuttur. Kimisi o an mecliste bulunanlar arasında anlaşma yapılmasını önerirken, kimisi çoğunluğun sağlanmasından sonra anlaşma yapılmasını uygun bulmaktadır. Müzakere devam ederken böyle bir günde mecliste bulunmanın önemine binaen Mebusan azalarının çağırılması istenmiştir. Fakat bu karara birçok itiraz gelmiştir. Üsküp Mebusu Sait Efendi de bu isimlerden birisi olmuştur.

Asilerin durdurulması ise mümkün olmayan bir hal almıştır. Bir müddet sonra askerler kendilerine hücum edileceğine dair malumat edinmişler ve Harbiye Nezaretine karşı süngülerine sarılmışlardır. Bir müddet bu hal devam etse de meclis içindekiler elinden gelen tüm gayretlerini sarf ederek bu asileri dışarı çıkarmaya muvaffak olabilmişlerdir. Bu esnada mebuslar, Harbiye Nezareti ile iletişime geçerek müsademenin ve kavga vaktinin sırası olmadığını, anlaşmanın vakti olduğunu sert bir şekilde belirtmişlerdir. Fakat bu konuşma tesir sağlamamış olacak ki meclis ikinci defa bir hücumla karşı karşıya gelmiştir. Tüm bu hadiseler cereyan ederken yalan haberler yayılmakta gecikmemiştir. Meclis üyelerinin, askerleri kandırdıklarını, köprünün çeşitli yerlerine mitralyözlerin konuşlandırıldığını, bu makinelerle kendilerinin öldürüleceği önünde söylentiler baş göstermiştir. Çok şükür ki meclis üyeleri soğukkanlılığını koruyarak ikna edici bir üslup ile asileri Mebusan'dan çıkarabilmiştir. Askerler ile mebusların durumu bu şekilde iken, zavallı ilmiye heyeti asilerin tehditleriyle biçare vaziyete düşmüşlerdir. Bir an ulemanın ekserisi askerlerin onlara saygı duyacağını düşünmüşlerse de tam tersi bir muameleye maruz kalmışlar, hayal-i inkisara uğramışlardır. Bunun üzerine asi asker kesimi ilmiyeden birkaç kişiyi, fetva eminini, Cemiyet-i İlmiyeden bazı simaları sürükleyerek meclise getirmişlerdir.[205]

Hadise günü Meclisi Mebusan mevcut görevlerinin dışına çıkmış ve mahkeme siyasi bir heyet konumuna bürünmüştür. Askerlerden iki ulemadan iki kişi bir araya gelmiş ve hadise resmi bir şekilde dinlenerek görüşler bildirilmiştir. Bu esnada ise ''Şeriat İsteriz''! şeklinde söylemler işitilmiştir. Rasim Efendi'nin askerler nezdinde vekil olarak isnad edilmeleri

[204]Antalya Mebusu Hamdi,'' 31 Mart Meclis-i Mebusanda'' Beyan'ül Hak, 2 Cemaziyülevvel 1327 S.30 s.299.
[205]Antalya Mebusu Hamdi, ''31 Mart Meclis-i Mebusanda'' Beyan'ül Hak, 2 Cemaziyülevvel 1327, S.30 s.700.

akabinde ulemanın mevcut manevi nüfuzu tehlikeye düşmüş ve bunu iade-i itibar edecek hiçbir maddi kuvveti kalmamıştır. Böyle bir zamanda manevi alanlara saldırmak da siyasi bir tedbir olmuştur.

Ulema biçare hale gelmiş ve talep ettikleri şeriat hakiki bir şeriat söylemi olmamıştır. Bu mübarek kelime gerçekten uygulama alanı bulduğu zaman şeriatın sorumlusu ulema bunu zaten tatbik edecektir. Fakat Ulemaya sergilenen düşmanca tavırla hedefledikleri mevki mebusan heyetine karşı olmaktan ileri gelmektedir. Hileli ve alçakça tavırları olan asiler bu sebeple meclise alınmak istenmemiştir. Bu sebeple birinci şubede bulunan asiler ulemaya sataştıkları gibi fazlaca verilen nasihatler asileri teskin etmeye yetmemiştir. Asiler adeta mermere çarpılan lastik topu gibi hareket etmişlerdir.[206] Bir de sürekli olarak telaffuz ettikleri şeriat talepleri bahanesiyle ulemayı oyuncak etmek ana amaçları olmuştur. Asiler kendilerini defedecek bir sınıf olarak ulemayı gördüğünden sürekli olarak sert nümayişlere girişmişlerdir. Meclis, ilmiyeden iki askerlerden iki kişiyi müzakere için uygun bulmasına rağmen bir güç ve zafer kazandıklarını düşünerek belki iki yüz askerle Heyet-i İlmiyeyi sürükleyerek meclise getirmeyi uyanıklık zannetmişlerdir. Bunu gören heyet fena halde kuşkulanmış, olay acayip bir hal alınca bu cereyanı doğal oluşuna bırakmak mecburiyetini hissetmişlerdir. Meclis, bu hocalar ne için buradalar diye düşünürken, hocalar da biz neden çağırıldık diye düşüncelere dalmışlardır.

Söz ulema-i ikramındır denilmiş, konuşma başlamıştır. Ulema, bizim ne sözümüz var dercesine birbirlerine göz gezdirmişler, sadece görevlerinin askerlere nasihat etmek olduğunu düşündüklerinden meclise karşı bir kelam etmeyi tahayyül etmemişlerdir. Rasim Efendi ise asilerin gerek meclise gerek ulemaya ve ilmiye sınıfına karşı talep ettiği tercüman konumuna getirilmiştir. Rasim Efendi meclise kimseler gelmeden önce ulemayı sorguya çekmiş uzunca konuşmuştur. Fetva emini ve diğerleri tarafından evvelki cesur konuşmasına atıf yapılırcasına ‘’bize demin söylüyordun burada da konuşsana şeklinde’’! bir hareket vuku bulmuştur. Rasim Efendi de kürsüye doğru yönelmiş fakat Mebusan’dan bazı kimseler kanuni sıfatı olmadan çıkamayacağını söylese de bu bir işe yaramamıştır. Rasim Efendi konuşmasında özetle; askerlerin meşrutiyetin taraftarları olduklarını ve taleplerinin Kanun-i Esasi çerçevesinde gerçekleşmesini istediklerini, yine anayasaya göre devletin dininin İslam olduğunu vurgulayan bir kesim olduklarını belirtir.

Hamdi Efendi, kısaca burada ‘’Şeriat İsteriz’’ lafzına binaen; İslam’ın kapsadığı şeri hükümlerde iki hüküm vardır. Birisi fertlerin uyguladığı alan iken bir diğeri heyet-i ictima’iyeye aittir. Ahali kendisine vazife olan şer’iyyeyi her yerde yürütebilir. Namaz, oruç,

[206]Küçük Hamdi, ‘’31 Mart Hadisesi’’ Beyan’ül Hak, 9 Cemaziyelahir 1327, S.31, s.723.

gibi farz kılınan ibadetlerin yapılmasıyla şeri hükümler icra ediliyor demek doğru olmaz. Devletin yürürlüğe koyduğu tüm kuralları Şer'iyye-i İslamiyeden olmak zorundadır. Meşruti idare sayesinde bunlara engel olabilecek hiçbir şey yoktur. [207] Ancak bazı kişilerin fikirleri buna razı gelmiyor. Razı gelmemelerine sebep olarak ise bir zaman Avrupa'ya bir zaman gayrimüslim tebaaya bağlıyorlar. Meşrutiyet idaresi milletin fikirlerine göre olmalıdır bundan dolayı milletin genel kanaatine ve fikirlerine tabii olmak gerekir. Bir kanunun uygulanmasında ise çoğunluğun dediği kabul görür. Bu milletin ekserisi müslüman olduğundan kendi kanunlarının şeriata bağlı olmasını isterler. Şeriatın icrasına Meşrutiyet engel değilken Meşrutiyetin icrasına engel olanlar dinsizlerdir.[208]

Bir müddet sonra askerler ve ulema dışarı çıktılar ve sadece şeyhülislam ve fetva emini içeride kaldı. Böylece meclis müzakereye başladı. Rasim Efendi'nin söyledikleri üzerine konuşmayı eleştirmek ve fikir alışverişinde bulunmak gerekli görüldü. Bir müddet sonra mebuslar müzakereye dahil oldular neticeye varmak ve asilerin sakinleştirilmesi ve vatanın içinde bulunduğu fırtınadan kurtarılması gerektiğini vurguladılar. Meclisi Mebusanın bu denli zorbalık altında kaldığı bir zamanda karar vermesi elbette çok zordu. Zalim bir kuvvet olan İstibdadı, millete unutturmak ve meşruti yönetimiyle toplumu tedavi etmekten başka dileği olmayan mebuslar bu ayaklanmanın meşrutiyet yönetimine vurulan ilk darbe olduğunu net bir şekilde anlamışlardır. Asiler esasen meşru bir içtimaya sahip olmadıkları gibi son derece revaç gösterdikleri zorbalığa ve kuvvet cebriyesine yöneliyor bunu yaparken de ellerindeki silahları kullanıyorlardı. Talep ettikleri mevzularda ise meşru sayılabilecek hiçbir şey yoktu. Sadece onlar,'' Şeriat İsteriz '' vurgusunu sürekli yapıyorlardı. Sadece Ahkam-ı Şeriye sözü bunların bir badanası makamında telakki olunabilirdi.[209]

Muhammed Hamdi Efendi esasen bu noktada 31 Mart hadisesi ile ilgili görüşünü net bir şekilde dile getirmiştir. İsyancıların ve asilerin aslında İslam ve İslami hükümlerle bir alakasının olmadığını ''Şeriat İsteriz'' taleplerinin arkasında asıl maksat ve niyetlerini dini bir sloganla kapatmak istediklerini bir nevi bu sloganın ''badanadan'' başka bir şey olmadığını vurgulamıştır. Hamdi Efendi, olay günü mecliste konuşmaları bizzat dinleyen bir şahsiyet olarak olup biteni objektif bir şekilde izah etmiştir. Asiler Meclis-i Mebusanın özgürlüğünü ve serbestlik ortamını bozmakla kalmayıp, herhangi bir müdafaa durumda ise ''kanını içerim'' cevabını verip dururken, yaşanan ateşli ihtilalin Meşrutiyete yöneltilen bir darbe olduğuna hiç

[207]Küçük Hamdi, ''31 Mart Hadisesi' 'Beyan'ül Hak, 9 Cemaziyelahir 1327, S.31, s.724.
[208]Küçük Hamdi, ''31 Mart Hadisesi'', Beyan'ül Hak, 9 Cemaziyelahir 1327, S.31.s.725.
[209]Küçük Hamdi, ''31 Mart Vakasına Dair Meclisi Mebusanda'' Beyan'ül Hak, 2 Recep 1327 S.34. s.788-789.

şüphe yoktur. Hadisenin zahirine bakılırsa dehşetli cinayetten başkaca bir şey değildir. Meclis-i Mebusanın bu noktada birinci vazifesi ise memleketi bu cinayetten kurtarmaktır.

Mebusların mevcut durumda dikkate alacağı en önemli meselenin otuz milyonluk Osmanlı milletinin fikir ve genel görüşü olduğunu belirtir. Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu üzücü durum ve İstanbul'un genel fikirleri meclisteki on kadar mebus ile hülasa ediliverince mebusların Osmanlı'da nasıl bir mevkide olduklarını iyice düşünmesi şarttır ve hakka malik olduklarının da önemini bilmek zorundadırlar. O gün Meclis-i Mebusan avuç içine alınmış biçareden başka bir şey değildi. Dinin, devletin, milletin, vatanın, devletin hakikati, o gün şehadetle mümkün olabilseydi mebusların bu şereften çekinmeyecekleri şüphesizdi. Zira asiler mebuslardan en ufak bir hareket görmüş olsalardı cümlesini süngüye dizmekten çekinmeyeceklerdi. Hadise günü mecliste bulunmayı kendilerine farz gören mebuslar vatanın kaderinin kendilerinin ellerinde olduğunu da bilmektelerdi. Böylesi adi bir karışıklığın meydana gelmesi vatanın son nefesini vermesinden farksızdı. Mebuslar bunu böyle belledikleri için hem asileri dizginlemek hem de kanuna tecavüz etmelerini engellemek için bu [210] darbenin tesirini azaltmaya uğraştılar.

Atmosferi yumuşatarak müzakereye giriştiler ve talepler tahlil edildi. Mebus sayısı doksana kadar çıkmış bu mevcut ile karar uygulanmaya karar verilmiştir. Durumun vehametini idrak eden fetva emini ''Bugün mukerrarat-ı ciddiyeyi ve kanuniye itiraz edecek gün değildir, sözleri kısa tutun' 'diyerek etrafı ciddiyete davet etti. Tek hedef ve gaye asileri defederek vatanı kan selleri, düşman elleri altına vermemekti. Evvela şer'i hükümlerin icrası talep edildi. Zira bunun icrası gayet basitti. Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet; Ahkam-ı Şer'iyye ve Şeriat-ı İslamiyye'nin hakimiyeti altına girdiğinden hükümet ve millet arasındaki anlaşma sağlandığından İstibdat devrinin Şeriye-i İslamiyeyi budama teşebbüsü hakikatli hükümlerle engellenmişti. Reis Ahmet Rıza'nın azli mevzu bahis olununca mevzu meclisin yetkilerini aştığından kendisinin istifa etmesine karar verildi. Sonuç olarak, mabeyne bir heyet gönderilerek kararı gözden geçirmesi teklif edildi. Kabul olur olmaz harekete geçilmesi kabul edildi.[211]

Son tahlilde Hamdi Efendi bu hadisede büyük problem yaşayan kesimin ulema ve mebuslar olduğunu çok kez vurgulamıştır. Askerlerin ulemaya saygılı bir muamelede bulunacaklarını düşünse de saygısız tavırlarına yer yer örnekler de vermiştir. İsyancılar şeriatın tatbik edilmesinde ulemanın rehavete kapıldığını belirtse de Hamdi Efendi'ye göre bu sadece bahanedir. Zira bu kesimin şeriatı bile bilmediklerini düşünür. Asilerin ''Şeriat İsteriz'' sloganı

[210] Küçük Hamdi, ''31 Mart Vakasına Dair Meclisi Mebusanda,'' Beyan'ül Hak 2 Recep 1327 S.34. s789-790.
[211] Küçük Hamdi, '' 31 Mart Vakasına Dair Meclisi Mebusanda'' Beyan'ül Hak 2 Recep 1327 S.34.s.791.

ile Meşrutiyet yönetimine darbe vurmak istediklerini öne sürer. 31 Mart Hadisesini de bir Meşrutiyet darbesi olarak görür. Buna ek olarak isyanın başlamasıyla Beyan'ül Hak Dergisinde askerlere nasihat şeklinde bir bildiri yayımlayan Mustafa Sabri Efendi ve Muhammed Hamdi Efendi ''Asker Evlatlarımıza Hitabımız'' adlı beyannamelerinde askerlerin, ''Şeriat İsteriz'' sözlerine karşı; ''*Bizler olmasak şeriat mı bilirdiniz, kıymetini mi bilirdiniz, mademki şeriat istersiniz ne güzel taleb ne güzel himmet. Lakin yavrularım afv edersiniz, o vazife bize aittir. Sakın vazifemizi gasbetmeyiniz. Sizin vazifeniz cihad-ı sebilillah'dır. Yani muharebedir. Ama nerede? Düşman hududunda, İstanbul'da değil, birbirimizle. ''* [212]

Özetle isyancılar olayların bir müsebbibi olarak ulemayı ve ilmiye sınıfını görmüş, Sultan Abdülhamid'in yönetimine dönmek niyetinde oldukları yönünde temelsiz fikirlere kapılmışlardır. Zira Hamdi Efendi'nin Meşruti yönetime bakışı çok açıktır. Temelinde ve dinamiklerinde şeri hükümlerin olduğu bir Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet yönetimi arzusundadır.

Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye üyeleri bu denli sancılı bir süreçte yapıcı bir tutum sergilemişlerdir. İsyancıların arasına uygun gördükleri kişileri göndererek hadiseyi birinci ağızdan dinlemek sureti ile gidişatı anlamak istemişlerdir. 31 Mart Divan-ı Harbi Örfi Reisi Seryaver Hurşid Paşa ise ''Şeriat İsteriz '' sloganının sarıklı cenahtan geldiğini savunmaktadır. Sarıklıların çoğunun isyanı tasvip ettiğini belirtir. Fakat gerçekten ulema olarak tabir ettiği kısmın elinden geldiğince duruma el koymaya çalıştıklarını ve ortamı yatıştırdıklarını, onların mevcut isyana dair çabalarını ''*ne yaptılarsa da sel önüne duvar çekilmezdi*'' şeklinde yorumlamış böylesi salih bir ulemanın çokça tehdide maruz kaldığını da belirtmiştir. Mebuslardan bazılarının ise asi askerler tarafından uzun süre takip edildiğini bundan dolayı tebdil-i kıyafet gezerek saklanmak zorunda olduklarını belirtmiştir.[213] Bu hadiseden sonra Sultan Abdülhamid tahttan indirilecektir. Bu görevi de Elmalılı Muhammed Hamdi üstlenmiştir.

İsyan günlerinde İstanbul'da olan İngiliz Arkeolog Sir W.M. Ramsay bu hadiseyi; Asya ve Avrupa arasında uzun süredir yaşanan gerilimin bir başka boyutu olarak değerlendirmiş temel dinamiklerinde vatanperver duyguların yattığı yorumunu yapmıştır. Jön Türklerin kendi aralarında bölünerek iki fırkaya ayrıldıklarını Ahrar Fırkası'nın İttihat ve Terakki'ye bağlı kalarak yurt dışında faaliyetlerine devam ettiğini belirtmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ise programı, planı, tam olarak kimlerin üye olduğunun bilinmediği sorumsuz ve disiplinsiz bir şekilde yetki kullanan bir cemiyet olarak yorumlamıştır. Şubat ayında Kâmil Paşa kabinesi

[212]Cemiyet-i İlmiyye, ''Asker Evlatlarımıza Hitabımız'', Beyan'ül Hak, 11/29, 6 Nisan 1325, s.668.
[213]Hurşid Paşa, 31Mart İhtilali'nin Tarihçesi Hurşid Paşa, Yay. Haz. Hakan Özdemir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s.63-64.

feshedilerek yerine Hilmi Paşa kabinesi gelmiştir. Askerler bir isyan çıkartarak, istedikleri zaman ibadetlerini yapabilmek, şeri hükümlerin ve dini alanlarda tehlikelerin olduğunu belirtmişler ve dini kurallara bağlı memurların göreve gelmesini talep etmişlerdir.[214] Bu hadiseyi yukarıda zikredilen sebeplerden başka, döneme şahit olmuş olan Cevat Rıfat Atilhan ve Mustafa Turan, hadisenin patlak vermesinde başlıca unsur olarak Siyonistleri örnek vermiştir .Yahudilerin Filistin topraklarına egemen olmak istediklerini, Sultan Abdülhamid'in buna engel olan tavrı ve tutumu sebebiyle Sultan Abdülhamid'i hal' etmek için tasarlanmış bir girişim olarak yorumlamışlardır.[215]

2.4 II. Abdulhamid'in Hal Fetvasındaki Rolü

İki hafta boyunca İstanbul ahalisini korkuya düşüren 31 Mart Hadisesi sona ermiştir. Ayan ve mebusan azaları mebusan binasında toplanmışlar, İttihat ve Terakki'nin Anadolu ve Rumeli'deki kulüpleri tarafından meclise birçok telgraf çekilmiştir. Genel olarak bu telgraflarda ''Meşrutiyet Haleldar Olmuştur'' ibareleri yer almıştır. Mecliste birçok mebus Sultan Abdülhamid Han hakkında kırıcı ve ağır yorumlarda bulunmuşlar, Ayan Reisi Sait Paşa ısrarla Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesini talep etmiş, hal' için oylamaya gidilmiştir. 274 azanın 273'ü sultanın inmesi için evet rey'i kullanmış, sadece bir kişi sultanın indirilmesini istememiştir. O da Yorgiyadis Efendi olmuştur. Hareket Ordusunun süngülerinin, tüm cemaati tesirine aldığı bu zamanda bir tek farklı görüş şahsında toplanmıştır.[216]

Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi bilindiği üzere 31 Mart Hadisesi sonrasında gerçekleşmiştir. Sultan, 31 Mart vakasının iç yüzünü Hüseyin Hilmi Paşa'nın göndermiş olduğu telgraf vasıtasıyla öğrenebilmiştir.[217] Hadise sonrasında asiler Meclis-i Mebusan'a bir yazı göndermek sureti ile, Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'i ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın azledilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Hilmi Paşa, Abdülhamid'e istifa dilekçesini göndermiş 14 Nisan gecesinde Tevfik Paşa sadrazam olarak vazifesine başlamıştır.[218] Zira mevcut kaos ortamı içinde Tevfik Paşa'nın görevi, hiç kuşkusuz planlanmıştır. Aynı zamanda Paşa'nın yansız ve itidalli tavrı herkesçe bilinmektedir. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey sadaretteki

---

[214]Sir W. M. Ramsay, İsyan Günlerinde İstanbul İngiliz Arkeoloğun Gözünden İstanbul, Timaş yayınevi, Haz: Selim Ahmetoğlu, İstanbul, 2019, s.39,40,47.

[215] Cevat Rifat Atilhan, 31 Mart Faciası, Akyurt Neşriyat, İstanbul, 1959, s.79; Mustafa Turan, Taşkışla'da 31 Mart Faciası, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s.10.

[216] Ziya Şakir, Sultan Abdülhamid'in Son Günleri, Akıl fikir Yayınları, İstanbul, 2018, s.33,34,35.

[217]Recep Çiğdem, ''Elmalılı Hamdi Yazır ve Abdulhamid'in Hal'i,'' Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, Ed. Ahmet Ögke, Rıfat Atay, Antalya, 2012, s.421.

[218] Necati Çavdar, ''Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'', History Studies İnternational Journal of History, Volume 3/1, 2011, s.70.

değişiklik ve Tevfik Paşa için; ayaklanma sonrası sadrazam olan Tevfik Paşa'nın mevcut buhranı atlatmak ve güvenilir halkın desteğini aldığı için seçildiği görüşünü savunmuştur.

Sultan Abdülhamid ise hatıratında 31 Mart Hadisesi'nin değerlendirmesi için; iş işten geçtikten sonra Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etti, Ayasofya'da toplananlar Kâmil Paşa'nın sadrazamlığını, Gazi Ethem Paşa'nın Harbiye Nazırlığını talep ettiler. Ben de onların hırslarını körüklememek adına tarafsız olan Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa getirdim demiştir.[219] Hareket ordusu için de ‘*'korkak görünen kahramanlara, kahraman görünen korkaklara ne kadar da benziyor*'' şeklinde yorum yapmıştır.

Yeni görevine atanan Tevfik Paşa nazırlarını belirlemek için işe koyulmuştur. Hülasa karar verdiği hükümet üyelerini padişahın onayına sunmuştur. Yeni vükela listesinde ayandan Zihni Paşa Şuray-ı Devlet Riyasetine, Hasan Fehmi Paşa Adliye Nezaretine, Maarif Nazırlığı Abdurrahman Şeref Efendiye, Bahriye Nazırlığı Adil Bey'e, Hariciye Nazırlığı Rıfat Paşa'ya şeklinde dağılım yapılmıştır.[220] Sultan Abdülhamid'in isyana karşı tutumu ve aldığı önlemlerin yetersizliği, Hareket Ordusu'nun hiçbir direnç göstermeden Yeşilköy-Küçükçekmece arasındaki güzergahları ele geçirmeleri, Abdülhamid'e karşı mevcut muhalefetin daha da şiddetlenmesine meydan vermiştir. Sultan mevcut hadiseyle ilgisi olmadığını, Meşrutiyet'e zarar getirecek herhangi bir teşebbüste bulunmadığına yemin ederek, hadisenin Divan-ı Harpte etraflıca tetkik edilmesini talep etmiştir. Buna ek olarak mevcut hadiseye en ufak müdahalesi ortaya çıkarsa verilen her türlü karara razı olacağını da belirtmiştir.

Sultan Abdülhamid hatıratında bu döneme ait hislerini; ‘'*Sultanlık günlerimde hal edilme korkusu beni sık sık huzursuz ederken, ne gariptir ki 31 Mart'tan milli meclisin aldığı karar gününe kadar güven ve rahat içindeydim. Çünkü davranışlarımdan en ufak kuşkum ve şüphem yoktu. Hükümetin halka göz dağı veren gücünü İttihat ve Terakki Cemiyeti, Cemiyetin kuvvetini de 31 Mart olayı kırmıştı. Eğer saltanat ve hilafet makamlarının etki gücünü iyi kullanmış olsaydım, İstanbul'da gerek vilayetlerde kan gövdeyi götürürdü''* [221]

Hareket Ordusu'nun yavaş yavaş tüm başkente hâkim olması üzerine Sultan Abdülhamid; *''Mademki beni istemiyorlar, saltanatı biraderime bırakırım devleti o idare etsin ''* demiş ve 31 Mart hadisesinin iç yüzünün aydınlanması için tekrar ricada bulunmuştur.[222]

---

[219] İsmet Bozdağ, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Pınar Yayınları, İstanbul, 1986, s.102,103.
[220] Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021, s.33.
[221] Bozdağ, a.g.e., s.114.
[222] Nurten Çetin, Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.144.

Sultan Abdülhamid söyleminden de anlaşılacağı üzere kendisine karşı gösterilen tutumu vakarla karşılamıştır. Sultanı üzen bir nokta ise kendisini hal' edecek olan heyetteki adayları öğrenmesi olmuştur. Zira heyette yer alan Esat ve Hikmet Paşalar Abdülhamid'in korumasında yetiştikleri gibi beraber uzun süre ortak mesai de yapmışlardır. Hikmet Paşa ise sultanın aksine bir tutum içinde olmuş, Karasu'nun peşine takılarak heyette yer almak adına, ''ben gideceğim'' ifadesini kullanmıştır.[223] Heyette bulunan bir başka kişi Karasu Efendidir. Emanuel Karasu Filistin'de Yahudi devleti tesis etmek maksadıyla Sultan'a toprak vermesi karşılığında büyük meblağlar teklif etmiş, Sultan Abdülhamid bu teklifi saygısızlık ve devletin sınırlarına tecavüz olarak yorumlamıştır. [224]

Sonuç olarak, heyetteki kişiler Abdülhamid üzerinde hayal kırıklığı oluşturmuştur. Bu heyette yer alan isimler Sultan Abdülhamid'e beslenen bir kinin açıkça beyanı olduğu gibi sultan ile teşrik-i mesai de yapmışlardır. Bunun üzerine Ahmet Tevfik Paşa bu denli mühim bir meselenin, böylesi bir heyetle münasip olmayacağını defeatle bildirmişse de seçilen heyet süratle Yıldız Sarayı'na gönderilmiştir.[225] Sultanın hal'i için meclis görevlileri tekrar bir araya gelmişler, 240 mebus ve 34 ayandan mürekkep olan meclis, fetvanın yazılmasına karar vermiştir. Ahmet Tevfik Paşa, Ziyaüddin Efendi, Fetva Emini Hacı Nuri Efendi, riyaset odasında görüşmüşler, Hacı Nuri Efendi, Sultanın tahttan indirilmesine mâni olmak için bahaneler öne sürmüş, fetva emini görevini birkaç ay önce bıraktığını fetva işi ile meşihatın ilgilenmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir.[226]

Ali Fuad Türkgeldi'nin ifadelerine göre fetva günü; Talat Paşa'nın sabah yola koyularak Şeyhülislam ve Fetva Emini Nuri Efendi'yi Mebusan Meclisine götürmek için erkenden evlerine gitmiş, günün telaşeli geçeceğinden dolayı iki yumurta kırmasını talep etmiş ve Meclis-i Mebusan'a gelmesinin şart olduğunu belirtmiştir. Nuri Efendi ise fetva yazmanın kendisine düşmediğini Şeyhülislam'ın görevlendirilmesi gerektiğini savunmuşsa da Talat Paşa sert ve alternatif bırakmayan bir üslupla isteğini mecbur kılmıştır. Nuri Efendi çok hasta olduğunu ve idrarını kaçırdığını öne sürse de Talat Paşa *''iş bu hale geldikten sonra ben seni zorla alıp götürürüm ördeğini de beraber al''* diyerek nezaretinde götürmüştür. Talat Paşa Ayasofya'daki dairede sultanın hal'i için kaç oy olacağını hesapladığı bir esnada ayağa kalkmayanlara sert tutumlarda bulunmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi'nin anlattığına göre mebusan reisinin

[223] Türkgeldi, a.g.e., s.38.
[224] Çetin, a.g.e., s.146.
[225] Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, İkinci Meşrutiyet'in İlanı Otuzbir Mart Hadisesi, Haz: Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960, s.99
[226] Ali Kozan, '' Sultan Abdulhamid'in Hal'inde Bir İslam Alimi: Elmalılı Hamdi Yazır'', Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, C.1. 20- 21 Şubat Selanik, 2014, S.7.s.236.

fetva eminine fetvayı hazırlaması sunulduğunda: *''Fetva vermek bana ait değil, Şeyhü'l İslam'a aittir. Fetva emini yalnız müsveddesini yazar Şeyhü'l İslam imza eder. Her hal'de şeâmet vardır; bunu yapmayın. Rusya muharebesi esnasında (Sultan Abdülaziz'in hallinden sonra) ben bu Hacırîn-i İslamiye çocuklarını omuzlarımda taşıdım. Feragat teklif edin, nefsini azletsin ''*[227] demiştir. İfadeye bakılırsa, Hal' kelimesi lügatte ''soymak, çekip almak, çıkarmak, anlamındadır.[228] Sultanlar tahttan hal' fetvası ile indirilirler. Fakat her ne zaman İmparatorlukta hal 'olsa bu hadisenin hayır getirmediği gibi şeamet yani ''uğursuzluk ve talihsizliğe'' [229] yol açtığı görüşü ileri sürülmüştür.

Ayan Reisi Said Paşa, mebuslardan Elmalılı Küçük Hamdi ve Mustafa Asım Efendi, Mebusan Reisi Ahmet Rıza, Sadrazam Tevfik Paşa, Şeyhülislam Ziyaüddin Efendi, bir arada durumu tartışırlarken,[230] Sultan Abdülhamid'in Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in yer verdiği ifadede; '*'odada hazır olan mebusan, ilm-i fıkha intisabı olanlardan olup, bunlar evvelce birkaç fetva sureti tesvid eylemişlerdi. Şeyhülislam ve fetva emini efendilere bu müsveddat rica edildi, Hacı Nuri Efendi iptida taallül gösterdi.*''[231]Ali Cevat Bey'in İfadesinden de anlaşılacağı üzere odada bulunanlar fıkıh ilmi ile önceden alakadar olup Hacı Nuri Efendi gelmeden önce fetva konusunda bazı çalışmalar yapmışlardır.

Hacı Nuri Efendi, vaziyetin önüne geçmek için tekrar uğraş vermiş, Sultan Abdülhamid'e kendi rızası ile çekilmesinin teklif edilmesini önermiştir. Hamdi Efendi ise; '*'bir ferd-i müslim size fetva emini sıfatıyla değil, memleketin ulema-yı meşhurisinden bir zat sıfatıyla müracaat edip de bunun caiz olup olmadığını sorarsa cevap vermeye şer'an mecbursunuz''* beyanı üzerine '*'Sen akıllı bir adama benziyorsun; hal'de şeamet vardır ifadesini tekrar etmiştir''*.[232] Heyet Hacı Nuri Efendi'nin teklifine olumlu rey vermesinin akabinde Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey, Hacı Nuri Efendi'ye '*'buyurunuz hoca efendi, masanın başına geçiniz de yazınız''* der. Nuri Efendi kabul etmez ve '*'ben yazamam, Meb'usan-ı kiramdan bir ehil ve münasib bulunsun o yazsın ben imza edeyim*' 'der. Bu sırada içeri Hamdi Efendi teşrif eder ve fetva ona yazdırılır.[233]

---

[227] Türkgeldi, a.g.e., s.43.
[228] Mehmet Akif Aydın, ''Hal'', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.15 İstanbul, 1997, s.218.
[229] Parlatır, a.g.e., s.1561.
[230] Çiğdem, a.g.b., s.426.
[231]Ali Cevat Bey, a.g.e., s.147-148.
[232] Türkgeldi, a.g.e., s.44.
[233] Asım Cüneyd Köksal, Osmanlı'nın Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.20-21.

Son tahlilde hal' fetvasının içerisine istifa seçeneğinin de eklendiği metin, Hamdi Efendi'nin kalemiyle meydana gelmiştir. Son düzenleme aşaması Şeyhülislam olan Ziyaüddin Bey tarafından temize çekilerek mühür vurulmuştur.[234]

Mevcut Fetva;

''İmamü'l Müslimin Olan Zeyd, bazı mesail-i mühimme-i şeriyyeyi, kütüb-i şeriyyeden tayy ü ihraç ve kütüb-i mezkureyi men'ü hark'ü ihrak ve beytü'l mal'da tebzir ve israfla müsevvek-i şer'i hilafında tasarruf ve bila-sebeb-i şer'i katil ve habs tağrib-i ra'iyyet ve sair guna mazalimi itiyad eyledikten sonra salaha rücu etmek üzere ahd ve kasem etmişken yemininde hanis olarak ahval-ü umur-u Müslimini bi'l külliye muhtell kılacak fitne-i azime ihdasında ısrar ve mukatele ika etmekle menea-i müslimin Zeyd'i mezburun tagallübünü izale ettiklerinde bilad-ı İslamiyye'nin cevanib-i kesiresinden mezburu mahlu' tanıdıklarına dair ahbar mütevalliye vurud edüb mezburun bekasında zarar-ı muhakkak saltanattan feragat teklif etmek veya hal'etmek suretlerinden hangisi erbab-ı hall ü akd ve evliya-yı umur tarafından ercah görülür ise icrası vacip olur mu ? El-Cevap: Olur. Ketebehu el-fakir es-Seyyid Muhammed Ziyaüddin afa anhu''. [235]

Fetvanın günümüz Türkçesi ile yorumu şu şekildedir;

''Müslümanların imamı konumunda olan kimse, bazı mühim ve önemli şer'i konuları şeriatla ilgili eserlerden çıkartıp bu mühim eserleri yasaklasa, yaksa ve yırtsa, devletin hazinesini boş yere harcayıp israfta bulunsa ve bu hazineyi şeriatın müsaade etmediği ölçüde tasarruf etse, idaresi altındaki kişileri şeri hükümlere aykırı olacak bir biçimde öldürse, hapsetse, sürse, başka çeşitli zalimlik yöntem ve usullerini iyice kendisine huy ve adet edindikten sonra, sırat-ı müstakim yoluna doğru yola yemin etmişken, sözünün eri olmayıp Müslümanların yaşayışını altüst edecek şekilde fitne ve fesat çıkartmakla meşgul olup onları birbirine kırdırtsa ve öldürtse, buna engel olmak isteyen Müslümanlar onun bu zorbacı tutumu ile ortadan kaldırılırsa, İslam memleketlerinin pek çok yerlerinden metbu' tanınmadığına dair veya hal 'edilmiş tanıdıklarını ispatlayan haberler gelip, yerinde kalmasında kesinlikle zarar ve ayrılışında iyilik düşünülürse, kendisine imamlık ve sultanlıktan vazgeçme teklif etmek veya

[234]Ali Kozan, ''Sultan Abdulhamid'in Hal'inde Bir İslam Alimi: Elmalılı Hamdi Yazır'', Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, C.1Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, 20-21 Şubat Selanik, 2014, S.7.s.236.
[235] Çiğdem, a.g.b., s.431.

hal etmek şekillerinden hangisi meseleyi çözen ve bağlayanlar ile işlerini sahibi olanlar tarafından daha iyi görülürse, yapılması gerekli ve yerinde olur mu ''? Cevap: Olur.[236]

Nuri Efendi hal' fetvasını imzalamamakta kararlıdır. Rıza Bey şiddetli baskılarda bulunduktan sonra, Nuri Efendi'ye imzalamamakta neden bu kadar ısrarcı olduğunu sormuş ve Nuri Efendi; fetvada muhtevası gereği çok ağır suçlamaların yer aldığını, sultanın hiçbir şekilde bu suçlamaları hak etmediğini ve şahsına çokça suç isnad edildiğini belirtmiştir.[237] Fetva metni tamamlandıktan sonra Nuri Efendi ''günahı ve vebali sizlerin boynuna olsun '' diyerek mecburen imzalamıştır.[238] Fetvanın son hali Ahmed Rıza Bey'e verilir. Hadiseye şahit olan Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, Sultan'nın hal edilişine dair belirttiği notlarda; Hamdi Efendi sadece fetva müsveddesini kaleme almakla yetinmemiş buna ek olarak mecliste yüksek sesle okuduğunu da belirtmiştir. Hadiseyi Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi şu şekilde izah eder;

''27 Nisan 1909''

''Bugün sabah Mebusan ve Ayan Meclisi bir araya gelerek, Ayasofya'daki Adliye Dairesi olan eski mahallinde Meclis-i Milli halinde toplandı. Fetva Emini ve Şeyhülislam geldi. Fetva Emini Nuri Efendi meşhur bir ulemadır. Bu zat herkesin dikkatini ve hürmetini celb etmişir. Şeyhülislam Ziyaüddin Efendi arkasından yürüyordu. Ziyaüddin Efendi'nin ilmi yoktur. Fetva yazıldı. Meclis-i Umumi-i Millîde alenen okundu. Antalya Mebusu Küçük Hamdi Efendi, Reis Sait Paşa'nın sol tarafında ayakta okudu. Akabinde oya müracaat edildi. Tahttan indirilmesine karar verildi''.[239]

Ziya Şakir ise Hamdi Efendi'nin Meclisteki tavrı için; '' *Hamdi Efendi, riyaset kürsüsünün hitabet mevkine geldi. Meclis derin bir sükûnet içindeydi. Birçok mebusların başları önlerine eğilmişti. Hamdi Efendi tannân ve ahenkdâr sadâsıyla fetvayı okudu*''.[240]

Tüm bu bilgiler ışığında Hamdi Efendi'nin bu işe zorla ve baskı ile giriştiği yorumunun tamamen asılsız olduğunu söylemek mümkündür. Zira kendisi Beyan'ül Hak dergisinde Va'z başlığı altında bir makale kaleme almıştır. Makalesinde; *''Müddet-i ömrüm olan otuz seneden beri gündüzü yok, beynel hayat vel memat bir alem-i berzahın zulmatı içinde asri bir şeb-i*

[236] Çiğdem, a.g.b., s.431.
[237] Çiğdem, a.g.b., s.428.
[238] Asım Cüneyd Köksal, Osmanlı'nın Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır, İlke Yayıncılık, İstanbul,2017, s.21.
[239]Ali Suat Ürgüplü, Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s.8.
[240] Ziya Şakir, Sultan Abdulhamid'in Son Günleri, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018, s.38.

yeldanın istibdadı altında ezildik her an''[241] ifadesinden anlaşılacağı üzere Küçük Hamdi Efendi'nin Sultanın istibdat yönetiminden rahatsız olduğu açıktır.

Buna ilave olarak yazmış olduğu hal' fetvasında sultana yönelttiği ithamlar ağırdır. Hamdi Efendi, Müslümanlar arasında fitne çıkartan, şeri hükümlere saygısı olmayan, şeri temelleri olmadan adam öldürten, zalimliği ve zulmü kendisine rehber edinen, kitapları yaktıran, devletin malını lüzumsuz şekilde harcayıp israf eden bir padişah profilini çizdiği gibi sultana tiran muamelesi yapmıştır. Fakat Hamdi Efendi, bu iddialarında yanılmıştır. 33 yıllık saltanatında Sultan devleti kendi bildiği teamülleri ile yönetmeye çalışan bir kimsedir. Ne ulu hakandır ne de kanlı bir tirandır. Deyim yerinde ise kayığını coşkun sulardan geçirmeye çabalayan kaptandır.[242] Yine Muhammed Hamdi Efendi'nin Hacı Nuri Efendi'ye yönelttiği sorular, Sultan'a karşı beslediği olumsuz duyguların ürünüdür. Fetvayı yazdıktan sonra Meclisin önünde okuması bunun açık bir delilidir.

Zira sultana isnad edilen suçlara bakıldığında bunlar doğru mudur? Bu en temel sorulardan bir tanesidir. Sultan gerçekten dini kitapları yaktırmış mıdır? Buna cevaben, Sultan Abdülhamid şahsi bütçesinden Buhar-i Şerifi en güzel şekilde bastırılmasını emretmiş ve İslam coğrafyasının çeşitli memleketlerine göndermiştir. Müslim adlı eserde onun döneminde basıldığı gibi şeri hususlara taarruz ve ihtimalde bulunmak Sultana ait bir haslet değildir. Saltanatı döneminde sansür uygulanmıştır fakat; kitaplarının basılması öncesinde bir heyet oluşturmuş bu heyette ise dönemin ünlü alimleri olan Mehmet Ziya, Hacı Zihni, Hoca Hayret, gibi fakihler yer almıştır. Bu kişilerin eserlerdeki şer'i hükümlerle ilgili kısımları çıkartmaları ahlak ve seciyelerine tamamen aykırı bir tutumdur. Devlet hazinesinden para çaldığı ithamı ise bilinmemekle beraber, sultanın devlet borçlarını ödediği bilinen bir gerçektir.[243] Hıfzı Topuza göre Sultan Abdülhamid döneminde Türk basın hayatı, en karanlık zamanlarını yaşamıştır. Bunu açık bir delili olarak ise Sultanın, basına uyguladığı sert tedbirleri misal vermiştir. Örneğin, Sultanın 20 Eylül 1877 de yürürlüğe koyduğu Sıkıyönetim Nizamname ile gazeteleri uygun gördüğünde kapatma yetkisine sahip olmasıdır. Sultan 1882 senesine geldiğinde, basın alanında *Türkçe ve azınlıkların dilleriyle yayınlanan gazetelerin sansürü*, *Türkiye'de ve dışarıda yabancı dillerde basılan gazetelerin sansürü*, *Yerli ve yabancı kitapların sansürü,* olmak şeklinde üç çeşit sansürü uygulamıştır. Yine Sultan'nın bazı kelimelere de sansür uyguladığına dair örnekler vermiştir. Bunlardan birkaçı ise; Kanun-i Esasi, grev, hal, Mithat

[241]Küçük Hamdi, ''Va'z '' Beyan'ül Hak, 16 Ramazan 1326, s.5.
[242] Çavdar, a.g.e., s.51.
[243] M. Raif Ogan, Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar, haz: Yusuf Ünal, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2017, s.88.

Paşa, Makedonya şeklindedir. Topuz, Sultanın yönetimi süresince en büyük düşmanının kitaplar olduğunu çoğu kitabı toplatıp Çemberlitaş hamamında yaktığını belirtmiştir.[244]

Elmalılı Hamdi'nin sultanın hal fetvasındaki rolü üzerine başka bir fikir ortaya atmak mümkündür zira; Ahmet Rıza Bey hatıratından nakledildiğine göre, Fatın Efendi, Hamdi Efendi'nin Hal fetvası görevini almaktaki maksadının; Sultan Hamid'in öldürülmesinin önüne geçmek olduğunu, hal için fetva yazılmadığı takdirde İttihatçıların sultanı öldüreceklerini, sonrasında ise Fransa kralı XVI. Lui gibi hükmen idamını isteyeceklerini bu sebeple Hamdi Efendi'nin böyle davrandığını belirtmiştir.[245]

Hamdi Efendi'nin yeğeni Fatma Paksüt ise; Hamdi Efendi'nin Meclisi Mebusanın kapatılmasının önüne geçmek, memleketin içinde bulunduğu karışık vaziyeti devam ettirmemek için yaptığını, meclisin sultanı tahttan indirmediğini bir oldu bittiye getirilmek istendiğini öne sürmüştür. [246] Meşrutiyet yönetimi, memlekette kendisini bir müddet devam ettiren hürriyet sarhoşluğuna sebep olsa da zamanla yerini pişmanlıklara ve hayal kırıklığına bırakmış olacak ki Hamdi Efendi; *'Hayatımda yaptığım en büyük hata Sultan Hamid'in Hal'ine karışmamdır* diyecektir.[247] Yine Hamdi Efendi'nin pişman olduğuna dair bir numune olarak; bir gün oğlu bu durumu sorduğunda ''*Cinayet, Cinayet, bir daha bana bu soruyu sorma'' demiştir*.[248]

Yavuzhan Osmanoğlu'nun ''Sultan II. Abdülhamit Han Hakkında Meşhurların İtirafı''adlı eserinde, Elmalılı Hamdi Efendi'nin görüşüne de yer verilmiştir. Seneler sonra Hamdi Efendinin Abdülhamid'e karşı yaptığı yanlış tutumu açıkça beyan ettiği bir ifade yer almaktadır. Hamdi Efendi'ye bir maaş tahsis edilmiş ve arkadaşı neden bu maaşı almadığını sormuştur. Bu suale cevaben: ''*'ben o maaşı Sultan Abdülhamid Han zamanından hakkettim, fakat o büyük sultana bizler haksızlık yaptık. O maaş bana helal olmaz ''* [249] cevabını vermiştir.

Sultan hatıratında ''Kaçmaya Tenezzül Etmedim'' başlıklı bir yazısında '' *Ben isteseydim hal kararı verilmeden o kararın çıkmasını imkânsız kılacak bir durum yaratabilirdim. Buna hiç tenezzül etmedim, canımı korumak kaygısı ile kararsız ve perişan olduğum sanılırken, ben sağlam bir yürekle Allah'a sığınmış olup, olup bitenlerin bana ne getireceğini bekliyordum.*

---

[244] Hıfzı Topuz, 100 Soruda Türk Basın Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996, s.36- 39.
[245] M. Raif Ogan, Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar, haz: Yusuf Ünal, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2017, s.85
[246] Paksüt, a.g.b., s.7,8.
[247]Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Turizm Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, C.1. Haz. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul, 2021, s.13.
[248]Vehbi Vakkasoğlu, ''İlmiyye Sınıfı'nın Medar-ı İftarı '', 30 Nisan 1987 Perşembe
[249]Yavuzhan Osmanoğlu, Sultan II. Abdulhamid Han Hakkında Meşhurların İtirafı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007, s.67,68.

Son saate kadar kaçabilirdim de .. Ben bir süre Avrupa'ya çekilseydim, aradan çok geçmez yine dönerdim. Bunu bildiğim halde bile kaçmaya tenezzül etmedim. Halbuki 31 Mart günlerinde düşmanlarım saklanacak, kaçacak şehirler ve evler aradılar. Demek ki o böbürlendikleri yiğitlik yalanmış, beni halden daha çok, hal'in bana ulaştırılma biçimi beni üzdü. Ayandan mebusundan bir heyet seçmişler, paldur küldür odama kadar geldiler. Bunların içinde bulunan Tiranlı Esat Paşa, gayet kaba küstah bir tavırla yüzüme karşı;

-Seni millet azletti dedi. Hal kelimesini bile bana karşı azl şeklinde koyarak aşağıladılar. Zavallı millet! Kendisini bekleyen acı sonu bilseydi!..''[250]

2.5 Kanun-İ Esasi Ta 'dilindeki Rolü

Muhammed Hamdi Efendi, hocalığının yanı sıra 1876 Kanuni Esasi'nin tadilinde de etkin bir rol oynamıştır. 1876 Anayasası, 1831 senesinde Belçika Anayasasından esinlenen Prusya'nın 1850 yılındaki Anayasası örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu Anayasa Cemiyet-i Mahsusa adındaki bir heyet tarafından yürürlüğe konmuştur. [251] Server Paşa'nın önderliğinde başlayan bu çalışma 28 kişiden oluşan heyetin çalışmalarıyla tamamlanmış ve Devleti için modern bir anayasa yürürlüğe konmuştur.[252]

II. Meşrutiyet dönemi boyunca Kanuni Esasi'de yedi kez düzenlemeye gidilmiştir. Fakat en geniş değişim 1909 Anayasası ile sağlanmıştır. Bu anayasa ile yasama yetkisi büyük oranda değişikliğe uğramıştır. Kanun üretme aşamasında padişahtan istenen izin terk edilerek, Ayan ve Mebusan Meclisinin iradesine verilmiştir. Bu iki meclisin üyeleri kabul ettikten sonra padişaha sunulacak olan kanun çıkarılmıştır. Padişahın yasayı reddi durumunda da oy sistemine başvurularak üçte iki geçer oy ile kanun onaylanmıştır.[253] Muhammed Hamdi Efendi de 1909 Anayasası'nın değişiklerinde rol alan önemli bir isimdir. Kendisinin kaleme aldığı Sicili Ahval dosyasında Kanun-i Esasi'nin 1909 senesinde değişikliklerinde bulunduğunu belirtmiştir. Otuz kişiden mürekkep Kanun-i Esasi Encümen Heyeti'nin temel düsturu, hakimiyet-i milliye duygusunu temele almak olmuştur.

Kanun-i Esasi'nin tadilinde rol alan Hamdi Efendi'nin İslamcılık fikrini benimsemesi, bu fikrin de şeri hükümlerden beslenerek oluşması, Hamdi Efendi'nin bu vazifeye esasen milli hakimiyeti sağlamak ve kanunlaştırmada başarı sağlamak istemesinden yakınlık duyduğu

---

[250]Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Pınar Yayınları, Haz: İsmet Bozdağ, İstanbul ,1986, s.115,116.
[251] Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara, 2020, s.318
[252] Fatma Sarıaslan,''1876 Anayasası (Kanun-i Esasi) ve İlk Osmanlı Parlamentosu'', Yaşam Dergisi, S:46 Temmuz-Aralık 2022, s.125.
[253]İnci Çoban İnce, Yaşar Metin Özdemir, ''1909 Tarihli Anayasa Değişikliklerinin Hükümet Sistemine Etkisi'', Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.5. S.1.Mayıs 2023, s.39.

görüşünü ortaya çıkarmaktadır. [254] Keza Anayasa tadilinde görevini icra ederken şeri hükümleri temel unsur olarak kullanmıştır.

1909 Anayasasını, Meclis-i Umuminin yoğun çalışmalarının bir sonucu olarak görmek mümkündür. 8 Ağustos 1909'da yapılan değişikler sonrasında 1876 Kanun-i Esasi'nin 21 maddesi farklı şekle dönüştürülmüştür. Esasen sıfırdan bir anayasa yazılmamıştır. Fakat değiştirilen maddeler öylesine mühim ve elzem olmuştur ki yeni bir anayasa tasarlanmışçasına bir izlenim vermiştir. Hülasa bu yeni anayasaya ''1909 Anayasası'' denmiştir. Bu tadiller 31 Mart Hadisesi, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilişi, yerine Sultan Reşat'ın geçmesi gibi birçok cepheye tesir eden hadiselerin sonunda hazırlandığından tabiatıyla iki yanlılığın vücuda gelmiş hali olarak yorumlanmıştır.[255]

Muhammed Hamdi Efendi'nin 1909 Anayasa değişikliklerinde genel olarak yoğunlaştığı konular çeşitlilik göstermektedir. Sadrazamın sorumlulukları ve yetki sahasından başlayarak padişahın ve sadrazamın yetkilerine dair görüşler bildirmiştir. En göze çarpan önerisi ise Meclis-i Ayan ile Meclis-i Mebusan arasındaki sorumlulukları gözden geçirmek olmuştur. Muhammed Hamdi Efendi, 56.madde çerçevesinde önceden kanun tekliflerinin Heyet-i Ayan'a verilmediğini, bundan dolayı eski kanun raporlarının mebusan heyetinde tartışıldıktan sonra sonuca varıldığını, hal böyle iken Heyet-i Ayan'da bir kanun teklif edildiğinde Ayan Heyeti bu raporları tanzim ederek Meclis-i Mebusan'a gönderdiğini, bundan dolayı raporun yahut kanunun tekrar Meclis-i Ayan'a gitmesi gerektiğini belirtmiştir. Muhammed Hamdi Efendi mevcut durumu uygun bulmamıştır. Onun önerisi ise; Meclis-i Ayandan tatbik edilen raporların, Meclisi Mebusan'a geldikten sonra Meclis-i Mebusanın verdiği karar doğrultusunda irade kılınsın yönündedir. Bu görüşe Hallacyan Efendi de katılmıştır.[256]

Kanuni Esasi'nin mazbatalarında net bir şekilde izah edildiği gibi 1876 anayasasının tadil edilmesindeki temel amaç toplumun hakimiyetini ön plana çıkarmaktır. Bu meyanda padişahın etkinlik sahası geniş ölçüde daraltılarak Mebusan Meclisindeki rolü büyük oranda kısıtlanmıştır.[257] Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'nin bu önerisi ile amaçladığı, Meclis-i Mebusanın yetkinliğini artırarak Meclisi Mebusanı, padişahın ve Meclis-i Ayanın etki sahasından ve nüfuzundan önde tutmaktır.

---

[254] İsmail Kara, İslamcıların Siyasi Düşünceleri Metinler Kişiler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s.51.
[255] Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), YKY Yayınları, İstanbul, 2023, s.192.
[256] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1. İnikat: 68, 25 Nisan 1325, s.277.
[257]Mehmet Kaan Çalen, ''1909 Kanuni Esasi Tadilatı'', Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.2. S.4, Temmuz 2012, s.138.

Heyet-i Ayan, Padişah Sultan Abdülhamid'in 23 Aralık 1876 tarihinde I. Meşrutiyet çerçevesinde Anayasayı yürürlüğe koyması sonrasında oluşturduğu Osmanlı Meclisi'nin iki kanatlı meclisinden biridir. Meclis-i Mebusan üyeleri halk tarafından belirlenirken, Meclis-i Ayan ise padişahın belirlediği kişileri kapsamaktadır. Bu kişilerin devlete faydaları olmuş olması, ahlaki prensiplere uygunlukları önemli iken 40 yaşını geçmiş olmaları şartı aranmaktaydı. En önemli nokta ise kayd-ı hayat şartı ile bu üyeler seçiliyordu. Özetle ömür boyu bu vazifede kalabilirlerdi.[258] Muhammed Hamdi'nin Kanun-i Esasi ta 'dilindeki bir başka üzerinde durduğu konu ise Meclis-i Ayan üyelerinin kayd-ı hayat şartı ile göreve getirilmeleriydi. Hamdi Efendi, Ayan üyelerinin kaydı hayat şartı ile göreve gelmelerinden dolayı akıbet sorunları olmadığını, bundan dolayı işlerini layıki ile yapıp yapamayacakları konusunda tereddüt etmiştir.

Bu soru işaretleri; Hürriyeti müdafaa edebilecekler midir? Ve kendilerini oraya konuşlandıran kuvvete karşı gelebilecekler midir? Esasen Muhammed Hamdi Efendi'nin sorgulamak istediği şudur padişah tarafından bu göreve getirilen üyeler konumlarını padişaha borçluyken itiraz edilecek yerde itiraz edebilecekler mi konusunda tereddütlerini belirtmiştir. Zira Muhammed Hamdi Efendi eski üyelerin böylesi tavırlar içinde olduğunu gözlemlemiştir.[259]

Yine Muhammed Hamdi idare konumundaki zevatlar için ilim ve maarif erbabı olması gerektiğini savunmuştur. Bir yerin valisi olmak, feriki olmak, nazırı olmak o konumun meziyetine, yani gerekliliklerine sahip olduğu anlamına gelmediğini belirtir. Özetle Muhammed Hamdi Efendi İmparatorluk coğrafyası içinde tüccarın bile erbabını görmek ister.[260]

Kanuni Esasi'nin tadili için bir araya gelen kurul üyeleri muhtelif konular üzerine fikir teatisinde bulunmaktadırlar. Fakat genel olarak üzerinde en çok durulan mevzu; kimsenin şeri kanunun tayin ettiği neden ve sonuçtan başka, kanunları bir bahane göstererek alıkoymaya veya cezalandırmaya gidemeyeceği olmuştur. Burada ön plana çıkan şeri kanun kavramıdır. Söz konusu ihtilaf bu noktada patlak vermiştir. Gayrimüslim milletvekillerinden Karolidi Bey, Kozmodi Efendi ve Aristidi şeri kelimesinin geçmesine karşı tepkili davranmışlardır. Kendi

[258] Ali Akyıldız, ''Meclis-i Ayan'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.28, Ankara, 2003, s.243.
[259] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.2. İnikad: 92, 1 Haziran 1325, s.352.
[260] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.2. İnikad:92, 1 Haziran 1325, s.354.

mensup oldukları din ile alakalı bir açıklama göremediklerini, dinlerinin öngördüğü ibadetleri mevcut kanun ile engellenebileceğini mazeret belirtmişlerdir.[261]

Bu meyanda Hamdi Efendi ise, İslam dininin icraiyesi camilerde görülür, bir Müslüman Sultan Ahmet Meydanında oturup ben cemaat ile namaz kılacağım diyecek olursa bunu hükümet gözetmeyecek midir? Hakk-ı Tariki önde tutamayacak mıdır? Bu meseleye tüm dinler nazarında bakan Hamdi Efendi her gayrimüslim için bu serbestliğin var olduğunu belirtmiştir.[262] Bu noktadan bakıldığında Muhammed Hamdi Efendi'nin Osmanlıcılık fikrini benimsediğini net bir şekilde görülebilir. Bu yüzyılın en başat akımı olan Osmanlıcılık en temelde Gayrimüslim ve Müslimlere siyasi ve toplumsal haklar cephesinden eşit ve denk bir konuma getirmek, fikirler ve dinler bakımından özgürlüğü temin etmek, bunların sonucunda ise vatan ile bütünleşen bir Osmanlı İmparatorluğu inşa etmektir. [263]

Muhammed Hamdi Parlamentoda dahili münasebetlerin düzene konmasına bunun yanı sıra dinin Osmanlı bürokrasisindeki yerini belirlemeye basın ve dernek faaliyetlerinde de etkin bir rol oynamıştır. Esasen Muhammed Hamdi toplanma hakkı ile yani içtima ile cemiyetin birbirlerinden farklı amaçları olduğunu belirtmiştir. Cemiyetin temelinde zaten içtimanın var olduğunu vurgulamıştır. Siyasi bir nitelikte olan cemiyetlerin mekanizmasını ve hudutlarını Anayasaya göre tanzim edilmesini öngörürken, tüm bu unsurların haricindeki cemiyetler için Cemiyetler Kanunu'nun gereklilikleri doğrultusunda değerlendirilmeye tabii tutulmasını daha uygun bulmuştur.[264]

Muhammed Hamdi'nin üzerinde durduğu bir başka mesele ise azil ve nasb konularıdır. Kadro atamalarındaki kişilerin atanması veya görevden alınması konusunda Hamdi Efendi nasbdaki mesuliyet kime ait ise azildeki mesuliyet de ona ait olmalıdır görüşünü savunmuştur. Hamdi Efendi'nin savunduğu bu görüşe Mehmet Vehbi Efendi de rey vererek, azil ve nasbta padişah muktedir olsun şeklinde konu oylamaya sunulmuştur.[265]

Muhammed Hamdi Efendi'nin medrese geleneğinde yetişmiş bir alim olduğu malumdur. Kendisi eğitimini burada aldığı gibi İstanbul'un önde gelen medreselerinde de hocalık yapmıştır. Anayasa tadili konusunda temas ettiği bir diğer nokta ise medreselerdir. İmparatorluğun imara ayırdığı bütçe yani muhassasatına bakıldığı zaman kimi medreseler için doğrudan belli vakıflar ayrılmıştır. Fakat bunların sayısı birkaçı geçmemektedir. Hatta yok

[261]Fatma Pınar, ''Elmalılı Hamdi Yazır'ın Parlamento Faaliyetleri ve Uluhiyet Görüşü'', Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.7, S.1, İlkbahar 2020, s.134
[262] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.3, İnikad. 65, 20 Nisan 1325, s.186
[263] Yusuf Akçura, Üç Tarzı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.17.
[264] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.4, İnikad.88, 26 Mayıs 1325, s.204.
[265] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.4, İnikad.88, 26 Mayıs 1325, s.194.

hükmünde olduğu bile söylenilebilir. Bunun ardında ise belli başlı suistimaller yattığını belirten Elmalılı Hamdi Efendi Evkaf Nezaretinin öncelikli sorumluluğunun medreselere ayrılan vakıfları gözden geçirmesi gerektiğini, sonra medreselerde eğitim gören talebelerin vazifelendirmelerinin yapılmasını önermiştir. Bunu yaparken de bir nizamnamenin tertip edilmesini ve bu nizamnameye göre uygulamaların yürütülmesini önermiştir. Medreselere ayrılan vakıf bütçesinin medreseye ait olduğunu, öğrenci için başka bir fon gerektiğini belirtmiştir.[266]

Mecliste tartışılan bir diğer konu ise Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf Kurumu'nun lağvedilmesi hakkındadır. Bu kurum Tanzimat Döneminde kurulmuş olup, ilerleyen yıllarda yetki ve sorumluluklarına ilişkin çeşitli değişiklere uğramıştır. Evkaf Mahkemesi olarak adlandırılan bu yargı organı yalnızca vakıflarla ilgili olaylara bakan hususi bir mahkeme hüviyetindedir. Böylesi vakıflara özel bir mahkeme olmasına rağmen şeriyye mahkemeleri de vakıf davalarına bakmaya devam etmiştir. Bu durum yetki karmaşasına sebep olduğu için varlığı sürekli sorgulanır hale gelmiştir. Cumhuriyet dönemi ile birlikte feshedilmiştir.[267] Muhammed Hamdi de bütçe meseleleri ile kapatılması düşünülen bu mahkemenin önemine binaen kapatılmamasını savunmuştur. Muhammed Hamdi Efendi'nin bu kurul ile ilgili bir diğer görüşü ise Mahkeme-i Teftişin Evkaf Nazırlığına bağlı olup olmaması üzerinedir. Bu kurum tabiatı gereği bir Mahkemedir ve bütün memurların sorumluluğu Şeyhülislama verildiği için ilgili kurum Daire-i Meşihate bağlıdır Teftiş kurulunun bütçesinin ise Evkaf Kurumunda olmasından dolayı bütçe ve bağlılığı noktasındaki farklılığı eleştirmiştir. Bütçesini Evkaf kurulu denetlerken memuriyetlerini Meşihatın denetlemesini lüzumsuz görmüştür. Bu sebeple tüm işleyişinin doğrudan Daire-i İlmiyeye bağlı olmasını savunmuştur.[268]

Muhammed Hamdi Efendi dersiamlık yapmakla birlikte bu kelime medreselerde talebelere, camilerde de cemaate eğitim sağlama yetkinliğine sahip kimseler için kullanılan bir tabirdir. Medrese eğitimini tamamlamış kişilerin icazetini aldıktan sonra genel bir sınava tabii tutulması esası konulmuştur. Genelde bu unvana sahip kişiler Fatih, Beyazıt, Süleymaniye gibi medreselerde hocalık yapmışlardır.[269] Muhammed Hamdi de bu önemli medreselerde hocalık yapmış bir şahsiyet olarak din eğitimi sahasına eğilmiştir. Bu cenahta yaptığı kanun tasarısı konuşmalarından birinde, Sultan II. Mahmut döneminde dersiamların cami içinde de görevlendirilmelere başlaması ile müderrisliğin dersiamlara özgü bir kavram olarak kalmayıp,

[266] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.6, İnikad: 130, 29 Temmuz 1325, s.340
[267]Muhammed Ceyhan, ''Mahkeme-i Evkaf: Teşekkülü, İşleyişi ve Lağvedilmesi'', XVIII. Türk Tarih Kurumu Kongresi, 2018, Ankara, s.727.
[268] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.5, İnikad: 102, 19 Mayıs 1326, s.549.
[269] Mehmet İpşirli, ''Dersiam'' TDV İslam Ansiklopedisi, C.9, İstanbul,1994, s.185-186.

herkesin faydalandığı bir tarafa doğru evrildiğini belirtmiştir. Böylece müderrislik ve dersiamlık kavramlarının farklılaştığını belirtmiştir. Bu sebeple taşra yahut bazı memleketlerde dersiam olmamıştır. Anadolu'da Kayseri yahut Konya gibi yerlerde var olduğunu belirtmiştir. Buradaki dersiamların da sadece medresede eğitim alan talebelerini okuttuklarını, diğer hocaların ise camiye çıktıklarını medreseden gelen öğrencilere mahalleden gelen vatandaşa yahut evinden gelene ders okuttuklarını vazifelerinin farklı olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle Muhammed Hamdi Efendi Din Eğitimi alanında da düzenlemeler yapılmasını önermiştir.[270] Özetle Hamdi Efendi dersiam ve müderrislik kavramlarının altının doldurulması gerektiğini savunmuştur.

Muhammed Hamdi Efendi Kanun-i Esasi ta 'dilinde etkin bir kişidir. Temelde onun talep ettiği nokta anayasanın daha dini bir şekle büründürülmesidir. Beyan'ül Hak dergisinde yayımlanan yazıların birinde *''Zira herkes biliyordu ki kisve-i şer'iyye girmeyen bir şekl-i hükümet bir idare bir kanun bu memlekete girse de payidar olamazdı''.* Bilindiği üzere Meclis-i Mebusanın sağlam temelli bir geçmişi yoktur. Bu sebeple Mebusan Meclisi'nin mevcut sistem içerisindeki konumunu saptamak bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunun bir numunesi olarak meclisin yetki sahası, derecesi, diğer bürokratik sınıflar ile olan teması beraberinde tartışmaları da getirmiştir.[271]

Bu tartışmalardan birisi de şeyhülislamın meclise gelip gelmemesi hususudur ve islamcılar arasında baş göstermiştir. Hamdi Efendi ise bu konu hakkında Beyan'ül Hak dergisinde ''İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiye '' başlığı altında 8 Safer 1327/1 Mart 1909 'da ve 22. sayıda kaleme aldığı yazısında bu konuya dair; Meşruti yönetim ile yönetilen ülkelerde hükümet reisi sadece başbakanı tayin ederken, kimi zaman ise başbakan bir bakanlığı yönetmektedir. Başbakanlık yahut başvekalet meşihatın işleyişine engel değildir. Fakat Meşihate yani şeyhülislamlık kurumuna bütün meseleler emanet edilemez. Şayet edilirse şeyhülislamlar hiçbir şekilde dini alanlarda ilerleme kaydedemez. İslam cemaatlerinin reisi hükümet reisinden başkası olmamalıdır. Meşihat makamı her surette Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olmalıdır. Gerek olduğu zamanda işleyişi hakkında rapor vermeye de mecburdur. İslam aleminde en büyük sorumluluk şeyhülislamlarındır. Şeyhülislamların icap eden zamanlarda meclise gelmeleri sorun teşkil etmemektedir. Fakat bu müessese bu denli önemli olmasına rağmen göz ardı edilip suistimal edilip zamanla işleyişi papalık kurumuna benzerse bu durum İslamiyet'in temeline ve hükümlerine aykırı olur. Şeriat çizgisinin halifeye addettiği kuvveti küçük düşürmek hiçbir zaman doğru olmaz. Buna ek olarak şeyhülislam hükümetin

[270] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.5 İnikad: 88, 29 Nisan 1326, s.156.
[271] Şerif Demir, ''Beyan'ül Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi'', Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.32, 2012, s.315.

içerisinde bir memur sıfatındadır. Bu konumunun bilinci ile Meclis-i Mebusan'a gelir ve eğer o makamın hakkını verebilmiş ise hem makamına gösterilen hürmet hem de şahsına duyulan saygı çerçevesinde takdir edilir. Şayet ehil kimse olmaz ise hürmetten eksik olarak uğurlanır. Şeyhülislamın meclisteki konumu budur ve bundan daha fazlası hurafedir[272] şeklinde konuya açıklık getirir.

Özetle Hamdi Efendi şeyhülislamların önemli bir vazifeye sahip olduklarını vurgular. Çünkü İslami meselelerin tatbiki onların mesuliyetindedir. Bu sebeple onları devlet işleyişinden ayrı tutmak uygun olmayacağı gibi tam merkezine koymak da uygun olmayacaktır. Ona göre işini ve vazifesini hakkıyla yapan şeyhülislam gerektiği yerde meclise gelip fikir beyanında bulunabilir.

Muhammed Hamdi Efendi'nin Antalya Mebusluğu vazifesinde iken bir meclis konuşmasından hareketle; ne denli açık sözlü olduğu görülmüştür. Hamdi Efendi Kanunun üstünlüğünü her şeyin öncesinde tutan bir kimsedir.1911 senesinde cereyan eden bir hadise gerek meclisi gerekse basın yayın hayatında yer edinmiştir. Bu hadise dönemin muhalif kanadında etkin bir rol oynayan Mebus Lütfi Fikri Bey ile ilgilidir. Lütfi Bey 1908 senesinde Dersim Mebusu seçilmiş, tüm muhalif girişimleri ve yazıları İttihat ve Terakki Cemiyetine yönelik olmuştur. Keskin üslubu ve sert kalemi ile 1911 senesinde tutuklanmak istenmişse de meclise gitmesi ile bu durum sonuçsuz kalmıştır. Lütfi Bey siyasi hayatının yanı sıra basın hayatında da etkin olmak istemiştir. Tanzimat ismiyle çıkan gazetede baş muharrirlik yapmıştır. Aynı zamanda Tanzimat Gazetesinin de mesul müdürü konumundadır. Yazdığı yazılar Örfiye Kararnamesine aykırı olması hasebiyle özellikle zihin karıştırıcı ifadelere yer vermesi, çok kez gazetesinin kapatılması ile sonuçlanmıştır. Lütfi Efendi yazılarındaki üslubunu değiştirmemekle beraber her gazetesi kapatıldığında farklı bir gazetede yazılar yazarak muhalefetini sürdürmüştür. İstikrarlı muhalefeti ve Mahmut Şevket Paşayı hedef alan yazıları sonucunda Meclisi Mebusan'a çağrılmıştır.[273]

Meclisi Mebusan'a gelen Lütfi Bey gelme sebebini açıklayarak, durum mebuslar tarafından değerlendirilmeye başlanmıştır. Mahmut Şevket Paşa, kendisinin ne denli hukukun üstünlüğünü kabul ettiğine dair numuneler vererek mevzuya giriş yapmıştır. Lütfi Bey, Mahmut Şevket Paşa'ya dair birçok eleştiri yazısı yazmasından dolayı, Şevket Bey muhalif gazetelerin kendisine karşı muhalefet yaptığını ve evvelce övülürken şimdi neden eleştirildiği sorusunu

[272] Küçük Hamdi, '' İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiyye'', Beyan'ül Hak, 8 Safer 1327, S. 22, s.514.
[273]Ahmet Ali Gazel, ''Eski Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in 1925 Yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Yargılanması'', Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi, C.6.S.10, Nisan 2020, s.28.

yöneltmiştir.[274] Lütfi Bey'in önce yayın yaptığı Maşrık Gazetesi kapatılmış akabinde ise Tanzimat kapatılmıştır. Fakat Lütfi Efendi buna rağmen yazmaya devam etmiştir. Açıklama olarak ise; İdare-i Örfiye Kanunlarını tanımadığını, bu kanunları kanun olarak görmediğini belirterek, gazetesinin kapatılma yetkisine sahip olmadıklarını belirtmiştir. Neticede Lütfi Fikri Efendi'nin hükümeti ve İdare-i Örfiye Kanuna itaat etmediği kanısına varılır.[275] Son tahlilde Lütfi Bey'in tutumu kanunlara mugayyirdir. Lütfi Bey'in mevcut açıklamasına karşı Muhammed Hamdi Efendi; Lütfi Bey kanunları tefsir işine girişmiştir, böyle bir şeye kat'iyyen hakkı yoktur. Lütfi Bey, Avrupa Kanunları ile bizim kanunlarımızı mukayeseye soktu ancak bu durum geçerli olamaz, biz İdare-i Örfiye Kararnamesi'nden sorumluyuz. Keza Lütfi Bey hakkındaki değerlendirmemi de bu şekilde yapacağım diyerek söze başlamıştır.

Esasen bizim kararnamemiz ve Kanun-i Esasi'mizin hükümleri ne şekilde ise onu yürürlüğe koymamız gerekir. Bu hususta çok şey söylemeye de aslında gerek yoktur. Örfiye Kararnamesinde Hükümet-i Askeriye ve Divan-ı Harp olarak ayrımlar vardır. İkisi aynı şeyler değildir. Bu zamana kadar kapatılan tüm gazeteler Divan-ı Harp yetkisiyle kapanmaktadır.[276] Eğer Lütfi Bey hakkında filanca gazetenin tatil edilmesi hususunda Askeri Kanun hüküm vermiş ise bu benim için mahkeme kararıdır. Hukuk-ı Esasinin bir kanunu vardır, devlet tenkide razı olur fakat tenkit edilen kanun veya emirler ise buna razı olmaz. Devletin emri dediğimiz şey ise devletin uyguladığı kanunlarıdır. Kanunlarda geçen her şeye itaat farzdır. Farz olduğu gibi lazımdır. Kanuna aykırı olan bir işe girişmemek zaten müslümanlığın alametidir.[277]

Meclisi Mebusanı bir haftadır meşgul eden bu mesele Meclis-i Mebusanı diğer işlerinden alı koyuyor. Mebusan görevlerini ihya etmediği zaman vatana karşı sorumlu hale gelir. Bu durum bir yerde ihanettir. Meşrutiyet benim nazarımda Kanun-i Esasidir. Meşrutiyete ihanet demek Kanun-i Esasi'ye ihanet etmek ve muhalif olmaktan öte bir şey değildir. Anayasa'nın bir maddesine başkaldırmak Meşruti yönetime bir darbe vurmaktır.[278] Şeklinde değerlendirme yapmıştır.

Hamdi Efendi'nin görüşlerinden hareketle varmak istediği nokta esasen, Meşruti yönetime henüz geçmiş bir toplumun, kanunlara olan riayeti mevzu bahistir. Zira Muhammed Hamdi Efendi, kanunlara karşı aksi tutum ve tavırların, yeni geçilen yönetimde şimdiden çiğnenme teşebbüslerini görmesi, arzuladığı ve doğru gördüğü hukuk devleti anlayışının zedelenebileceği

[274] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1. İnikad:12, 26 Teşrinievvel 1327, s.292.
[275] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1. İnikad:12, 26 Teşrinievvel 1327, s.294.
[276]Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C. İnikad: 12, 26 Teşrinievvel 1327, s.325.
[277]Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1. İnikad :12, 26 Teşrinievvel 1327, s.326.
[278]Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1. İnikad :12, 26 Teşrinievvel 1327, s.327.

ve itimat edilmemesini düşünmesinden gelir. Daha yolun başında olan Meşruti yönetime ve hukuk devleti anlayışının çiğnenerek anayasanın rafa kaldırılması yönündeki korkusu vardır.

Muhammed Hamdi Efendi, yine mecliste hiç tereddüt etmeden bazı isimler hakkında net görüşlerde bulunmuştur. Dönemin etkin ve muktedir nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın meclisteki bir konuşmasına atıf yaparak, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı hakikati, güce ve ihtişama tercih eden bir kimse olarak addetmiştir.

Zira bu düşüncesinin temelinde Mahmut Şevket Paşa'nın *''Ben bugün ekseriyet fırkasında kuvveti görüyorum, İntihab-ı atide kuvvetin onlarda olacağına itimat ediyorum. Muhaliflerin bugün kuvvetleri yok. Binaenaleyh, kuvvetleri olmadığı için ben muhalifler tarafına meyledemem. Ekseriyet fırkasını kuvvetli görüyorum, yalnız onlara istinat edebilirim sizlere istinat edemem ''*.[279] Mahmut Paşa'nın bu konuşmasına binaen Hamdi Efendi; '' Mahmut Şevket Paşa ne zamanki güçlü ve kuvvetli bir çevrenin varlığını görse demek ki oraya yönelecektir. Demek ki mesleğinin ve bulunduğu noktanın onun için bir ehemmiyeti yoktur, benim kalbimden geçenler bu yöndedir. Paşa'nın bize anlatmak istediği ben güç ve hakimiyette kudretli biri görsem oraya doğru yönelirim demek istemektedir. Bu söz esasında, bir şahıs kanuna ne kadar riayet etmiş olsun ne denli hizmetlerde bulmuş olsun onu beğenmeyecek. Peki bunun maksadı nedir? Bugün ekseriyette olan cemiyetin gücü bitse yahut elinden alınsa sonrasında bu yetkin güç muhalif kanada geçse demek ki oraya yönelecektir. Yine bu düşünceden yola çıksak Sultan Abdülhamid'in yetkinliği ve hakimiyeti tekrar geri verilse Şevket Paşa ona tabii olacaktır. Mademki bu söz ağzınızdan çıktı, bunun anlamı, meali budur. Esasen Şevket Paşa, Harbiye Nazırı değil, o zaman kuvvet nazırıdır şeklinde görüş beyan etmiştir. Zira kuvvete bu denli düşkün bir kimsenin meşrutiyetperver bir kimse olması mümkün değildir. Muhammed Hamdi Şevket Paşa'nın söylemlerinden hoşnut olmadığı gibi zihninin karıştığını ve bu yaklaşımının midesini bulandırdığını Meclis önünde beyan etmiştir.[280]

Muhammed Hamdi bir Meclis konuşmasında; '' *Efendiler, ben ahlakım ve fıtratım gereği hürriyete muhibim, hürriyete sevdalı biriyim. Ömrü hayatım boyunca Meşruti yönetimin ve Kanuni Esasi'nin yürürlüğe konması için çabaladım. Çok çalıştım bu dediğime inanmak istemezseniz Yıldız Sarayı'ndaki belgelere bakınız. Orada benim ne kadar emek verdiğimi ve mesai harcadığımı sizlerde görürsünüz. Meşruti idare yolundaki çabalarımda, engellere maruz kaldım ama vazgeçmedim. Otuzüç senelik bir aradan sonra milletin iradesi kazandı. Benim kanaatim bu yöndedir. Devletin bekası ve ilerlemesi Meşruti yönetimdedir. Eğer Meşrutiyet*

[279] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi C.1 İnikad: 12, 26 Teşrinievvel 1327, s.329.
[280] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi C.1: İnikad: 12, 26 Teşrinievvel 1327, s.330.

zarar görecek olursa anlayınız ki zaman çok değişmiştir. Devletin konumu oldukça sarsılmıştır. Meşruti yönetimi devam ettirecek şey, anasır-ı ittihattır. Osmanlı devletindeki tüm tebaa Hristiyan, Müslüman bil cümle hepsi tek vücut olup bu kanunu savunmalıdırlar''. [281] Muhammed Hamdi'nin bu konuşması bir kez daha Osmanlıcılık fikrine saygı duyduğunu göstermektedir.

Said Halim Paşa, Anayasa tadilinde görev alanlar için ''Tecrübesiz ve Mağrur Ellerle'' başlığı altında görüşlerini beyan etmiştir. Sait Halim Paşa, görevlilerin iktidar arzusuna sahip olmak istediklerini, tecrübesiz ve fazlasıyla mağrur olduklarını, arada sırada Batı'ya gittiklerinde aklında kalanları yahut müsveddelerde okuduklarından hareket ederek gelişigüzel, disiplinsiz derledikleri hürriyet nazarileri ile bu değişikliği yaptıklarını belirtmiştir. Ek olarak tadildeki görevlilerin her ne kadar Sultan tahttan indirilse de hala üzerlerine sinen korkudan kaynaklı son derece halkçı olmaya çalıştıklarını ileri sürmüştür.[282]

2.6 Siyasi Fikirleri

Hamdi Efendiye göre islami bilimlerin malzemesi insandır. Pozitif bilimlerin anlamı ise kuvvete ve kudrete giden maddi yol için vazgeçilmez olduğudur. Fenni ilimlerin dayanağı duyu organları olmasından dolayı etki sahası sınırlıdır. Pozitif ilimlerin sorumluluğuna düşen şey, dini ilimlerin gerekliliğini muhakeme etmek sureti ile ispat etmektir.[283] Hamdi Efendi hem fikirsel anlamda hem de ıslahatlar cephesinden hali hazırda olan ne varsa yok edip, her şeyi yeniden inşa etmek üzerine kurulu bakış açısına karşı bir tutum edinmiştir. Önerdiği tez ise, maziden vazgeçmek yerine ondan istifade ederek mevcudu zenginleştirmektir. Bunun sebebine ise, kalp rahatsızlığı yaşayan bir insanın rahatsızlığı var diye kalbinin sökülüp atılmadığını, aksine iyileşmesi için takviyeler verildiği örneğini vermiştir. Elmalılı Hamdi Efendi'nin düşünce dünyasındaki en dikkat çekici nokta, Batı Felsefesi ve Allah'ın birliği arasındaki ilişkidir. Ona göre Batı felsefesi ile İslam her manada uyumlu bir yapıya müsait haldedir.[284] Nitekim Ahmet Rıza Bey gibi Pozitivizmin kalesi denilebilecek bir kimsenin Meclis-i Mebusan reisi olduğu atmosferde, onunla aynı partinin üyesi olan Elmalılı Hamdi Efendi'nin 1909 Kanun-i Esasi tadilinde etkin bir rol oynaması durumunu, yukarıdaki fikirleri açıklamaktadır. Nasıl ki Ahmet Rıza Bey ile pozitivizm özdeşlemişse Elmalılı Hamdi Efendi ile de medrese ve İslami kimlikle özdeşleşmiştir.

---

[281] Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi C.1 İnikad: 12, 26 Teşrinievvel 1327 s.323.
[282] Said Halim Paşa, Buhranlarımız, İz Yayınları, Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 2022, s.54.
[283] Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya, Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2019, s.31.
[284] Köksal, Kaya, Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler, s.33.

1909 Anayasası 1876 senesinde yürürlüğe giren Kanun-i Esasiye nispetle daha İslami bir temele sahiptir. Bunu ispat edecek bir nokta ise anayasaya fıkıh temelli kanunların yapılması şeklinde eklenilmiş olan fırkasıdır. Muhammed Hamdi Efendi; siyasi organizmanın var olduğu bir toplulukta üç temel yapının bulunduğunu belirtir. Daire-i adaletin sağlanması ve toplumun huzurunu sağlayan kanunların saptanarak bir araya getirilmesi, bir araya getirilen bu kanunların icra edilmesi ve problemlere çözüm odaklı yaklaşılması şeklinde özetlenebilir. Hamdi Efendi'ye göre kuvvetler birliğinin tek elde toplanması kısır ve ilkel bir yönetimdir. Devleti, bir bedenin organları arasındaki disiplinine benzetirken, gelişmemiş canlıların hayatta kalmak için tek bir organla mücadele ettiklerini, gelişmiş canlıların aynı amaç için birçok fonksiyonu olduğunu öne sürmüştür. Bu vermiş olduğu örnekle kuvvetler ayrılığı ve kuvvetler birliği ilkesine atıf yapmaktadır. Kuvvetler ayrılığı fikrini benimseyen Hamdi Efendi, Meşruti yönetime sahip olan bir devletin yasama, yürütme ve yargıyı her birinin kendine özgü kuvvetlerce icra edilmesini doğru bulmuştur. Bu kuvvetlerin hali hazırda ayrı olsa dahi bu ayrımın belirgin sınırlarla olmadığı gibi çoğu zaman birbirleri ile temasta olduklarını da vurgular. Meşruti yönetimi devlete iyi bir şekilde entegre etmek için de bu üç kuvveti; toplumun tarihsel deneyimine, siyasi teamüllerine ve etiğine, memleketin işleyişine yapılacak olan müdahalenin uygulanabilirliğine, şeri hükümlerin gerekliliklerini karşılayabilme becerisine göre tasnif edilmesi gerektiğini savunur. Bu üç kuvvet arasından ise tam bağımsız konumda olması gereken kuvvetin, yargı olması gerektiğini öne sürer. Mahkemelerce tesis edilmek istenen adalet kavramı, kendisine şeri hükümler ve Kanuni Esasi haricindeki bir unsuru rehber edinmemelidir.[285]

Muhammed Hamdi Efendi'nin ise Kanun-i Esasi ta'dil mazbatasında temas ettiği bir başka nokta ise hak ve adalet kavramları olmuştur. Mazbatasının giriş cümlesine ''bir hükümetin hakk-ı hayatı, hayat-ı hak ile kaimdir'' şeklinde başlamıştır. Buradan hareketle Muhammed Hamdi Efendi hakkı gözetmeyen yahut adaletle muamele etmeyen toplumların yok olmaya mahkum olduklarını belirtmiştir. Hak kavramı üzerine değerlendirme yaparken meseleyi şahıslar tekelinde ele almamış, varlığı üzerine şüphe duyulmayan her şey için bu düşünceyi savunmuştur. Burada temas etmek istediği nokta hak ve adaletin devletin yönetici kanadına mensup üyelerin kendi çıkarlarına göre bu kavramları yontmaya çalışmasından ileri gelir. Her kim olursa olsun bu kavramlar nezdinde hareket etmelidir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'ye göre hükümetin asli görevi, hakların tasnifini layıkıyla gerçekleştirmek ve her hususta adaletli davranmaktır. Sağlıklı bir yönetimin gerçek

[285] Asım Cüneyd Köksal, Osmanlı Anayasasına Dair Kanun-i Esasi'nin Tadiline Dair Rapor, Klasik Yayınları, İstanbul, 2022, s. 68-71.

amacının ancak hukuka olan bağ ile sağlanacağını savunur. Gücü elinde tutan bu yönetimin gerçek amacına ulaşabilmesi ve hakları muhafaza edebilmesi için; siyasi güven ortamına, hak ihlalleri ortaya çıktığında tartışmaları bitirip hakikati göstermek için güçlü bir yargıya, ihlale uğrayan hakları asıl sahiplerine verebilmek için de yürütme erkine sahip olması gerekir. Halk hakkını ve hukukunu koruması için hükümete sahip olduğu yetkiyi emanet ettiğinden bunun sağlanmasını talep eder.[286]

Hamdi Efendi'ye göre modernleşme meselesi insanoğlu için zannedildiği gibi tek taraflı olmamakla birlikte görecelidir. Modernleşmeyi sağlamak yeryüzündeki sebeplere tutunarak var edilemez ve hakiki ilerleme bireyin erdemli olmasıyla var olur. Toplumun huzuru, erdemli insanların varlığı ile mümkündür. Erdemli insanın alamet-i farikası ise toplumun çıkarını kendi çıkarından önde tutmasıyla görülür. Fazilet sahibi olmak da din ile mümkündür. Hukuk sistemi İslam'ın engin kaynağından uzaklaşmadan yürütülmeli ve bu kapsamda düşünülen ıslahatlar, bizim özgün kodlarımızla şekil almalıdır. Kanunlar mezhepsel çekincelerden azade bir şekilde kurgulanmalı ve zamanın bütün gereksinimlerine cevap verebilmelidir.[287]

Hamdi Efendiye göre devletin medeni dünyadaki temel görevi, hak sahiplerine haklarını teslim etmesidir. Bu temel görevin en önemli meselesi olan hak meselesi, anayasa da yer edinip garanti altına alınması gerekmektedir. Bütün kanunların bu temel üzerine inşa edilip, diğer bütün bireysel haklar bu temelin uzantıları olarak görülmelidir. Elmalılı Hamdi Efendi, İslam fıkıh usulünü benimsemesi hasebiyle bu temel hakların insana devlet tarafından değil de Allah tarafından insanoğluna verilmiş olup, yaratılışıyla bütünlük arz edecek şekilde, bir kılınmış olduğunu ifade eder. Bahsedilen haklar insan anne rahmine düştüğünde başlamakta olup büyüdükçe bu haklarda genişlemektedir. Bütün dinlerde bu durum aynı şekildedir.[288]

Muhammed Hamdi'nin diplomasiye yönelik düşüncelerine dair fikir vermesi için ''Diplomaside Diyanet Manevraları'nın Akıbeti'' adlı makalesinde kaleme aldığı bir kısım oldukça dikkat çekicidir. Muhammed Hamdi Efendi, Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa Kralı François ve Fransa için aldığı inisiyatif ve gösterdiği azamete rağmen Fransızların herhangi bir utanç duygusuna kapılmadan Sultan Süleyman'ın evladının ve devletinin aleyhine çalışmaktan geri durmadıklarını belirtmiştir. Öyleki Kanun-i Sultan Süleyman'ının merhameti ile sunduğu ayrıcalıkları Fransızlar siyasi istikballeri için şeytani bir şekilde kullandıklarını ifade etmektedir. Nitekim, Osmanlıya karşı buldukları ilk fırsatta Katolik Kilisesi'nin himayesi

[286] Köksal, a.g.e., s.71-72
[287]Merter Rahmi Telkenaroğlu, ''M. Hamdi Yazır'da Reforma Karşı Tecdid ya da Başkalaşmadan Yenileşeme Tasavvuru'', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 2-4 Kasım 2012, TDV yayınları, Ankara, 2015, s.276, 277, 284.
[288] Köksal, a.g.e., s.73.

meselesi ile Ali Osmanlının karşısına ilk çıkanın yine onlar olduğunu ifade etmiştir. Fransızların bu siyasetinin Rusların Küçük Kaynarca Anlaşmasında Rusların Ortodoksların himayesini istemesi ve alması ile sonuçlanmasının önünü açtığını dolayısıyla diplomaside çok hassas ve dikkatli olunması gerektiğini vurgulamıştır. Fransa ve Rusya'nın elde ettiği bu siyasi güce sahip olmak isteyen bir diğer devlet olan İngiltere'nin Osmanlıdan protestan ahalinin nüfuzunu almak istediği ancak ülkede Protestan bulunmadığı için bu emeline ulaşamadığı yorumunu yapmıştır. Bu durumun İngiltere'yi durdurmadığını Osmanlı memleketinde bir Protestan mektebi oluşturmaya teşebbüs ettiğini de ifade etmiştir. Bu uğurda Kudüs'te bir Protestan kilisesi yapılması için müsaade alındığını lakin Protestan yetiştiremediğine değinmiştir.[289] Muhammed Hamdi Efendi'nin bu örneği ile varmak istediği nokta diplomaside en önemli meselenin yapılan her işin ilerlemeye ve devletin geleceğine olan etkisinin hesaplanmasının hayati olduğunu vurgulamıştır. Aksi takdirde azınlıklar meselesi gibi çok boyutlu ve ağır sonuçları olan birçok meselede benzer hataların yapılması kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.

Muhammed Hamdi '' Dibacesinde'' , Batı ile Doğu'nun din ile ilişkisine ilmi alanda da temas etmiştir. Mevzu bahis ise Batı'nın, İslam aleminin ilahiyat ilimlerinden başlayarak Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere en kıymetli eserlerimizi tercüme ederlerken ve elde ettikleri bu birikimleri kendi bilgileri üzerine ekleyip daha da geliştirirken, bunun bir örneği olarak İmam Şarani'nin *Mizan-ı Kübra'sı* üzerine yorum yapabilecek hatta İslam dininde ve ilimlerinde kendilerince eksik bulmaya özenle çabalayıp, böylesi bir seviyeye gelebilirken biz garplıların ne için onların külliyatlarından istifade yoluna gitmiyoruz ? Yahud bizler neden bu denli ilim transferinden mahrum oluyoruz. Bu mahzunluktan kurtulmak yahut mahrum olmamak için neden kendi kadim olanımızdan vazgeçip, batılı olmaya sarf etmekteyiz? Kur'an-ı Kerimi okuyan bir Frenkli bizim şifamızı, bize silah olarak doğrultmayı bilirken veya yüce kitabımızı çok kez tercüme eden Frenkler İslam'a karşı silahlanırken ve İslam dinini kabul etmez ve Müslüman olmazken, Frenklilere dair bir malumat edinen Müslümanlar neden Frenkliler gibi yaşar veya neden Frenk olur? İslam dininin önde gelen isimleri ve ulemalarından kaynaklanan miskin meyil sebebiyle batıdaki ilim sermayesini bizlerin ilim deryasına entegre edememeleri ve muadil çeviriler yapamamalarından kaynaklanmaktadır. Esasen tüm hakikatlerin özü ve membağı bizim medeniyetimize aittir. Bizim İslami ve dini gerçekliklerimize eklenecek olan pozitif ilimler Batı toplumunda sapkınlık içinde kök salmıştır. Avrupa'nın karanlığından çıkması takribi olarak onbeşinci yüzyıla tesadüf ettiği gibi İslam

[289] Köksal, Kaya, Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler, s.186,187.

coğrafyası aynı zaman diliminde büyük bir aydınlanmanın içindeydi, işte şimdi bocalayan ve tökezleyen İslam toplumu şuuru ve bilincinin kemale ermemesinden ve nefsi birlik duygusunu oluşturamadığından sancılı bir sürecin içindedir. İslam toplumu aydınlanmanın ve ilerlemenin aşamalarını, aklına, ruhuna, mizacına ve vicdanına göre uyarlayabilirse kısa zamanda geleceğin örneksiz bir devleti olacaktır. Günümüz medeniyet kavramının hastalıklı kısımlarını tedavi edip sağlıklı bir yaşam sürerek tüm devletlerin kendisine rehber edindiği bir aşamaya gelecektir. [290]

2.7 İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkisi

Meşrutiyetin ilanı ile İmparatorluk coğrafyasında belli başlı fikirler daha da itibar kazanmıştır. Aydın ve münevverlerin benimsediği düşünceler Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık olarak tasnif edilebilir. Bu dönemde Muhammed Hamdi Efendi ise İttihat ve Terakki'nin bir ilim şubesi olan Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye 'de faaliyetler yürütmüştür. Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye üyeleri, dönemin başat fikir akımlarından biri olan İslamcılığı benimsemişlerdir.

Bu düşünceye göre İslamcıların hedefledikleri başlıca şiar İttihad-ı İslam'ı tesis etmektir. Müslüman ahalinin düşüncede ve siyasette birliktelik kurmalarını, bununla beraber tesis edilecek birlikteliğin önüne engel oluşturacak yahut birliğin tesisini geciktirecek tüm unsurları ortadan kaldırmak temel düstur olarak görülmüştür. İlk etapta bu akım siyasi bir cereyan hüviyetindeyken zamanla Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı hadiselerden dolayı gerilemeye başlayan ve bozulan İslam birliğini onarmayı hedeflemiştir.[291]

Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte kuruluşunu Beyan'ül Hak Gazetesinden duyurmuştur. Yeni yönetim sisteminin sosyal, kültürel, siyasi atmosferi içerisinde istibdat yönetiminin muhalifi olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin destekleyicisi Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiye üyeleri, şeyhülislamlık siyasi konular ve iktidar ile ilgili birçok konuda gündeme dair yazılar kaleme almışlardır. Mehmet Fatın, Küçük Hamdi, Şehri Ahmet Efendi kurucuları arasındadır.[292]

İmparatorluk coğrafyasında İslamcılık mefhumunu anlayabilmek için ilmiye sınıfının devlet içindeki yerini saptamak gerekmektedir. İlmiye sınıfı ile İslamcılık düşüncesini birbirinden ayrı değerlendirmek uygun olmayacağı gibi İslamcılık fikrini sadece ilmiye sınıfına atfetmek de doğru bir yaklaşım değildir. Gerek ilmiye ricalinin yaklaşımı ve üslubu gerekse

---

[290] Paul Janet, Gabriel Seailles, Analitik Felsefe Tarihi Metalib ve Mezâhip, Litera yayıncılık, Çeviren: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Yay. Haz. Abdulkadir Coşkun, İstanbul, 2022, s.21-22.
[291] İsmail Kara, İslamcıların Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet, Dergâh Yayınları, 2020, İstanbul, s.38
[292] Halis Ayhan, ''Cem'iyyet-i İlmiyye-i İslamiyye'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.7. İstanbul,1993, s.332.

öne sürdükleri argümanları onların bu düşünceye yakın olduklarını göstermektedir. Osmanlı bürokrasisinde Şeyhülislamlık sınıfı ve ulemanın yeri oldukça özeldir. Diğer kurumlara nispetle yasama, yürütme, yargı erklerinin icrasında önde gelen kimselerdir. En temelinde devletin girişimleri, icraatları ve faaliyetleri şeri ahkamlarla temellendirildiğinden şeri hükümlerin tatbiki onların uygulama sahası içindedir. Tanzimat Dönemi ile başlayan modernleşme girişimleri birçok kurum ve kuruluşa tesir etmiştir. Eskiden beri devam eden Osmanlı teşkilat yapısı itibar kaybettiği gibi imparatorluğun kalıplaşmış olan zihninin yegâne temsilcisi ulema da mevcut durumdan nasibini almıştır. İmparatorluğun yenileşme ve ıslahat gereklilikleri dolayısıyla padişahların mezkur sınıf ile bağlarını kuvvetlendirmesi esastır. Bu sebeple ulema ve ilmiyenin önemli isimleri devlet kademelerinde kilit noktalara getirilmiştir. Ulema ve padişahın müşterek ilişkisi sonucunda ıslahatlar dini bir kisveye bürünmüştür. Böylece ıslahat programlarına yöneltilecek olan bir muhalefet dini temayüllere de bir başkaldırı niteliğindedir.[293]

Tarık Zafer Tunaya'ya göre İttihat ve Terakki Cemiyeti, ruhu ve mizacı gereği Türkçü Milliyetçi ve İslamcıdır. İslami cereyan ise politik bir içeriğe sahiptir. Milliyetçilik duygusu İttihat ve Terakki'nin aşıladığı bir duygu iken İslamcılık ise cemiyetin özümseyemediği ve mecbur kaldığı bir akımdır. Cemiyet bir tabaka gibi korumaya niyetlendiği teokratik yönetimin temel tabanı olan İslamcılıktan vazgeçilemeyeceğini çok iyi bildiğinden İslamcı çevreyi yanına almaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra ilmiye sınıfı ile barışçıl bir ilişki sürdürmek de zorundadır. Bu sebeple cemiyet ilk etaplarda bir ilmiye şubesi tesis etmiş ve Meşruti idarenin İslami temeli olduğunu duyurmak için dönemin önde gelen isimleri Manastırlı Hakkı Efendi, Ayan Reisi Mustafa Asım Efendi, Mütareke dönemi Evkaf Nazırlığı yapacak olan Muhammed Hamdi Efendi'yi bu kuruma dahil etmişlerdir. Zamanla İlmiye sınıfının siyasi çevreye yakınlaşması İslamcı politikadaki beraberliği zedelemiştir. Cemiyete sirayet eden milli ve dini olma ikililiği yahut Milliyetçilik ile İslamcılığın bir arada anılma ve uygulanma mecburiyeti ilmiye sınıfını karamsarlığa düşürmüştür.[294] Tarık Zafer Tunaya'nın bu fikirleri sorgulanmaya değerdir. Zira İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi olan Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye hususunda kaynaklarda ortak bir kanaate varılmadığı görülmüştür. Bunun temelinde dönemin siyasi hadiselerinin çok yönlü olması yatabilir. Tunaya, ulemanın yozlaştığını belirtse de 31 Mart Hadisesinde Meclisi Mebusanda olan Muhammed Hamdi Efendi, asilerin ve askerlerin ulemaya karşı saygısızca tavırlarından bahsetmiştir. Zira Hamdi Efendi'nin Cemiyet-i İlmiyeyi

[293] Kara, a.g.e. s.45,46.
[294] Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler C.3 İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.377-378.

İslamiyye ’den ayrılmasının sebepleri arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin giderek çizgisini ve duruşunu bozması yatar. Bütün bunlara ek olarak 31 Mart Hadisesinin Meclis-i Mebusandaki yansımalarını bir bir incelemiş ve hadiseye yakından tanıklık etmiştir. Hal böyleyken İttihat ve Terakki Cemiyeti mi yoksa ulema sınıfı mı yozlaşmıştır? bu soruyu ayrıca düşünmek gerekmektedir.

Uzun bir süre sultan ile ulema arasındaki mevcut bağ devam etse de Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması sonrasında çözülmeye başlamıştır. Böylece İlmiye Sınıfının etki sahası daralmış olup nüfuzu kırılmıştır. Sultan II. Mahmut’un bu teşebbüsü ile ulema meclisteki sayıca üstünlüğünü kaybetmiştir.[295] Sultan II. Mahmut ile ulemanın kaybettiği güç Sultan Abdülhamid döneminde zirve noktasına ulaşmıştır. Padişah-ulema ilişkisinde ulema sınıfının bu denli itibar kaybı, mezkur sınıfın kendisini İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yanında bulması ile sonuçlanmıştır.[296] Zira Sultan II. Abdülhamid’in ulema sınıfını kaderine terk etmesinin arkasında elbette bazı sebepler yatmaktadır. Sultan’ın amcasının tahttan indirilmesi, Talebe-i Ulum olayları bunun temel sebepleri arasında gösterilmektedir. Elmalılı Hamdi Efendi de bu dönemde sultana karşı muhalif kanadın içerisindedir. Muhammed Hamdi, sultanın hal fetvasını yazdığı gibi Sultan Abdülhamid yönetiminin tam karşısında duran İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yanında yer almıştır. Sultan Abdülhamid’in yönetimine karşı birbirinden bağımsız birçok kesim ortak bir payda olarak Meşrutiyetin ilanında buluşmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Sultan II. Abdülhamid döneminde yaptıkları faaliyetlere meşru bir zemin kazandırmak maksadıyla saray ve onun destekçileri tarafından öne sürülen mason, dinsiz, Hristiyanlarla iş birlikçi şeklindeki ağır ithamların etkisini azaltmak için dini sınıflar ile ilişkilerini diri tutmaya özen göstermişlerdir. Bunun yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti sultana yönelttikleri sert muhalefetlerinde dini bir üslup tercih etmişler, fetva kararlarını çıkartmak için de İslamcı çevreye yakın olmaya gayret göstermişlerdir. Bu durum zaten itibarsızlaştırılan ulema çevresi içinde uygun bir zemin oluşturduğu gibi cemiyet ile bağ kurulmasını hızlandırmıştır. Ulema ve İttihat Terakki Cemiyeti’nin mevcut ilişkisinin arka planında esasen Meşruti yönetimin ilan edilmesi ve önemli boşlukların doldurulması gereksinimi yatmaktaydı. Cemiyet, geleneksel bir imaj yakalama gayretini sürdürürken modernleşme ve Avrupai açıdan kurumsallaşmayı hedeflemiştir. İslamcılar ise daha dini ve ahlaki değerlerin ön planda tutulduğu bir idare arzusundaydı.[297] Zamanla bu hedeflerin

[295]Avigdor Levy, Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud’un Askeri Islahatı İçinde Modern Çağda Ulema, İz Yayınları, Der: Ebubekir Bagader Çev. Osman Bayraktar, İstanbul, 1991, s.43,47.
[296] Kara, a.g.e., s.48.
[297] Kara, a.g.e., s.59-60

doğurduğu olumsuzluklar gün yüzüne çıkacak İttihat ve Terakki bünyesinde belirli faaliyetlerde bulunan İslamcı çevrenin ayrılması ile son bulacaktır. İttihat ve Terakki'nin İslamcılar hakkındaki görüşüne değinmek gerekirse cemiyete karşı yöneltilen sert muhalefeti azaltmak için dini argümanlara başvurdukları görülmektedir. Zira Volkan Gazetesi sert üslubunu arttırdığı bir zamanda cemiyet mevlit okutmuştur. Bu örnekten anlaşılacağı üzere cemiyet İslamcılarla aynı görüşlere sahip olduğu intibasını verdiği gibi dini siyasi bir manevra olarak başarılı şekilde kullanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisine bir rakip olarak çıkan Hürriyet ve İtilaf fırkasının bünyesinde toplanan ulema çevresini, Heyet-i İlmiye Cemiyetinin nüfuzunu ve etkinliğini kırmak için Cemiyet-i İlmiye-i İslamiyye 'yi oluşturmuş ve devrin önde gelen ulemalarını bu cemiyet altında toplamıştır. [298]

1908'de Meşruti yönetime geçildikten sonra İslami çevre basın yayın faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır. Yayınladıkları mecmualarda cemiyete yönelttikleri sözler ziyadesiyle abartılıdır. Keza cemiyet için alternatif isimler kullanmışlardır. Bunlara örnek olarak, Cihad-ı Mukaddes, Hızır, Fetih Erbabı, Fırka-i Muhterem, Melaike, Mücahede gibi İslami terimler kullanmışlardır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın Ayasofya Camisinde cuma günü vermiş olduğu bir hutbede cemiyet adına konuşma yapmıştır. Konuşma özetle; cemiyetin Meşrutiyeti ilan etmek için uğraştığını, insanların dalalet içinde otururken onların Müslümanlar için ağladıklarını, gece gündüz çalışıp evlerini çocuklarını terk ettiklerini, zulmü engellemek için dağa çıktıklarını, istibdada son verdiklerini ve hayır için çalıştıklarını, Müslümanlar mahvolmuşken onların ortaya atılıp kahramanca davrandığını konu edinmiştir.[299]

Mustafa Sabri Efendi'de kaleme aldığı Beyan'ül Hak Gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin neden yanında olduklarına dair bir yazı kaleme almıştır. Sabri Efendi Sultan'nın yönetimine münker adını vermiştir.[300] Kelime anlamı olarak *''İnkâr olunmuş, tasvip edilmemiş, Allah'ın hoşlanmadığı, aklın uygun bulmadığı'' anlamına gelmektedir.*[301] Münker bir yönetimden ise nehyetmenin şart olduğunu vurgulamış bu görevi de İttihat Terakki Cemiyeti'nin üstlendiğini ve kendilerinin de bu yolda onlara tabii olduklarını belirtmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere ulema sınıfının önemli isimleri bu cemiyet içinde bulunmuştur.

Bir müddet cemiyeti destekleyen Muhammed Hamdi Efendinin de içinde bulunduğu Ulema çevresi cemiyet üyelerinin zamanla saldırgan şekilde muhalefet yapması, müsebbibi ve faili

[298] Kara, a.g.e., s.62.
[299] Kara, a.g.e., s.63.
[300] Kara, a.g.e., s.64.
[301] İsmail Parlatır, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınevi, Ankara, 2011, s.1184.

belli olmayan cinayetlere girişmesi, gün be gün kötü giden yönetimleri sebebiyle İttihat ve Terakki Cemiyetinden uzaklaşmışlardır. [302]

Muhammed Hamdi Efendi ile bir dönem dostluk kuran Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, Muhammed Hamdi için ‘*’O vakit arkadaşlarımızdan olup, zekâ ve ilmini her vakit takdir ettiğim bugün muhalif fırkada bulunan Hamdi Efendi'ye…*[303] *‘’Muhalifler arasında Antalya Mebusu Hamdi Efendi, Karesi Mebusu Vasfi Efendi gibi adamlar da vardır. Bunlardan vatan zarar görmez itikadındayım’’*[304]

Hayri Efendi 12 Eylül 1913 tarihinde kaleme aldığı yazısında ise; ‘*’ Selamlıktan sonra Kuruçeşme'de Ahmet Rıza Beyefendi'nin yalısına gittim. Yedi sekiz aydan beri Avrupa'da bulunan Ahmet Rıza Bey dönmüştü. Biraz sohbet ettikten sonra Merkez-i Umumi 'den Doktor Nazım ve Eyüp Sabri ve Diyarbekirli Ziya beyler ile Ahmet Nesimi ve Kemal Beyler geldiler. Eski Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi de oradaydı. Bana hücuma başladılar. Medresetü'l Vaizine Küçük Hamdi Efendi'yi muallim tayin ettiğimi bahane ederek, Medreseyi kapatmalıdır dediler. Ben, 'Medrese Evkaf Nazırı iken kapanmaz, Küçük Hamdi Efendi bu memlekette yazmak ve okumak ve yaşamak hakkını haiz gayet muktedir bir zattır dedim. Doktor Nazım 'bize muhaliftir, mürtecidir' dedi. Ben 'Hayır bize muhalif değildir ve hiçbir fırkaya mensup değildir. Bilhassa bana söz verdi ve ''Ben hiçbir siyasi fırkayla iş birliği yapmak fikrinde değilim. Eğer bir fırkayla iş birliği yapacak olursam sizinle çalışırım''* dedi. [305]

Buradan hareketle Muhammed Hamdi Efendi'nin İttihat ve Terakki'nin İlim Heyetinden ayrıldığı görülmektedir. Zira 31 Mart Hadisesi sonrasında Hamdi Efendi hadiseyi değerlendirmiş ve ilerleyen zamanlarda Hürriyet ve İtilaf çevresine doğru yakınlaşmıştır.[306] Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Doktor Nazım gibi Muhammed Hamdi'ye muhalif karakterler vardır ve Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'yi mürteci bulmaktaydı.

31 Mart Hadisesinden sonra Hamdi Efendi ve arkadaşlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağı koparken partinin bir mensubiyetinden ayrılmadan evvel fikren bu partiden ayrıldıklarını söylemek mümkündür. Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmadan çok önce Hamdi Efendi'nin ve

---

[302] Şerif Demir, ‘’Beyan'ül Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi’’, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.32, s.317.
[303] Ali Suat Ürgüplü, Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s.42.
[304] Ürgüplü, a.g.e., s.57.
[305] Ürgüplü, a.g.e., s.343.
[306]İsmail Kara, ‘’Üç Dönem Üç Elmalılı Hamdi’’, Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB Yayıncılık, Ankara, 2017, s.39.

arkadaşlarının İttihat ve Terakki Cemiyetine fikren muhalefeti oluşmuştur. Parti, beyannamesini İstanbul Valisi Emin Bey'e teslim edene kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti Hürriyet ve İtilaftan habersizdir. Zira bu partinin açılması da cemiyeti fazlasıyla tedirgin etmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkasına meclisteki seçkin kimseler üye olmuştur. Lütfi Fikri Bey, Dukakinzade Hasan, Ayandan Damat Ferit Paşa, İsmail Hakkı Paşa ve Muhammed Hamdi Yazır Efendi bu isimlerin en başında sıralanabilir.[307]

Babanzade İsmail Bey'in ifadesine göre Elmalılı Muhammed Hamdi, Trablusgarp Savaşı'nın akabinde 1911 senesinde Şehzadebaşı'nda kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına dahil olmuştur. Refik Halit Karay'ın ifadesine göre Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nuruosmaniye de metruk bir binada çalışmalarına başlamıştır. Reis Nuri Paşa, reis-i sani unvanı ile Sabri Efendi katılmıştır. Fırkaya Ali Kemal'de katib-i umumi unvanı ile dahil olmuştur.[308] 1913 yılından sonra fırka üyelerinin sürgüne gönderilmesinden sonra parti uzun süre pasifize dönemi yaşamış ve fırkanın başına Damat Ferit Paşa Mütareke Döneminde oy çoğunluğu ile seçilmiştir. Bu partiye yüzden fazla mebus üye olmuştur. Gümülcineli İsmail Bey, Mustafa Sabri ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır partinin önde gelen simalarından olmuştur. Hürriyet ve İtilafçılar tamamen İttihat ve Terakki'ye karşıt bir görüşe sahiplerdir.[309] Muhammed Hamdi İleriki dönemde Damat Ferid Kabinesinde Evkaf Nazırlığı görevini yapacaktır. Bu görevinin Ferit Paşa ile Hürriyet ve İtilaftan gelen münasebetinin etkili olduğu düşünülebilir.

Hüseyin Cahit Yalçın Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Tanin Gazetesi'nde kurulduğu beyanını görmüş yönetim kurulunu oluşturanların Sadık Bey, Nuri Bey, Siret Bey, Lütfi Fikri Bey, Elmalılı Hamdi Efendi olduğunu belirtmiştir. Yalçın, bu partinin üyelerini kendi perspektifinden değerlendirmiş ve bu denli farklı karakterdeki insanların bir araya gelmesine şaşırmış bununla ilgili olarak ‘*’kazanda yirmi yıl birlikte kaynatılsalar uyuşma olasılığı bulunmadığını herkes kabul eder’’* . Bu isimlerin bir arada olmak yahut yapıcı olmak gibi bir amaçları olmadığını bir arada olmalarının tek temel sebebinin İttihat ve Terakki Cemiyetini parçalamak ve yıkmak olduğunu belirtmiştir.[310]

Mahir İz Yılların İzi adlı eserinde kısaca İttihat ve Terakki'ye yer vermiş ve mevcut bölümde; ulemanın önde gelen simalarından Şeyhülislam Mustafa Sabri, Elmalılı Küçük Hamdi, Babanzade Naim Bey gibi dönemlerinde ün salmış ve ‘’*bidayette kemale-i safvet ve*

[307]Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s.56.
[308] Refik Halit Karay, Minelbab İlelmihrab, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1964, s.66,69.
[309] Hüseyin Özdemir, ‘’Babanzade İsmail Hakkı Bey'in Penceresinden Demokrasi Tarihimizde İttihat ve Terakkili Yıllar’’, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.118-119.
[310] Yalçın, a.g.e. s.166,167.

samimiyetlerinden dolayı bu dolaplara girmişlerdir fakat çabuk başları döndü de tertemiz sıyrıldılar ve muhalefete geçerek halkı ikaz etmek istediler ne fayda ki iş işten geçmiş komite maksadına nail olmuş devlet otoritesini ele geçirmiştir. Hasılı birbirine girdiler dolablarla ablar ablar galip gelince döndüler dolablar ‘’ [311] şeklinde görüş belirtmiştir.

Vakıfçılık Anlayışı ve Evkaf Nazırlığı

Hamdi Efendi'nin bir başka memuriyeti ise Mektebi Mülkiye'de Vakıf Hukukuna Giriş dersi hocalığıdır. Bu vazifeye 1910 senesinde getirilmiştir. Yine arşiv belgesine göre Muhammed Hamdi bu görevine 31 Kanun-i Sani 1325'ten 11 Kanun-i Sani sene 1330' a kadar devam etmiştir. Tekrarlayan bir rahatsızlığı sebebiyle bu vazifesini bırakmıştır.[312] Özetle Muhammed Hamdi 13 Şubat 1910 tarihinden 24 Ocak 1915 tarihine kadar Mektebi Mülkiye'de Vakıf Hukuku dersleri okutmuştur.

Hamdi Efendi devletin bütün kurum ve meselelerinin çok kritik bir sürecine tanıklık etmiştir. Bu kritik ve sancılı durum elbette ki vakıf kurumuna da sirayet etmiştir. Muhammed Hamdi Ahkam-ı Evkaf dersleri okuttuğu dönemde, bazı notlar tutmuş, ders verdiği her dönem için ayrı notlar kaleme almıştır.[313]

Hamdi Efendi, vakıflar kurumunu sadece iyilik ve hayır yapmaya yönelik bir teşebbüs olarak görmemiştir. Vakıfların İslam toplumlarının geleceği şekillendirmede önemli bir unsur olduğunu, teavünün bir başka türü olduğunu öne sürmüştür. Teâvün kelime anlamı olarak; yardımlaşma, dayanışma anlamına gelen bir ahlak terimidir. Hamdi Efendi teavünün temel yapısında bir nevi mübadelenin olduğunu belirtir. Fakat bu kavramı sadece mal yahut metaya özgü olduğunu düşünmenin yanılgı olduğunu öne sürer. Çünkü teavün tabiatı gereği bedeller arası denkliği temel alır. Fakat fertlerin ekonomisi göz önüne alındığında kişiler arasında eşitsizlik olduğu açıktır ve bireyler arasında tabaka farkı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Hamdi Efendi teavünü başka bir şekliyle ele alır. Ona göre variyetli, zengin ve kudretli kimsenin hayır yolunu tercih ederek, zayıfa ve yoksula karşı fedakârlık göstermesi gerektiğini savunur.[314] Vakıfları, toplumları daha medeni ve çağdaş bir kurum yapacağına inanan Hamdi Efendi vakfın faydasını çoğu kez savunmakla beraber, ülkenin genel perspektifine bakılmasını,

[311] Mahir İz, Yılların İzi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2022, s.30.
[312] Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 8 Nolu Belge.
[313] Nazif Öztürk, ‘’M. Hamdi Yazır'ın Vakıfçılık Anlayışı’’, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1993, s.197.
[314]Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş Ahkâm-ı Evkaf, Vakıfbank Kültür Yayıncılık, Haz: Hamdi Çilingir, İstanbul, 2020, s.27.

toplumun taleplerinin tespit edilmesini ve hukukun kaidelerine bağlı kalınarak vakıf kurulması gerektiğini savunmuştur. Vakıf konusunda ise İmam-ı Azam'ın fikirlerine yakınlık duymuştur.

Hamdi Efendi vakıfları faydalı bulmak ile beraber zararlı olabilecek taraflarına ilişkin o dönemde eleştirenlere karşı, antitez sunmuştur. Dönemin ulum-ı ictimaiyye erbaplarından bazıları, bu zararın ahlaki yönde olduğunu düşündüğü gibi, insanlara sağladığı '' ümid-i hayat'' sayesinde fertleri çalışmaktan, çabalamaktan ve kendi rızkı için uğraşmaktan alıkoyacağı gibi toplumu bir tembelliğe sevk edeceğini düşünmektedir. Zararlı buldukları bir başka taraf ise ekonomik sahada olmuştur. Zira vakıflar bir malın rakabesini, temlik ve temellükten ebediyen menetmesi ve dolayısıyla mübadeleden alıkoyacağını belirtmiştir[315]. Rakabe kelime anlamı olarak ''beklemek, kollamak, korumak, anlamındadır. Fıkıh terimi olmakla beraber mülki duruma konu olabilecek her şeyin madden varlığını konu edinir. Özetle eşyanın maddi boyutunu ifade eder.[316] Değinilmek istenen nokta bir ülkede ne kadar vakıf mevcut ise o mevcudiyet oranında alım, satım ve işletiminin duracağı ve donacağını ifade eder. Bu durumu devletin milli servetinin önüne çekilmiş bir engel olarak görmüşlerdir. Kanaatimizce bu eleştiri sahiplerinden biri Ziya Gökalp'tir. Zira Gökalp'in ''Vakf ''adlı şiirine bakıldığında;

''Her vakf bir hüdaşahi hükûmet,

Var Kanunu Memurları Bütçesi

Bu divanda değişemez

Bir hizmet murakıbı bir ölünün pençesi,

Niçin Bilmem dirilerin eline verilmiş dizginleri, ölülerin eline?

Neden böyle bir ''Dur''! emri verilmiş yürümeği seven bir Türk iline?

Baba demiş; ''0ğlum satar bu malı vakfedeyim daim kalsın soyumda

Çalışmasın soyumun hiçbir dalı, yaşasınlar hep nimette, doyumda…

Bu fikirden doğmuş tüm vakıflar

Yapmış halkı tevekkülcü kaderci,

Manastıra dönmüş bütün sakflar ki beklerler ahiretten haberci

---

[315] Köksal, a.g.e., s.42.
[316] Halit Çalış, ''Rakabe'', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2007, C.34, s.427.

İslamiyet'i öğrenirken ruhbandan vakf ona rahipliği öğretmiş,

En azimli milleti bu bidat, kılmış böyle iradesiz kötürüm…'' [317] Hamdi Efendi'nin eleştirilerine hedef noktası olarak Ziya Gökalp'i aldığını söylemek mümkündür.

Hamdi Efendi bu eleştirilere karşılık; İslam esaslarının ve terbiyesinin insanlara sadaka almayı değil vermeyi öğütlediğini belirtir.[318] Bir toplum bir başkasının iane ve sadakası vasıtasıyla geçinmeyi temel alır ise, elbette ki o memlekette hayırlı işlerin ve sadaka niyetinin atalete uğrayacağını belirtir. Fakat islamın şiarı böyle olmadığı gibi, İslamiyet insanları yardım alma esası üzerine değil de yardım etme usulüne göre donatıp terbiye etmektedir.[319]

Zira Hamdi Efendi'nin ''Veren el alan elden hayırlıdır.'' Hadis-i şerifi ile karşı bir cevap verdiği söyleyebiliriz. Hamdi Efendi yine bu hususta vakıfların temelinde ahlaki unsurların bulunduğunu, bu unsurlara riayet edildiğinde bu eleştirilerin kendiliğinden ortadan kalkacağını savunur. Toplum bir yandan çok çalışmalıdır bir yandan da gelirinin fazlasını infak etmelidir. Fakat bir yandan ise gerçekten müşkül durumda olan sakat, hasta, yaşlı kimselerin çalışmaya mecbur kalmadan, sefaletin pençesine düşmeden insanca bir hayat sürmeleri gerektiğini savunur. Hamdi Efendi'nin bu eleştirisi sosyal devlet anlayışına verdiği önemin de bir numunesidir. Elmalılı, diğer eleştiri için iktisadi zararın menkul mallarda geçerli olabileceğini fıkıh esaslarının menkul malların vakfını ekseriyetle sınırlandırarak gayrimenkul malın vakfında malın kendisinin değil de maldan gelen gelirin esas alındığını belirterek mevcut itirazların geçersiz olduğunu belirtmiştir. Keza Hamdi Efendi meseleye pragmatist yaklaşarak vakıfların küçük oranlarda iktisadi zarar verebileceğini belitmişse de vakıfların sağladığı faydaya kıyasla bunun göze çarpmayacağını belirtmiştir.[320]

Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre vakıfların tarihsel zemini Peygamber ve sahabe dönemine kadar uzanır. Kendi yaşadığı dönemdeki vakıfların, şahsi girişime ket vurduğu düşüncesine de karşı çıkmaktadır. Tam aksi bir görüş olarak vakıfların şahsi teşebbüsleri arttırdığını medeniyete katkı sağladığı gibi sağlam imari faaliyetlerinin ve girişimlerinin önünü açtığını savunur. İnşa edilen medreseler, camiler, mektepler, kütüphaneler, bunun en büyük numuneleridir. Bütün hayır müesseselerinin ekseriyeti hükümet tarafından değil Müslüman ve yardımsever kişilerce yapıldığının da altını çizer. Son tahlilde bu kurumların inşasını

[317]Ziya Gökalp, Ziya Gökalp Külliyatı I-Şiirler ve Halk Masalları, haz: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952, s.136.
[318] Köksal, a.g.e., s.42.
[319] Nazif Öztürk, ''M. Hamdi Yazır'ın Vakıfçılık Anlayışı'' Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s.201.
[320] Köksal, a.g.e., s.42,43.

İmparatorluk içerisinde maarifperver bir hareketin öncüsü olarak nitelendirir. Ek olarak Hamdi Efendi kendi dönemindeki vakıfların durumu için; devletin bu kurumu layıki ile muhafaza edip korumadığını, idaredeki yanlış manevralar sebebiyle toplumda hayır yapma arzusu ve vakf' etme teşebbüsünü zayıflattığını belirtmiştir. Bu durumun da en çok sirayet ettiği sahanın maarif olduğunu belirten Hamdi Efendi, devletin mevcut vakıf politikasını eleştirmiş vakıflardaki gedik ve icâreteyn gibi örfi usullerden dolayı ehl-i ilim sahiplerinin hükümet maaşlarından başka bir gelir kalemi olmadığından maarifin ve ilmin Osmanlı toplumundan uzaklaştığını belirtmiştir.[321]

Genel olarak Hamdi Efendi Vakıfların topluma yarar sağlamasını, bugün yahut gelecek zamanlarda sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda devlet ve toplum yaşamına ne denli tesir edeceğinin mütalaa edilmesini savunur. Allah'a yakınlaştırmayan hayır gözetmeyen ve toplumun refahını sağlamayan vakıfların kaldırılmasını, ana gayesinden saparak, mutedili sağlanılmamış, gelişi güzel kurulan vakıfların ekonomik sorunlara ve miras hukuku problemlerini beraberinde getireceğini savunmuştur.

Vakıfların icrateyn ve gedik usullerine bağlanılmasını ve bir nazır tarafından düzenlenmesini vakıfların yararına olmayacağını belirtmiştir. Vakıfların düzenlenmesi ve ıslah edilmesi hususunda Batı'nın uygulamaları ve tatbik ettiği unsurlardan ziyade kendimize ait hukuk kaidelerimiz esas alınarak İmam-ı Azamın görüşlerine başvurmanın uygun olduğunu düşünmüştür.[322] Hamdi Efendi Vakıf Hukuku dersleri vermekle beraber, Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı görevini de ifa etmiştir. Hamdi Efendi, 19 Mayıs 1335/1919 tarihinde kurulan 2. ve 21 Temmuz 1335'te/ 1919 kurulan 3.Damat Ferid kabinesinde toplamda 6 ay 14 gün Evkaf Nazırlığı yapmıştır.[323] 19 Mayıs 1919 ve 21 Temmuz 1919 tarihleri arasında bu görevi icra etmiştir.

Arşiv belgesine göre Hamdi Efendi bu görevi yaparken Zat-ı Ali meşihat penahi ile Dahiliye ve Evkaf-ı Hümayun Nazırları Adil Bey Efendi hazretleriyle Hamdi Efendi hazretleri ikinci rütbeden nişan-ı aliyi Osmani nişanı almışlardır.[324] Hamdi Efendi'nin yeğeni Fatma Paksüt'e göre dayısının bu vazifede kendi isteği ile bulunmadığını, kendisine Vakıflar Bakanlığı teklif edildiğini siyasi ve politik işlerin içinde yer almak istemediği gerekçesi ile bu teklifi geri çevirdiğini belirtmiştir. Fakat bir sabah evinin önüne gelen yaverin, padişahın yazılı emri ile bu

[321]Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, ''Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş Ahkâm-ı Evkâf'', Haz: Hamdi Çilingir Vakıfbank Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.29,30.
[322] Öztürk, a.g.b., s.207.
[323] Öztürk, a.g.b., s.199.
[324] BOA/BEO.4590/3442

vazifeye getirildiğini bildirmesiyle bu göreve tayin olmuştur.[325] Hamdi Efendi bu görevinden kısa bir süre sonra arşiv belgesinden de hareketle 9 Haziran 1335/1919 tarihinde Heyet-i Ayan azasından Abdurrahman Şeref Efendi ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hamdi Efendiler, Maarif Nazırı Sait Bey Efendi hazretlerinden mürekkep bir Encümen-i Mahsus teşkili oluşturulmasına karar verilmiştir. [326]

Hamdi Efendi 9 Haziran 1919 tarihinde Encümen-i Mahsusadaki heyetin içinde bir üye olarak yer almıştır. Encümen-i Mahsusa başka bir deyişle Meclis-i Vükeladır. İmparatorlukta sadrazamın nezaretinde nazırlardan mürekkep olan ve Osmanlı hükümetini tanımlayan bir meclistir. Bu kurum, sadrazamın başkanlığında bir araya gelerek devlet meselelerinin görüşüldüğü ve nezaretler arasındaki koordinasyonun sağlandığı mecradır.[327]

Hamdi Efendi daha sonra 15 Eylül 1335/ 1919 tarihinde Zat-ı devletleri tarafından Heyet-i Ayan Azalığına tayinleri hususuna irade-i seniyye buyrulmuş, Dahiliye Nazırı Adil Bey, Adliye Nazırı Mustafa Efendi, Ticaret ve Ziraat Nazırı Hadi Paşa, Evkafı Hümayun Nazırı Hamdi Efendi, Adliye Nazırı sabıkı Vasfi Efendi, Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Müdürü Naim Bey hazretleri Heyet-i Ayan azalığına tayin olunmuştur. 15 Eylül 1335.[328] Hamdi Efendi 15 Eylül 1919 Pazartesi tarihinde bu göreve tayin olunmuştur.

2.8 Ceza Mahkemesinde Yargılanması ve Aklanması

Muhammed Hamdi Efendi Evkaf Nazırlığı, Ayan Azalığı görevlerini yürütürken İmparatorluk coğrafyası Cihan Harbi'nden galip ayrılan devletlerin işgallerine başladığı bir döneme tanıklık etmiştir.1919-1922 yılları arasında birçok hükümet kurulmuştur. Sevr Anlaşması imzalanmış olsa da 20 Nisan 1920'de Ankara'da kurulan hükümet Sevr'i tanımaz. İstanbul ve Ankara hükümetleri arasında görüş ve fikir ayrılıkları giderek derinleşmiştir.

Anadolu'nun yegâne parçası İzmir'de 1.300.000 Türk'e karşılık 30.000 Rum ahali yaşamaktaydı. Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra Yunan Hükümeti, sınırlarına katacağı araziyi hesaplamakla beraber ''Vatanlarından uzak kalmış Yunanlılar'' ibareleri gazetelerin ilk sayfalarında yerini almaktaydı. Yunanlıların ana gayesi Panhelenik ideallerine ulaşmaktır. Yunanlılar sistemli bir şekilde Müslümanları ortadan kaldırmış soykırımın vahşetine karşı Anadolu köylüsü asil bir mücadele göstermiştir. Kısa bir zaman içerisinde İzmir kelimesi, her Türk vatandaş için onurun, vatanın, bağımsızlığın sembolü haline gelmiştir. İttihat ve Terakki

[325] Paksüt, a.g.e., s.9.
[326] BOA/4578/343303
[327] Ali Akyıldız, ''Meclis-i Vükela'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.28, Ankara, 2003, s.251.
[328] BOA/BEO.4591/344270

üyelerinin birçoğu ülkeyi terk etmesiyle cemiyet etki sahasını kaybetmiş ve çoğunun yakın çevresi Malta'da göz altına alınmıştır. 50.000 Türkün vahşice öldürülmesi ve 30.000 Türk'ün de göçe zorlanmasıyla Yunan işgali tarih sahnesinde yerini almıştır.[329] Madam Gaulis'in ifadesine göre 14 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlıların İzmir'in işgal haberi duyulmuştur. Albay Zabhiriote kumandasındaki 40. ve 50. piyade alayları Averoff ve Limnos zırhlıları İzmir limanına demir atmışlardır. Harekete geçen birlikler 56. Süvari alayının tüm teçhizatına el koyarak birliği savunmasız hale getirmişlerdir. Yunanlılar kışlayı ele geçirdiği gibi silahlarını ve makinalarını devreye sokmuşlardır. Şehir içindeki Rumlar da galeyana gelerek toplanmışlar, Türk subayları savunmasız hale getirilerek fesleri ayaklar altında çiğnenmiştir. [330]

TBMM'nin açılması ve hükümetin kurulması üzerine İstanbul hükümeti şeyhülislam kararı ile Ankara'dakileri yargılarken ve idama mahkum ederken Ankara'dakiler de Ankara İstiklal Mahkemesi kararı ile İstanbul hükümetini idama mahkum etmiştir. Ali Kemal bunun önde gelen isimlerindendir. Yunan işgali sonrasında İstanbul Hükümetlerinde görev yapan herkesi endişe kaplar. Neredeyse hepsi ülkeyi terk eder. Kalan kişiler oldukça az bir sayıya karşılık gelmektedir. Mevcut azınlıktan biri de Hamdi Efendi'dir. Ahlak ve seciyesi gereği memleketinden ayrılmayı kabul etmez, ayrıca kendisinin suçluluk hissedeceği bir geçmişi olmadığı kanaatindedir. Zira Elmalılı Hamdi Efendi ne olursa olsun kendisini savunmaya da hazırdır. Bir kış günü Fatih'teki evine iki polis gelir ve çalışmakta olan Hamdi Efendi'nin masasındaki evraklarını alt üst ederek bir torbaya koyarlar, Hamdi Efendi ile birlikte Fatih mevkiinden ayrılırlar. Önce Emniyet müdürlüğüne sonra da polis nezaretinde, Ankara'ya götürülür. Bu hadise tüm aileyi üzdüğü gibi iletişim imkanlarının yetersizliği ile durumdan haber alınamaması Hamdi Efendi'nin ailesinin alt üst etmiştir. Fatma Paksüt 'ün ifadesine göre, o dönem Tanin gazetesinde '*'yadigarların muhakemesine başlandı*'' başlıklı bir yazı çıkar bu da küçük de olsa aileyi memnun eder. Hamdi Efendi'nin İstanbul'dan Ankara'ya gidişi, yargılanması ve evine dönmesi takribi iki ay sürer.

Hamdi Efendi polis nezaretinde Ankara'ya getirildikten sonra ilk gününü âdi suçluların yer aldığı bölmede geçirmiştir. Bu bölükte yer alan suçlulardan biri Hamdi Efendi'yi görünce; '*'arkadaşlar bu adam bizlere hiç benzemiyor nasılsa aramıza düşmüş bizim misafirimiz*

[329] Nihad Reşad, Yunanlılar İzmir'de Yunan Mezalimi Hakkında Yeni Bilgi ve Belgeler, İzmir Tarihi Serisi III, çev. Rahmi Hüseyin Ünal, Yay. Haz. Engin Berber, İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları, 2022, s.1,4,7,8.
[330] Berthe Georges Gaulis, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği, Çev. Cenap Yazansoy, Yeni Gün Haber Ajansı, İstanbul,1999, s.55-58.

sayılır'' diyerek Hamdi Efendi için battaniye yatacak yer ayarlamaya çalışmışlardır. Dönemin ünlü hukukçusu Ali Himmet Berki, yaşananları duymuştur. [331]

Ali Himmet Berki aslen Aksekili olup, İslam ve Osmanlı Hukukunda kapsamlı çalışmalar yapmış, uzun bir müddet hakimlik görevinde de bulunmuştur. Dönemin ilgilenilmeyen meseleleri üzerine yoğunlaşmış önemli bir ilim insanıdır.[332] Hamdi Efendi ile dost olan Himmet Bey, dostunun durumunu öğrenir öğrenmez evinden yatak gönderir, onu sürekli olarak yoklar ve ihtiyaçlarını gidermeye çalışır. Birkaç gün durum bu şekilde ilerlerken Hamdi Efendi'nin yargılanması başlar.

Elimizde neden yargılandığına dair tutanak olmaması hasebiyle Hamdi Efendinin neden yargılandığı sorusu meçhuldür. Fakat yeğeni Fatma Paksüt 'ün anlatımına göre; Damat Ferit Kabinesi'nde nazırlık görevinde bulunan Hamdi Efendi, Damat Ferit hükümetinin Millî Mücadeledeki tutumundan dolayı sorumlu tutulduğu yönündedir. Zira Damat Ferit Hükümeti Millî Mücadele aleyhtarıdır. Bu durumda bu hükümetin bünyesinde çalışanları milli mücadele karşıtı olarak değerlendirmeye sebebiyet vermiştir. Ankara İstiklal Mahkemesi reisi Topçu İsan'nın dönemi anlatan ''Kara Defteri '' incelenmesine rağmen yargılanma ile ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

Hamdi Efendi'nin mahkemede avukatı yoktur. Kendi savunmasını kendisi yapmıştır. Bilindiği üzere kendisi bir hukukçudur. Bu bilgiyi ise Fatma Paksüt şöyle ifade eder *'' küçük dayımın odasında bir yazı tomarı gördüm. Alıp bakınca dayımın savunması olduğunu anladım. O avukat tutmamış, savunmasını kendisi yapmıştı.'' Dayım sözlerine; Reis beyefendi, şu karşınızdaki maznun sandalyesinde oturmakta dilhun olan ben Elmalılı Mehmet Hamdi diye başlamıştır.''*

Hamdi Efendi önce soruları, verdiği makul cevaplar ile aydınlatır. Şüphe barındıran her noktayı kendisi aydınlatmıştır. Savunmasına şahitlik eden herkes suçsuz olduğu kanaatine varır. Yargılanma süresi aklanma ile son bulur. Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivinde bulunan Sicil Dosyasında ''Karar'' başlıklı belgeye göre;

'' *Milli hükümetin İstanbul'da tesisini müteakip, 339 senesinde taht-ı tevkif'e alınarak Ankara Ceza Mahkemesine getirilip icra kırılan muhakemesinde 25/Şubat/339 tarihinde mumaileyh beraetine karar verildiği Ankara Mahkemesi Ceza Dairesinin 27/Ağustos/927 tarih ve 17/3188 nolu tezkeresinden bildirilmiştir. Bu zatın evvel ve ahir Milli hükümete karşı*

[331] Paksüt, a.g.b., s. 10,11,12
[332] Şakir Berki, ''Ali Himmet Berki'' TDV İslam Ansiklopedisi, C.5. İstanbul,1992, s.509.

vaz'iyyeti hakkında İstanbul Valiliğinden yapılan istilame cevaben gelen 5/5/934 tarih ve 2067/4531 ve I00I6 sayılı tahriratta Elmalılı Hamdi Hoca vaktiyle Osmanlı Hükümeti zamanında müteaddit muallimlik ve müderrisliklerde bulunduktan sonra bidayet-i meşrutiyette Antalya Meb'usu intihap edilmiş ve bilahare Ayan Azalığına bulunmuştur. Mütarekenin bidayetinde ve işgal sırasında Ferit Kabinesinde Evkaf Nazırlığını kabul eden mumaileyh esna-i vazifede yolsuz harekattan dolayı istifaen mevkiinden çekildiği ve Milli Mücadele senelerinde vazife başında olmadığı ve hasbel vazife Şeyhülislam Mustafa Sabri hoca ile o zaman temasına binaen kendisi itilafçı olarak tanınmış ise de Milli Mücadele esnasında kavlen veya fiilen muhalif bir harekatın mesbuk bulunmamıştır. Siyasi cereyanlara karışmayarak daima bi taraf kaldığı 12 seneden beri hanesinde oturmaktadır".[333]Mevcut Belgede *"Antalya Meb'usu intihap edilmiş ve bilahare Ayan Azalığına bulunmuştur''* ifadesi yer almış olsa da Hamdi Efendi'nin mebusluğu ile Ayan azalığı görevleri arasında birçok memuriyeti olmuştur. Hamdi Efendi'nin Ayan azalığı görevi mebusluğunun akabinde değil, Evkaf Nazırlığı görevinden sonra olmuştur.

Yine Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki Sicil Dosyasındaki belgede; Evkaf Nazırı sabıkı olup, hükümet-i milliyenin İstanbul'da teessünü müteakip 1339/1923 hilalinde tahte'l hıfz Ankara'ya celp ve Şakir Bey riyasetindeki Mahkeme-i Cezaiye 'de mevkufen muhakeme olunarak beraatine karar verilmiş olduğu halde on beş sene kürek cezasıyla mahkûm edilenler meyanında bulunduğuna dair bir cevap varid olmuştur. [334]

Elmalılı Hamdi Efendi 1339/1923 senesi hılalinde yani Aralık ayında Ankara'ya yargılanmaya getirilmiş aynı senenin Şubatında beraatine karar verilmiştir. 1339/1923 senesine karşılık gelmekte olup, Cumhuriyet Dönemi İstiklal Mahkemelerinin faaliyette olduğu bir zaman dilimidir. İstiklal Mahkemeleri Türk devriminin ayrılmaz bir parçası, milletin mukadderatını şekillendiren tarihi dönüm noktasıdır. Bu mahkemeler, dünyada en hakkaniyetli hüküm veren ve en insani olan rejime karşı yönelen olumsuz girişimleri bertaraf eden ve hukukun üstünlüğünü tesis eden adalet kurumlarıdır. Aynı zamanda İstiklal Mahkemeleri, hıyanet-i vataniye, idare kadrosuna yönelik sistemli yok etme girişimi, rejime karşı kitlesel hareket gibi mühim davalara ek olarak haksız kazanç, eşkıyalık vb. suçlara karşı hiç taviz vermeden adaletin kılıcı ile amansız bir mücadele yürütmüştür. Toplumun menfaati ön planda tutulmuştur. Mevcut mahkemeler hiçbir sınıfsal amaca hizmet etmemiştir. İstiklal mahkemeleri muhtevası gereği hukuk mahkemeleri değildi, bu haseple hukuk prensipleriyle bağdaşmıyordu.

[333] Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 19 ve 97 Numaraları Belge
[334] Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 28 Numaralı Belge

Devrim mahkemesi olma niteliği güttüğü için insan hakları ve hürriyeti gibi nitelikleri yoktu. İstiklal Mahkemeleri toplum yararına birçok sorumluluk almıştır. Bunun bir numunesi olarak, Şeyh Said İsyanı'nın bastırılması ve muhalif kanadın sindirilmesi gösterilebilir. [335]

Bu mahkemeler 1923-1927 yılları arasında çalışma göstermiştir. Zira İstiklal Mahkemeleri, Tevfik Rüşti Aras'ın meclisteki önergesi ile açılmış, sivil mahkemelerin ve harp divanlarının dönemin ihtiyaçlarına cevap veremediği konusunda hem fikir olunmuştur. Olağanüstü bir dönemde açılan bu mahkemeler, milletin iradesini temsil ettiği gibi kendi içinden hakimler seçerek amaçlarına hizmete başlamışlardır.[336]

Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil arşivindeki 97 nolu belgedeki ifadede; Mustafa Sabri Efendi ile o zaman temasına binaen kendisi itilafçı olarak tanınmış ise de Milli Mücadele esnasında kavlen veya fiilen muhalif bir harekatın mesbuk bulunmamıştır ibaresi yer almıştır. Mustafa Sabri Efendi'ye bakıldığı vakit; Damat Ferid Kabinesinde şeyhülislamlık yapmış, Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye nin reisliği vazifesinde bulunmuş, II. Meşrutiyet ilanı ile Tokat Mebusu olarak seçilmiş, Beyan'ül Hak dergisinde yazılar kaleme almıştır. Sabri Efendi İstanbul'daki önemli medreselerde de dersiamlık yapmıştır.[337] Ez cümle yaptığı memuriyetlere bakıldığında Hamdi Efendi ile benzer çizgidedir. Mustafa Sabri Efendi de önce İttihat ve Terakki'nin bünyesinde faaliyet yürütmüş sonrasında cemiyetin çizgisini beğenmediğini belirtmiştir. Bu noktada Hamdi Efendi ile benzer düşüncede oldukları açıktır. Mustafa Sabri Efendi, ''itilafçı olarak'' tanınmıştır ifadesi üzerine düşünüldüğünde mütareke sonrasında Hürriyet ve İtilaf fırkası içinde faaliyet göstermiştir.

Mustafa Sabri Efendi, Sultan Vahdeddin'in fermanı ile şeyhülislamlık vazifesine başlamıştır. Bu görevini Damat Ferit Kabinesi'nde sürdürmekte olan Mustafa Sabri Efendi, Sevr Anlaşmasını onaylayan kişiler arasında yer almaktadır.[338] Kurulan beşinci Damat Ferit Paşa hükümetinin bünyesinde genel ölçekte Millî Mücadele karşıtı bir görüş hakimdir. Zira bu kabinede yer alan Hadi Paşa, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Reşad Halis gibi isimler İmparatorluğun paylaşılmasını esas alan ve Türkiye'nin çöküşünü kabul eden Sevr Anlaşmasını 10 Ağustos 1920'de Paris'in Sevres kasabasında imzalamıştır.[339] Buna binaen TBMM bu anlaşmayı

---

[335] Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2018, s.531, 533.
[336]Kılıç Ali, Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Türkiye İş Bankası Yayınları, Derleyen: Hulisi Turgut, İstanbul, 2023, s.362
[337] Yusuf Şevki Yavuz, ''Mustafa Sabri Efendi'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.31. Ankara, 2020. s.350.
[338] Mehmet Nam, ''Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'', Harran Üniversitesi İlahiyat Dergisi, S.23, Ocak- Haziran 2010, s.104.
[339] Halil Yılmaz, ''Belçika Basını ve Diplomatik Belgelerine Göre Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları'', Tarih Araştırmaları Dergisi, 2018, Volume:37, İssue:63, s.412.

imzalayanları, imzalanmasına karar verenleri 17 Ağustos 1920'de vatan haini olarak tanımlamıştır.[340]

Özetle Hamdi Efendi'nin Ankara Ceza Mahkemesine getirilip İstiklal Mahkemesinde yargılanmasındaki en önemli faktör Millî Mücadele Dönemindeki direniş ve birlik hareketine karşı, Damat Ferit Kabinesinin çoğu üyesinin muhalif olmasıdır. Bu kabinede görev alan herkesin hakkında genel bir hüküm verilmesine sebep olmuş Hamdi Efendi'de bu isimlerin arasında yerini almıştır.

[340] Yılmaz, a.g.m., s.413.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN ESERLERİ VE ÇALIŞMALARI

3.1 Kur'an-ı Kerim Tefsiri Sözleşmesi ve Meali

Meâl kelime anlamı olarak sözlükte ''dönmek, ıslah etmek, gibi anlamlara karşılık gelmektedir.''evl'' kökünden gelmekte olup ''ulaşılan gaye, hedef mahiyetinde de masdar olarak kullanılmaktadır.[341] Fakat ''Kur'an-ı Kerim meali'' olarak zikredildiğinde buradaki anlam kitabın birebir Arapçadan Türkçe 'ye tercüme edilmesidir. Bu görev icra edilirken herhangi bir fikir yahut yorum katılmaz. Tefsir ise kelimesi mahiyet olarak ''açıklamak, beyan etmek, ortaya çıkarmak, kapalılığı gidermek '' şeklindedir.[342] Kuran-ı Kerimi hem açıklayıp hem de yorum getirerek anlatmak yahut kaleme almak ise Kuran-ı Kerimi tefsir etmek anlamına gelir. Özetle meal de birebir tercüme yapılırken, tefsirde tercüme, yorum ve anlatım devreye girer.

Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra Kur'an-ı Kerimi tercüme faaliyetleri hız kazanmıştır. Ancak bu sahada yapılan çalışmalar, ilmi yetkinliği olmayan fertlerce hazırlanmıştır. İşin ehilleri ile yürütülmeyen faaliyetler birçok hatalı tercümeye meydan vermiştir. Bu yanlışlıklar, ayetlerin anlamlarından uzaklaşması ile sonuçlanmış, toplum da bu durumdan payını hatalı bilgiler edinerek almıştır. Bu durumun bir numunesi olarak, Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin Suriyeli Hristiyan bir Arap olan Zeki Megamiz'e Kur'an-ı Kerimin tercüme etme görevini vermesi ve çevirinin İlk beş kısmının yayınlanması gösterilebilir. Bu durum din sahasında infiale sebep olacağından Meşihat makamı durumdan haberdar olur olmaz basılmasının önüne geçmiştir. [343]

Türkiye'de Türkçe Kur'an-ı Kerim, Türkçe ezan, Türkçe vaa'z verilmesi hakkında en kuvvetli fikirler Ziya Gökalp tarafından 1918 yılında ortaya atılmıştır. Yine Gökalp, Dini Türkçülüğün din alanındaki ritüellerin ve ibadetlerin her aşamasında sadece namaz ile kalmayıp hutbelerde de olması gerektiğini savunmuştur. [344]

Cuma ve Bayram namazlarında Türkçe vaaz verilmesi gerektiğini belirtmiştir. ''*Bir ülke ki camisinde Türkçe ezan okunur. Köylü anlar manasını namazdaki duanın, Bir ülke ki*

[341] Mustafa Öztürk, ''Meâl'', TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2019, C. EK2, s.205.
[342] Abdülhamid Birışık, ''Tefsir'', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2011, C.40, s.290.
[343] Dücane Cündioğlu, Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi, Kitapevi Yayınları, İstanbul,1998, s.27,28.
[344] Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, s.176.

mektebinde Türkçe Kur'an okunur. Küçük büyük herkes bilir, buyruğunu Hüda'nın, Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın '' diyerek din alanında Türkçeleşmenin gerekliliğin savunmuştur.[345]

Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, din sahasında dilin anlaşılmasına önem vermiş, bu mesele için bizzat kendisi de mesai harcamıştır. Teolojik konularda ilim ehli kimselerin bu görevi yerine getirmelerini uygun bulmuştur. Zaman zaman hocalara sorular yönelterek bilgilerini ölçmüştür.[346]

1925 senesine gelindiğinde M. Kemal Paşa'nın emri ile Kur'an-ı Kerim tercüme işi gündeme gelmiş, Mehmet Akif Bey (Ersoy) ve Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'ye verilmesini uygun bulmuştur. M. Kemal Paşa, bu görevin her aşamasını sıkı takibe almış, Mısır'a giden Mehmet Akif Bey'in yanına arkadaşlarından kimilerini göndererek tercümenin durumunu öğrenmiştir. Akif Bey de henüz bitirmediğini belirtmiştir. Mehmet Akif Bey'in tercüme işini esasen bitirdiğini, fakat bitirmedim dediği ortaya çıkmıştır. [347] Bunun temelinde ise Ersoy'un ilahiyatçı olmaması, din bilimleri sahasında kendisini ehl-i ilim bir şahsiyet görmemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira Mehmet Akif Bey malum olunduğu üzere iyi bir edip ve şairdir.[348]

Yukarıda zikredilen ehil olmayan kalemlerin Kuran-ı Kerimi tercüme etme teşebbüsleri, basına sirayet ettiği gibi Mecliste de tartışılıp görüşülmüştür. Böylece Kur'an tercümesi gündeme gelmiş, Diyanet İşleri Reisliği, tercüme işi için 21 Şubat 1925'te meclisin 61. toplantısının ikinci oturumunda 20.000 liralık bütçe ayırmak sureti ile Mehmet Akif (Ersoy)'a tercüme, Muhammed Hamdi Efendi'ye tefsir işini vermiştir.[349]

Diyanet İşleri Reisliği ile Mehmet Akif Bey ve Elmalılı Hamdi Efendi arasında yapılan mün'akid mukave'nin maddelerine bakılacak olursa;

'' *Umumi Numarası 13738*

Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Riyaseti ile Dersiamdan Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi ve şair Mehmed Akif Bey arasında mün'akid mukavelenamedir.

---

[345]Abdullah Erdoğan, ''Atatürk'ün Kuran-ı Kerim'i Türkçeye Tercüme Ettirme, Hutbe ve Ezanı Türkçe Okutma Çalışmaları Hakkında İnceleme'', Erciyes Akademi, 2021, S.35(4), s.1415

[346]Niyazi Ahmet Banoğlu, Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1973, s.450.

[347]Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Bütün Eserleri (1937), Kaynak Yayınları, C.29, İstanbul, 2011, s.125.

[348] Erdoğan, a.g.m., s.1413.

[349]Necmi Atik, ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı Son Meâl'', İlahiyat Araştırmaları Dergisi,13 S.13, Haziran 2020, s.185.

Madde: 1- Kuran-ı Kerimi tefsir ve meal yazmak görevi Hamdi Efendi ve Mehmet Akif Bey'e verilmiştir.

Madde: 2-. Hamdi Efendi ve Mehmet Akif Bey'e altışar bin lira ödeme yapılacaktır.

Madde:3- Bu görev için belirlenen meblağın ilk etapta bin lirası toplam verilecek olup akabinde birinci cüzün kaleme alınmasıyla beraber geri kalan miktardan 180 altını verilecektir. Diğer cüzlere gelindiğinde ise kalan ödeme 160 altın şeklinde taksitli olarak ödenecektir.

Madde:4- Yazılan mealde ayetlerin anlamı kaleme alındıktan sonra tefsiri yapılacaktır.

Madde.5- Tefsir ve meal kaleme alınırken aşağıdaki özellikler dikkate alınmalıdır.

a) Ayetlerdeki anlam

b) Ayetlerin iniş sebebi

c) Okunuştaki anlamın bozulmaması

d) Yazılan ayetin okunuşuna dikkat edilmesi

e) İtikad olarak ehli sünnete uygun olması amel olarak Hanefi mezhebine göre uyarlanması[350]

f) Yanlış olabileceğini düşündükleri noktalarda notlar tutulması

g) Eserin giriş kısmına *uygun* bir giriş bölümüne yer verilmesi

Madde 6- Bölüm bölüm kaleme alınan eser Mehmet Akif, Hamdi Efendi ve Aksekili Hamdi Efendide bulunacaktır

Madde: 7- Kaleme alınan müsveddeler kütüphanelere gönderilmesi için belirlenen iki kişi tarafından çoğaltılacaktır.

Madde: 8- Kaleme alınan ilk nüsha Diyanet İşleri Riyasetine ait olup on bin adet basılması uygun görülmüştür.

Madde: 9- Eserin bütün sorumluluğu adı geçenlere aittir.

İmzalar

Diyanet İşleri Reisliği adına Ahmed Hamdi-Muhammed Hamdi-Mehmed Akif

Teşrin-i Evvel ayının 26. Günü / 26 Ekim 1925. [351]

Sözleşmeden de anlaşılacağı üzere titiz bir çalışma yapılması istenmiş, ayetlerin nüzul sebeplerini, içeriğini, anlamını bozmadan ve asıl anlamına bağlı kalarak anlatılması

[350] BCA/030/10.26./149.18. 3/1
[351] BCA/030/10.26/149.18.

istenmiştir. Bu suretle Kur'an-ı Kerimi meal görevi Mehmet Akif'e tefsir işi Elmalılı Muhammed Hamdi'ye verilmiştir. Akif Bey'in tercüme işinden vazgeçmesi üzerine mealde Muhammed Hamdi Efendi'ye verilmiştir. Sözleşmenin 7. maddesinde zikredilen iki zattan biri, Hamdi Efendi'nin kardeşi Mahmud Bedreddin' dir. Bu zat Medresetü'l Mütehassısin Felsefe alanından mezun olmuş ve dersiamlık payesi ile şereflendirilmiştir. Kendisi Hafız ve hattat olması ile birlikte Hamdi Efendi'nin kaleme almış olduğu Hak Dini Kur'an Dili adlı eserin mushaf metni kısmı onu Mahmud Bedreddin'nin kaleminden çıkmıştır. [352]

Elmalılı Muhammed Hamdi Kur'an-ı Kerim tercümesinin kendisine verilmesi hakkında Hak Dili Kur'an Dili eserinin mukaddime kısmında,

''Allah'ı bilmeyen dünyaya sarılır, dünyayı bilmeyen kuruntuya sarılır. Kuruntuya sarılan gerçeğe darılır. Yiğidi görmeyen, ismine bayılır. Güzeli görmeyen resmine bayılır. Önünü görmeyen sonunda ayılır. Kanunu tanımayan kanun karşısında ayılır. Kitab'ı tanımayan hesapta uyanır. Kur'an-ı anlamayan da tercemesine dolanır. Bundan dolayı memleketimizde Kur'an-ı Kerim tercemesi ismi altında neşredilen şöyle böyle bazı yayınlar görüldü. Öyle ki, bu tercemeler arasında Kur'an'dan değil de yabancı dillere yapılmış tercemelerden terceme edilenlerden de bulundu. Gerçi bunu yapanların maksatlarının ne olduğunu Allah bilir. Şu kadar var ki dış görünüşe göre en büyük itici sebep, hissedilen bir ihtiyacı (Kur'an'ı anlama ihtiyacı) bahane edinerek bazı kitapçıların ticaret sevdasına düşmüş olmaları görülüyor. Bu da bilerek ya da bilmeyerek ''Hem kendilerini helak etmek hem de dinlerini karıştırıp içinden çıkmaz bir hale sokmak için ''En'am suresi, 6/137 ayetinin ifade ettiği vadiye girmek istiyordu [353]''. Demektedir.

Elmalılı Hamdi Efendi, bu izahı yaptıktan sonra TBMM' nin Diyanet işleri Başkanlığı'na sorumluluk yüklediğini, buna binaen bir teveccüh eseri olarak kendisinden bir tefsir bir de terceme kaleme almasını talep ettiklerini belirtmiştir. Muhammed Efendi bu vazifeyi ilk etapta kabul etmemiş ve özür dilemiştir. Ancak, kendisine tefsir çalışmasının özü mahiyetinde meal yazması için yoğun ricada bulunulduğundan teklifi reddedememiştir.

Meal yazma işini Ali İmran suresi 3/187 ayeti muhtevasınca ''Onu insanlara açıklayacaksınız''! emri, Elmalılı Hamdi Efendi'nin bu işe girişmesindeki temel düsturu olmuştur. Bu işe başladığı andaki halet-i ruhiyesini de "*Kalemim kırılmış, mürekkebim tükenmiş iken Allah'ın yardımına sığınarak rahmete ve günahlarımın affına vesile olmasını*

[352] Mahmud Bedreddin Yazır, Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1981, C.I-II. s. XX.
[353] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, C.1, Azim Yayıncılık, s.2,3

ümit ederek başladım" ifadesiyle açıklamıştır. [354] Zira Hamdi Efendi'nin böylesi bir halet-i ruhiye içerisinde olması gayet olağandır. Kendisi Ankara'da Ceza Mahkemesinde iki ay kadar yargılandıktan sonra evinden çıkmamış, inzivaya çekilmiştir. Damat Ferit kabinesinde zorla yetkilendirildiği Evkaf Nazırlığı görevi, Ankara hükümetince İstanbul Hükümetinin teşebbüslerinin destekçisi olarak algılanmış ve suçlu zannıyla Ankara'ya getirilmiştir. Hal böyle iken hayatının büyük çoğunluğunu ilme adayan, her yaptığı işi sonuna kadar başarı ile götüren Hamdi Efendi için bu durum beklenmediği gibi kariyer hayatını da etkilemiştir. Keza kalemim kırılmış tabiri tüm mesleklerinden menedilmesinin başka türlü söylemi olarak yorumlanabilir.

Malumdur ki Kur'an-ı Kerimi tercüme etme işi birçok alanda ilim ehli olmayı gerektirir. Başlıca siyer, fıkıh, akaid, bilgisinde yetgin olmakla beraber ayetlerin nüzul sebebini, dönemin gerekliliklerini ve taleplerini anlamış olmak lazımdır. Bütün bunlara ek olarak Arapça gramer bilgisinin ve derinliğinin anlaşılması şarttır. Zira bir kelimenin birçok anlama karşılık geldiği dillerden biri de Arapçadır. Bu sebeple Kur'an-ı Kerimi tercüme meselesi ehli ilim mensuplarınca yapılması gereken bir iştir. Hal böyle iken dini bir eser ortaya koyma girişiminde alınan birçok riskler vardır. Herhangi bir ayetin yanlış anlamda analiz edilmesi yahut tercüme edilmesi dinin tagayyürüne zemin hazırlamaktadır. Bu sebeple Muhammed Hamdi Efendi'nin tercüme ederken nasıl bir dustür benimsediğine değinmek gerekirse; Muhammed Hamdi Efendi'ye göre tercüme işi bir sözün manasının, diğer bir dile entegre edilirken anlamının asla bozulmaması gerektiği, sözün denginin, ahenginin, açıklığının korunmasının şart olduğunu belirtir. [355]

Elmalılı Hamdi Efendi'nin meal ve tefsir kaleme alması, Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet'te Müşavere Heyeti Azalığı görevini ifa ettiği zamana tesadüf etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının en yüksek karar ve danışma merci konumunda olduğu sırada hiç tereddüt etmeden Kur'an-ı Kerim'in tefsirini, o dönemlerde inzivaya çekilmiş olan Elmalılı Muhammed Hamdi'nin yapmasını uygun bulmasıyla gerçekleşmiştir. Zira o dönemde tefsir ve meal işinde kimlerin vazife alması gerektiğini Ahmet Hamdi Akseki belirlemekten sorumludur. Elmalılı Hamdi Efendi, Ahmet Hamdi Efendiyi kırmamış ve vazifesine koyulmuştur. On iki yıl süren tefsir yazma konusunda sürekli olarak ikili mektuplaşmıştır. Bu mektuplardan birinde seferilik hükümleri üzerine sohbet etmişlerdir. Muhammed Hamdi Efendi Mektuba "*Ey azizliği seven ve sevdiğine küsen fazılım"* hitabı ile başlamıştır. Zira Ahmet Hamdi Akseki, Medresetü'l Mütehassisinde öğrenciliği sırasında Muhammed

[354] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, C.1, Azim Yayıncılık, s.2,3.
[355] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, C.1, Azim Yayıncılık, s.3.

Hamdi Efendi'nin mantık derslerine girmiş ve Elmalı Hamdi Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçmiştir. Aksekili birçok mesele için Muhammed Hamdi Efendi'ye danışmış onun fikirlerine saygı beslemiştir. [356] Yine ikilinin aralarındaki üslup öylesine hürmetkar ve latifanedir ki bu hakikatin bir numunesi olarak *''Muhterem Fazılımız, Hamdi Efendi Oğlumuz, Huzur-u Faziletlerine, Hem gam hem güsarım, hem dil-şikarım, Muhterem Hamdi'm*, *Fazıl Evlad* ! şeklindedir.[357] Aralarındaki hitap dikkate alındığında da hoca öğrenci ilişkisinden ziyade iki yakın dost oldukları aşikardır.

Hamdi Efendi mealini yazarken elinden geldiğince sade ve öz olmasına özen göstermiştir. Bununla beraber, kendisi yazım dili hakkında ‘*'Şimdiye kadar yerleşmiş olan, dilimizin öz malı olmuş kelimeleri, klişe haline gelmiş bazı terkipleri veya çoğulları gereğine göre kullanmakta taassuba sapmadım. Mesela, ''hamd'' e ''hamd'' ''rahmet'' e ''rahmet'' dedim. ''Zulmet'' e karanlık dedimse ''nur ve ziya '' yerine ''aydınlık ve ışık '' demek için ısrar etmedim. ''Sırat-ı müstakim '' yerine müstakim sırat diyemedim. Doğru yol dediğim zaman da sırattaki ince mânâ ile istikametin zevkinden bir şey kaybolduğunu hissettim''* [358] diyerek mealindeki üslubuna açıklık getirmiştir.

Özetle Muhammed Hamdi Efendi bu kaideler esasıyla tefsir ve meal çalışmalarına başlamıştır. Kısa süre sonra Mehmet Akif Bey Mısır'a gitmiş ve oradan Muhammed Hamdi Efendi'ye yazdıklarını göndermiştir. Ama durum çok uzun sürmemiş, Mehmet Akif Bey bu işten vazgeçerek aldığı parayı hükümete iade etmiştir.

Muhammed Hamdi Efendi tefsir ile on iki yıl gibi uzun bir zaman iştigal olmuş, meal görevi de ona verilmiştir. Sorumluluğu iki kat artan Muhammed Hamdi Efendi 1934 senesinde şiddetli bir kalp krizi geçirmiş, hastalığın tekrarlaması ve giderek sağlık sorunları ile karşı karşıya kalması ile tefsiri ve meali bitirememekten çok korkmuştur. Birçok hastalıkla karşı karşıya gelse de Muhammed Hamdi Efendi tefsirini ve mealini 1938 senesinde tamamlamaya nail olmuştur.[359] Elmalılı, Mehmet Akif Bey'in ilk etapta meal işini kabul etmediğini, bu işin hiç kolay bir iş olmadığını belirterek reddettiğini söylemiş, Hamdi Efendi de ''s*en kabul etmezsen bende kabul etmem, biz ancak mümkün olanını yaparız* '' beyanı üzerine evet dediği söylenmektedir.

[356]İsmail Kara, Rabia Gündoğdu, Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Eserleri Mücadelesi, Diyanet İşleri Başkanlığı, C.1, İzmir, 2019, s.97,98.
[357] Necmi Atik, Son Müfessir Elmalılı'nın Mektuplaşmaları, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2021, s.36.
[358] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, C.1, Azim Yayıncılık, s.9,10.
[359] Fatma Paksüt, ''Merhum Dayım Hamdi Yazır'', Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, Ankara, 1993, TDV Yayınları, s.13,14.

Mehmet Akif Bey'in Kuran-ı Kerim meali görevinden ayrılması şu şekilde olmuştur; İstanbul Tütüncü Mehmet Halis Efendi Camii'nde, görev yapan ve aynı zamanda Ayasofya camiinde hatip, imam ve dersiamlık vazifelerinde bulunan Cemaleddin Efendi, 1926 senesi Ramazan ayının ilk Cuma gününde hutbeyi Türkçe bir şekilde anlatması ve namazı Asr, Fatiha, İhlas surelerinin Türkçe anlamları ile kıldırması üzerine Mehmet Akif Bey, Kur'an-ı Kerim'in mealini yazma niyetinden sarf-ı nazar eylemiştir. Türkçe namaz meselesi ile ilgili Vakit gazetesi 6 Nisan 1926 tarihli bir yazısında bu hadiselere numune olarak ''Münevver Bir Hocamız Namaz Kıldırdı Allah Büyük ''! diyerek ibaresi yer almış, hocanın namazda iken okuduğu surelerin Türkçelerine de gazetede yer verilmiştir. [360] Dönemin ünlü gazeteleri Vakit, Milliyet gibi gazetelerde ''Türkçe Namaz '' meselesi gündeme gelmiştir. Devrin önde gelen isimleri Dr. Abdullah Cevdet, Kars Mebusu Ahmed Ağaoğlu, Ramazan ayı boyunca Türkçe ibadet meselelerini makalelerinde konu edinmişlerdir. Bu mesele kamuoyunu uzun bir müddet meşgul etmiştir. [361]

Mahir İz bu konu ile alakalı, Ali Rıza Sağlaman'nın Yerebatan Camiinde namazı Türkçe kıldırdığı ve Kuran-ı Kerim'in mealini Türkçe okuduğu işitilmiş ''selam verince arkasında cemaat kalmadığı görülmüş'' demiştir. Bunun üzerine Akif Bey'i telaş kaplamış, Diyanete gönderdiği yazıları düzenleme yapmak istediğinden derhal geri isteyerek avans aldığı parayı da Ahmet Hamdi Efendi'ye iade etmiştir.[362] Esasen Muhammed Hamdi Efendi, Türkçe Kur'an-ı Kerim yazma konusuna muhalif bakanlar arasındadır. İbadet dilinin de Arapça olması gerektiğini savunmuştur. Bu düşüncenin bir numunesi olarak, tefsirinde; ''*Türkçe Kur'an mı olur be hey şaşkın, bu oynamaktır din-ü imanla* '' [363] mısrasını kaleme almıştır. Zira Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye çevirme teşebbüsleri Sultan II. Abdülhamid döneminde başlamıştır. Fakat sultan dönemin buna elverişli olmadığını aynı zamanda bu hareketin İslam dinine zarar vereceği hasebiyle uygun bulmamış ve İmparatorluğun birçok bölgesine Mevakib Tefsirli mealleri göndertmiştir. [364]

Neticede meal işini, Akif Bey'in endişeleri sonucu bırakmasıyla Elmalılı Muhammed Hamdi üstlenmiştir. Muhammed Hamdi Efendi'nin meali basılmamış eserler arasında

[360] Vakit Gazetesi, 6 Nisan 1926, s.2
[361] Necmi Atik, ''Elmalılı Hamdi'nin Yazdığı Son Meal'', İlahiyat Araştırmaları Dergisi, S.20, 2020, s.193.
[362] Mahir İz, Yılların İzi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2022, s.168, 169.
[363] Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Azim yayıncılık, C.1 İstanbul, s.8.
[364]Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Türkçe İbadet Ana Dilde İbadet, Haz: Necmi Atik, Kudema Yayınevi, İstanbul, 2022, s.16,17.

zikredilmektedir. Fakat Necmi Atik 2024 senesi Ekim ayında Muhammed Hamdi'nin mealini yayımlamıştır.[365]

Mehmet Akif Bey Mısır'da iken Kur'an-ı Kerim meali çalışmaları için onun mealini devreye sokmak istemişlerdir. Mehmet Akif Bey, gelişen hadiselerden muttali olmuş, Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'ye gönderdiği tercümeleri de düzeltme bahanesi ile geri istemiştir. Fakat tercüme işini bırakmamış, müderris İhsan Efendi'nin talebi üzerine, eseri tamamlayarak ona takdim etmiştir. Bu tercüme günümüze ulaşmamıştır. Zira Akif Bey'in arkadaşına '' ölümümden sonra ister başkasına ver ister yak'' denildiği rivayet edilir. [366] Hamdi Efendi tefsirinde genel anlamda nefis bir eser ortaya koyma gayesi amaçlamıştır. Kendi neslinin en doğru Türkçe kullanımına sahip bir eser meydana getirmiştir. Kaynak gösterme ve dipnot kullanmaya özen göstermiş bu durumda okuyucuya bilimsel bir eserle karşı karşıya geldiğinin izlenimini vermiştir. Fakat dipnotların düzenini kurallı yapmamıştır. Ayetler ve sureler arasındaki bağı okuyucuya anlatmış, ikisi arasındaki geçişi sağlam bir şekilde tertip etmiştir. Tefsirinde, dönemin pozitif ilimlerine birçok numuneler vermiş, ayrıca bu ilimleri tefsirin içinde de kullanmıştır.[367] Bunların yanı sıra Muhammed Hamdi. Efendi tefsirinde sureye yer vermeden evvel sure hakkında ön bilgi vererek sureyi tanıtmıştır. Yer yer fıkıh usulüne dair numuneler vermiş, ayetleri fıkhı bir nazarla kaleme almış bazı bölümlerde çok uzun açıklamalara yer vermiştir. Fıkıh usulünün yanı sıra kelami bir bakış açısı kullanmıştır. Tefsirini kaleme alırken İmam Rabbani, Sadreddin Konevi, Gazzali, Abdülkadir Geylani gibi tasavvuf ehli şahsiyetlerin eserlerinden ve görüşlerinden istifade etmiştir. Bütün bunlara ilave olarak tefsirinin içeriği felsefe ağırlıklı olup mutedilli bir şekilde uygulamıştır. [368]

Hamdi Efendi'nin pozitif ilimlere gösterdiği bir numune olarak, A'raf Sûresi 57. Ayeti isabetli olacaktır. '' *Rahmetinin önünde müjdeci olarak rüzgarları gönderen O'dur. O rüzgarlar, yağmur yüklü bulutları yüklenince, onu kurak bir memlekete gönderir, sonra onunla yağmur yağdırır ve onunla her çeşit ürünü yetiştiririz. İşte Biz, ölüleri de böyle diriltiriz. Gerekir ki düşünür, ibret alırsınız*''. Ayetini Hamdi Efendi etraflıca açıklamış Allah'ın yağmur nimetini verdiğinde önceden durgun havaları verdiğini, duran halde olanların hareketli hale geldiğini rüzgarların sekiz çeşidi olduğunu bunların dördünün azap verici dördünün ise rahmet verici olduğunu belirtmiştir. Rahmet olanları; naşirat, mübaşşirat, mürselat, zariyat iken azap

[365] Elmalılı Hamdi Yazır, Yeni Kur'an Meali, Hazırlayan: Necmi Atik, Mahya yayınları, İstanbul, 2024,
[366] İsmet Ersöz, ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Özellikleri'', 4-6 Eylül 1991 Elmalılı M.Hamdi Yazır Sempozyumu, Ankara, 1993 s.173,174;
[367] Ersöz, a.g.b., s. 175,176.
[368] Mustafa Özel, '' Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi'' Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB Yayınları, Ankara, 2017, s. 62-78.

olanlarının, kasıf, asıf, sarsar, akim şeklinde olduğunu belirtmiştir. Rüzgarların oluşumuna değinmekle beraber, bulutların hava boşluğunda durmasının önemli bir konu olduğunu bu husus ile ilgili iki temel teorinin var olduğunu hafif olan hava kütlesinin hareketten elde ettiği güç ile ağır bulut kütlelerinin kaldırıp yüklenmesini daha makul bulmuştur.[369]

3.2 Basılmış Eserleri

1.İrşadü'l Ahlaf fi Ahkami'l Evkaf

Muhammed Hamdi, Mekteb-i Mülkiye'de Vakıf Hukuku dersleri okutmuş ve bu görevini icra ederken gerek kendi bilgi birikimlerini gerekse kanunlarla ilgili meseleleri her öğretim senesi için kaydetmiştir. Vakıf konusunu sadece hukuki ve kanuni çerçevede değerlendirmeyen Hamdi Efendi, bu meseleyi sosyolojik açıdan ele almıştır. Sosyal yardımlaşmanın gerekliliklerini, Batı ve İslam medeniyetlerinin bu meseleye olan yaklaşımlarını mukayese etmiş, vakıf kurumuna yönelik eleştiri sahiplerine de cevap vermekten geri durmamıştır.

Daha evrensel eleştiriler yapan Hamdi Efendi Jean Jacques Rousseau'nun toplumsal sözleşmesi anlayışına, Sosyal Darwinizmi ve Malthus'un dünya nüfusu teorilerine karşı muhalif bir tutum sergileyerek eleştirilerini yöneltmiştir. [370] Bu eser 1911 senesinde basılmıştır. Sonra Nazif Öztürk tarafından düzenlenerek tekrar çıkarılmıştır.[371] Kitabın otuz iki sayfalık bir kısmı ise eksik olup Hüseyin Hatemi sahafta rastlantı sonucu bulmuştur. Fakat bu otuz iki sayfalık kısım ile birlikte eserin tam olmadığı ve eksik bölümlerinin olduğunu Nazif Öztürk tespit etmiştir.[372]

2.Makaleleri (Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler)

Muhammed Hamdi Efendi, İkinci Meşrutiyet Döneminde birçok yayın yapmıştır. Süreli yayın olarak adlandırılan bu makaleler, dönemin konjonktürüne ve sorularına cevap niteliği taşımaktadır. Beyan'ül Hak, Ceride-i İlmiye ve Sebilu'r- Reşad dergilerinde Elmalılı Hamdi Efendi yazılarını kaleme almışsa da daha çok Beyan'ül Hak dergisinde yayınlamıştır. II. Meşrutiyet Döneminin en başat dergisi olan Beyan'ül Hak, muhtevası gereği dini, siyasi, edebi ve fenni makalelere yer vermiştir. Haftalık yayınlanan bu gazete 22 Eylül 1324/ 7 Ekim 1908

---

[369] Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dili Kur'an Dili, Azim Yayıncılık, C.4. İstanbul, s.67,68.
[370] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, Haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.22.
[371] Mesut Okumuş, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri, Bir Kur'an Mütefekkiri Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, DİB Yayınları, Ankara, 2017, s.28; Nazif Öztürk, Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar, TDV yayınları, Ankara, 1995.
[372] Paksüt, a.g.b., s.24.

ile Teşrin-i Evvel 1328 /Ekim 1912 yılları aralığında yayınlanmış olup, 7 cilt ve 182 sayıdan mürekkeptir. Meşihat makamı tarafından 1914-1922 tarihleri arasında İstanbul'da yayınlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dini ve idari kurumu olarak zikredilen Meşihat'a fetva hüküm ve kararların duyurulmasını hedefleyen [373] Ceride-i İlmiyye 'nin bir yayın organı konumunda olan bir dergidir. Bu dergide evvelce sayılanlara ek olarak, tarih, edebiyat, içtimaiyat sahalarında da yazılar kaleme alınmıştır. Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, bu derginin ilk sayısından 88. sayıya kadar yayına devam etmiştir. Elmalılı Hamdi Efendi'nin genel olarak kaleme aldığı yazıları dini niteliğe sahiptir. Fakat daha detaylı bir okuma yapıldığında farklı sahalarda yer yer yazılar yazdığı görülmektedir. Makalelerinin isimlerini zikretmek gerekirse [374] ''31 Mart ''ismi ile bu hadiseyi kaleme almış, mecliste an be an yaşananları kaydetmiştir. ''Mecelle-i Ahkam-i Adliyemize Reva Görülen Muahezeyi Müdafaa'' adlı makalesinde ise,[375] Fransızcadan tercüme etmiş olduğu bir metni kullanmakla beraber, Fransa Medeni Kanunu'nun Osmanlı toplumuna entegre edilebilecek noktaları olup olmadığı üzerine kafa yormuştur. Mecelleyi müdafaa eden Hamdi Efendi, İslam Hukuku'na olan aşinalığı, İslam hükümlerini yerinde kullanışı ve İslamın şiarlarına olan bilgi ve tecrübesini ortaya çıkardığı makalede Fransız Medeni Hukuk kanunu olan *Code Civile*' nin muhtevası gereği, maliki mezhebi ile ortak düsturlara sahip olduğunu bunun da sebebinin Avrupalı hukukçuların bu mezhebi okuyup araştırdıklarından dolayı bilgi sahibi olduklarını belirtmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Fransız Medeni Kanunu'na ihtiyacı olmadığını, bizim tertip ettiğimiz mecellenin toplumu ihya ettiğini fakat, Avrupa'nın sadece pozitif ilimlerde önde olduğunu, Avrupa'yı ancak bu yönü ile örnek alabileceğimizi ancak kat'iyyen medeniyet bakımından örnek alınamayacağını, böylesi bir teşebbüsün hata olacağını, Avrupa'nın köklerinin zayıf olduğunu ve şayet örnek alınırsa toplumumuzu uçuruma götüreceğini izah etmiştir. [376] Beyan'ül Hak dergisinde bununla ilgili 14 Cemaziyülevvel 1328/ 24 Mayıs 1910 tarihinde yayımladığı makalesinde bu durum ile ilgili;

'' *Avrupa'nın mazisine nisbetle medeniyet-i hazirasını ve bugün şuubat-ı ulum ve fununa masruf olan himemet-ı ciddiyesini biz nazar-ı takdiren dur tutmaz ve birçok şeylerin kendimize almak için her türlü arzudan geri durmak isek de medeniyet-i hazirayı aksayı kemale gelmiş*

[373] Nesimi Yazıcı, ''Ceride-i İlmiyye'', TDV İslam Ansiklopedisi,C,7, İstanbul, 1993, s.407.
[374] Nesimi Yazıcı, ''Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı'', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, (4-6 Eylül 1991), Ankara, 1993, s.25,26.
[375] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.23.
[376]Abdullah Karaman, ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mecelle Müdafaası'', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu (2-4 Kasım 2012) Ed. Ahmet Ögke, Rıfat Atay, Akdeniz Üniversitesi ilahiyat Fakültesi, TDV Yayınları, Ankara, 2015, s. 261- 263.

bulmak şöyle dursun, birçok uçurumun, hayli uyub-ı hakiyyesini görmekden de kendimizi alamamakta haklıyız''. [377]

Muhammed Hamdi Efendi'nin bir başka makalesi '' İslamiyetle Medeniyet-i Cedide Birleşebilir mi'' dir. Bu eserinde Muhammed Hamdi Efendi, İslam medeniyetlerine hâkim olmak için elzem olan şeyin, tarih ilmi olduğunu vurgulamış, İslam ilimleri ile mesai harcayanların bir hatası olarak İslami ilimleri okuyanların yetkin çalışmalar yapamamalarını o dönemin durumunu, vaziyetini zuhur ettiği dönemi anlamamalarından ileri geldiğini öne sürmüştür. Bunun yanı sıra Hamdi Efendi yükselen medeniyetlere örnekler vermiş, Roma, Bizans medeniyetlerine dair kısa ve öz açıklamalar yapmıştır.[378] Hamdi Efendi'nin bu makaleleri tamamlanmamıştır.[379]

Muhammed Hamdi Efendi'nin diğer makalesi ''Hazreti Muhammed Aleyhisselam'ın Dini İslam'' dır. Bu makalede, Kur'an-ı Kerim'den ayetler ile örnekler vererek İslam dinini, Kur'an-ı Kerimi, Müslümana düşen görevleri, gerçek anlamda din kavramını, kıssaları ve batıl inançları açıklamıştır. İslam kelimesinin ne ifade ettiğini, faydalı İslamın nasıl olacağını ilmi yönden incelemiştir.[380] Yine buna ek olarak Anglikan Kilisesi Dini Eserler Kütüphanesinin müdürünün zihnini meşgul eden çeşitli sorularına dair verdiği cevaplar da mevcuttur. Eser Sebilü'r- reşad mecmuasında yayınlanmıştır.

''İlhad Ne Büyük Cehalettir'' ve ''Müslümanlık Mâni Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir'' makaleleri de fikirsel derinliği açısından mühim yazılardır. Adı geçen bütün makaleleri Asım Cüneyd Köksal tarafından Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler adı altında birebir tercüme edilmiştir.

3. Tahlîli Felsefe Tarihine Ait Metâlib ve Mezâhib

Hamdi Efendi'nin bu eseri, Fransız Felsefe tarihçisi Paul Janet ve Gabriel Sealles'in beraber kaleme aldıkları '' Histoire de la Philosphie ''adlı çalışmanın dini ve felsefe ile alakalı olan bölümlerinin Türkçeye tercüme edilmiş halini kapsamaktadır. Elmalılı Hamdi Efendi bu tercümenin giriş kısmına 40 sayfalık bir ön söz bölümü eklemiştir. Bu kısımda kendi hayatına, eseri tercüme sebeplerine, felsefe kavramına, Descartes, Kant, Aristoteles gibi önde gelen felsefecilerin düşüncelerine, vahdet-i vücud felsefesine olan bakış açısına, Allah'a sunduğu

---

[377] Küçük Hamdi, ''Mecelle-i Ahkam-ı Adliyyemize Reva Görülen Muahezeyi Müdafaa'', Beyan'ül Hak, S.61,14 Cemaziyülevvel 1328, s.1127.
[378]Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya, Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2019 s.87.
[379] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, Haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.24.
[380] Köksal, Kaya, a.g.e., s.215, 220.

duaları ve Batı- Doğu toplumlarının kısaca özelliklerine, İslam medeniyetinin ilerlemesinin başlıca şiar olduğuna, medeniyet kavramına, nefis, akıl, ruh, vicdan gibi soyut kavramlara yer vermiştir. Bu eser üç bölümden mürekkep olup, içerisinde İslam Felsefesinin ve Kelam alanlarının birçok meselesi olan, bilgi bahsi, şüphecilik, nefis ve ruh kavramları, antik dönemde ve Orta Çağ'da din meselesi, ahiret hayatı meselesi, son devirlerde din meseleleri ve bunların alt başlıklarını konu edinen bir eser meydana getirmiştir.[381]

4. Tamamlanmamış İslam Hukuku Kamusu

Elmalılı Hamdi Efendi, Hak Dili Kur'an Dili isimli tefsir çalışmasına başlamadan evvel, Prens Abbas Halim Paşa, Hamdi Efendiden detaylı ve kapsayıcı bir şekilde fıkıh kamusu yazmasını talep etmiştir. Halim Paşa bu mesuliyeti Hamdi Efendi'ye verirken fıkıh ilmine olan yetkinliğinin de farkındadır. Hamdi Efendi'nin hazırlamış olduğu bu kamus tamamlanmamıştır. Yazılmasındaki temel maksat İslam Hukuku sahasındaki eksiklikleri tamamlamaktır.[382] Temelde bir fıkıh ıslahatnamesi hüviyetini barındıran bu eser, alfabetik sıra esas alınarak tertip edilmiştir. 341 sayfadan ve 4378 maddeden mürekkep bu eserin, 1578 maddenin anlamına yer verilmemiştir. İslam Hukuku Kamusunda Hamdi Efendi, 95 maddenin nereden alıntı yapılması gerektiğini belirtmiştir. Özetle bu eserin ancak üçte birlik kısmında Hamdi Efendi'nin tam bir izahı mevcuttur.[383] Bu kamus "آباء" maddesi ile başlayıp "يوم نشور" ile sona ermektedir. Mevcut eser tamamlanmak sureti ile Sıtkı Gülle tarafından el yazma metrukatlar baz alınarak beş ciltlik bir eser olarak 1997 senesinde basılmıştır. Fakat eserde hangi kısımların Hamdi Efendi'ye ait olduğuna dair atıf yapılmamıştır. Neticede bu eser ilmi derinlik barındırmamaktadır. Hamdi Efendi ile ilgili birçok eser kaleme alan Necmi Atik'in bu konuya ilişkin doktora tezinde ise Sıtkı Gülle'nin nüshasının Elmalılı Hamdi Efendi'nin Kamusu ile alakası olmadığı yorumunda bulunmuştur.[384]

5. Kanun-i Esasi'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehakim-i Şer'iyye ve Hükkam-ı Şer' Kanunu Esbab-ı Mucibe Mazbatası

[381] Paul Janet, Gabriel Seailles, Metalib ve Mezahip, Litera Yayıncılık, Tercüme: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Haz: Abdulkadir Coşkun, İstanbul, 2022. s.1-352.
[382]Necmi Atik, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, Eserleri ve Divançesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara, 2022, s.44.
[383]Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, Haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.26, 27.
[384] Atik, a.g.t., s.45

Hamdi Efendi, 1876 Kanun-i Esasi'nin tadilinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu tadilatın gerekçelerine yer verdiği bir rapor sunmuştur. Şer'i mahkemeler ve hakimleri esas alan kanunların sebeplerini de ayrıca irdelemiştir.[385]

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Elmalılı Hamdi Efendi'yi dinlemek sureti ile kaleme aldığı biyografide, Hamdi Efendi'nin mebusluk görevi yaparken neşrettiği iki metni zikretmektedir. Bu iki metin, Mu'addel Kanun-i Esasi ile Mehakim Şer'iyye Kanunudur. Esbab-ı Mucibe mazbatalarını da Hamdi Efendi kaleme almıştır.[386] Kanun-ı Esasi'nin tadiline dair mevcut rapor genel mahiyette üç kısma ayrılabilir. Birinci bölümde İslam Hukuku'nun yani fıkhın, şer'i siyaset ile olan bağına ve geleneğine dair bilgi verilirken, döneminin güncel konuları hukuki ve siyasi sahalarındaki aksaklıkları temel alarak, fıkıh-siyaset münasebetine yer verilmiştir. Buna ilave olarak İslam Hukunun doğal yapısına, kanun icra etmenin mecburiyetine ve gerekliliğine değinmiştir. Siyasi ve hukuki alana hitap eden bu yazılar Hamdi Efendi'nin zihin ürünün bir numunesidir.[387] İkinci bölümde ise II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Meşihat Başkanlığı tarafından tertip edilen Mehakim-i Şeriyye ve Hükkam-ı Şe'r Kanunu Layihası metni üzerinde Meclisi-i Mebusanın belirlemiş olduğu kurul tarafınca eklenen bölümler ve düzenlemeler yer almaktadır. Bu belge Hukuk tarihi açısından mühim bir yere sahiptir. Üçüncü kısım hakkında ise bilgiye yer verilmemiştir.[388] Yine bu eser hak ve adalet gibi kavramların ön planda olduğu hakkın itibarlı bir ifade olmasından ziyade varlığın gerçek bir boyutu olduğunu ve değişmeyecek olan ''hakikat'' tasavvurundan bahseder. Hükümetlerin başlıca görevinin hakkı hak sahiplerine vermesi gerektiğine ve Osmanlı Adliye Teşkilatına dair analizlere yer vermiştir. Yargı yetkisinin devletin diğer kademelerle olan bağına ve bu yetkinin İslam devletlerindeki konumuna, İmparatorluk içinde yargı sisteminin sistematik bir şekilde işlerken bozulmaların baş göstermesine, böylelikle Tanzimat Döneminde yargı da ikircikli bir yapının var olmaya başlamasına vurgu yapmaktadır. Bu metin temel olarak, Muhammed Hamdi Efendi'nin siyasi düşüncesinin detaylı numunesidir.[389]

6.Kur'an-ı Kerim Meali

[385] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, Haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.28.
[386] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Hattatlar, MEB Yayınları, İstanbul, 1970, s.109.
[387] Asım Cüneyd Köksal, Umman'a Dökülen Irmaklar Mehmet Akif'in Dost Çevresi Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.47.
[388] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, Haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.29.
[389] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, Haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.29.

. 26 Ekim 1925 tarihinde Elmalılı Hamdi Efendi, tefsir çalışması için Diyanet İşleri Başkanlığı ile sözleşme yapmıştır. Meal'de Mehmet Akif Bey'e verilmiştir.[390] Mehmet Akif Bey, Said Halim Paşa'nın daveti hasebiyle Mısıra gitmiş[391] ve meal yazmaktan vazgeçmiştir.1931 senesinin Aralığında Kur'an-ı Kerim meali yazma sözleşmesini feshetmesinden sonra, 22 Mayıs 1932'de meal yazma görevi de Hamdi Efendi'ye verilmiştir. Hamdi Efendi'nin meali basılmamış eserler arasında zikredilmektedir. Fakat Necmi Atik, 2024 senesi Ekim ayında Muhammed Hamdi'nin mealini yayımlamıştır.[392]

3.3 Basılmamış Eserleri

1.Huccetullahi'l Bâliğa

Tasavvuf ve İslam Felsefesi sahasındaki en mühim eserlerin başında gelen Huccetullahi'l Bâliğa'da şeri hükümlerin hikmetleri ve sebepleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Şah Veliyyullah'ın kaleminden çıkan bu eser, İslam düşünce tarihi sahasına katkı sağlamıştır. [393] Hamdi Efendi çeşitli alanlarda farklı dillerde tercümeler yapmıştır. Huccetullahi'l Baliğa eseride tercüme yaptığı eserlerin arasında gelir. Hamdi Efendi, Müslümanların yaşadıkları coğrafyalarda birçok alanda cereyan eden tahrif hareketlerinin önüne geçmek istemiştir. Bu meyanda müslüman toplumların tembelliği bırakıp, çözüm üreten çalışkan fertler olmaları için çeşitli yazılar kaleme almış ve birçok dilden tercümeler yapmıştır. Bu eser de Hamdi Efendi'nin amacına hizmet edecek basamaklardan birisidir. Huccetullahi'l Bâliğa'nın Türkçeye tercüme edilmesi Hamdi Efendi'nin babası vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Babası Numan Efendi oğlundan Gazali'nin *İhyau Ulum* adlı eserini analiz yapmak sureti ile istediği bir esnada eserin bir köşesinde Huccetullahi'l Bâliğa 'nın basıldığını görür ve bu eseri tercüme edebilirse büyük bir hizmete vesile olacağını düşünerek tercüme etmek ister. Fakat 1916 senesinde vefat etmesi üzerine bu görevi Hamdi Efendi üstlenir. Hamdi Efendi'nin ''Siyaset-i Medeniyye'' isimli makalesi bu eserin bir kısmının tercümesini içermektedir.[394]

2.Usul-ü Fıkha Dair Bir Eseri

Hamdi Efendi bu eserine Hak Dini Kur'an Dili eserinin birinci cildinin 16. sayfasında bahsetmiştir.[395] Nazif Öztürk ise Hamdi Efendi'nin torunu Hamdi Yazır'ın Erenköy'deki

---

[390] BCA/030/10.26/149.18.
[391] Emin Akif Ersoy, Babam Mehmet Akif İstiklal Harbi Hatıraları, Kurtuba Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.33.
[392] Elmalılı Hamdi Yazır, Yeni Kur'an Meali, Hazırlayan Necmi Atik, Mahya yayınları, İstanbul, 2024,
[393] Mehmet Eren, ''Elmalılı'nın Huccetullahi'l Baliğa'dan Tercüme Ettiği Yazı Üzerine Bazı Mülahazalar'', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, TDV yayıncılık, 2015, Ankara, s.639.
[394] Necmi Atik, ''Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hüccetullahi Baliğa Tercümesi Üzerine'', İlahiyat Araştırmaları Dergisi, S.8, 2017, s.29,31.
[395] Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Azim yayıncılık, s. XVI

evlerine giderek Elmalılı'ya ait olan tüm belgeleri incelemiş; sağlık raporları, davetiyeler, tebrik kartları gibi birçok dokümanın mevcut olduğunu saptamıştır. Fakat böyle bir eserin varlığına dair herhangi bir ibare görmemiştir.[396]

2. **Mantık-ı İstintacı ve İstikrari**

Bu eser İngiliz filozof Alexandre Bain'nin 1870 senesinde basmış olduğu '' Deductiv and İnductiv '' Tümdengelim ve Tümevarım Mantığı adlı eserdir. Hamdi Efendi bu eseri ''Mantık-ı İstintaci ve İstikrai ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir. Eser toplamda 445 sayfadan oluşmaktadır.[397] Hamdi Efendi bu eseri Ayasofya Medresesinde okutmuştur.[398] Hamdi Efendi'nin bazı eserlerinin Fatih yangınında yok olduğunu İbn'ül Emin Mahmud Kemal'e söylemiş, bir kısmını da tamamlamadığını belirtmiştir.[399] Hamdi Efendi'nin bahsettiği bu yangınlar 20.yy. tesadüf etmektedir. Zira Hamdi Efendi eser vermeye milletvekili olmasına yakın bir dönemde başlamıştır. Bu sebeple bu yangının tespiti için 20.yüzyıldaki İstanbul/Fatih yangınları incelendiğinde 1909-1922 seneleri arasında toplamda seksen kez yangın çıktığı tespit edilmiştir. Tarihi boyunca birçok yangına şahitlik eden İstanbul'da yirmi bini aşkın yapı kullanılamaz hale gelmiştir. Bunlardan en şiddetli olanı ise 23 Temmuz 1911 senesindeki vuku bulanıdır. Zira Hamdi Efendi'nin zikrettiği yangın bu olmalıdır. Çünkü Uzunçarşı, İstanbul'un Fatih semtine bağlı en eski yerleşim birimlerindendir. Bu yangın ufak kıvılcımlarla başlayıp adeta bir felakete evirilerek iki bini aşkın insanın küle dönmesiyle son bulmuştur. [400]

3.4 Tasavvufi Yönü

Tasavvuf kelimesinin anlamına dair iki çeşit görüş olmakla birlikte, Ebu Nuaym'ın öne sürmüş olduğu görüş daha kuvvetlidir. Safa ve vafâ kelimelerinin mecz edilmesi ile ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra Kâbe için gönüllü hizmetlerde bulunan kabile Sufe'den geldiği de düşünülmektedir.[401] Muhammed Hamdi Efendi birçok sahada ilmi derinliğe ve yetkinliğe erişmiş bir alimdir. Bu ilimleri ortaya koyarken tasavvufi anlayışı gerek eserlerine gerekse kişiliğine sirayet etmiştir.

---

[396] Nazif Öztürk, ''Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrukatı Hakkında Ön Rapor'', Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1993, s.336.
[397] Atik, a.g.t., s.54.
[398] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili 1.Cilt, Haz: Asım Cüneyd Köksal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2021, s.31.
[399] İbn'ül Emin Mahmud Kemal İnal, Son Hattatlar, MEB yayınları, İstanbul, 1970, s.109.
[400]Fatma Ürekli, ''Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür'', Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.8. S.16, 2010, s.117.
[401] Reşat Öngören, ''Tasavvuf'', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul,2011, C.40, s.119.

Muhammed Hamdi Efendi, şabani tarikatına mensup olup, Kâmil Efendi'nin talebesi olmuştur. Bu talebeliği boyunca seyr-i sülük'ünü tamamlamıştır.[402] Seyr-i sülük, insanı Allah'a ulaştıran ahlak, tavır, tutum ve amellerin tümünü kapsayan tasavvufi bir terimdir.[403] Hamdi Efendi'nin tasavvufi yönü ile ilgili Cemaleddin Revnakoğlu Şabani tarikatına mensup olduğunu Şeyh Mehmed Kamil Efendiden dersler aldığını belirtmiştir.[404] Ebulula Mardin bu konu hakkında Elmalılı Muhammed Hamdi'nin, Mehmed Kâmil Efendi'nin müridi olduğunu *Huzur Dersleri*'nde kaydeder.[405] Elmalılı, Mehmed Kâmil Efendi'ye müntesibliği ile alakalı bir anısını kardeşi Mahmud Yazır'a şu şekilde aktarır:

Kendisi on beş yaşında iken H. 1310/1893 yılında İstanbul'a gelip Küçük Ayasofya Medresesi'ne girmiş, Hacı Kâmil Efendi adında mübarek bir zata hizmet etmiş, hayır duasını almıştır. Oda kapısının eşiği yüksekçe olduğundan, Kâmil Efendi'nin rahatça girip çıkması düşüncesiyle, üzerinde Romence yazı bulunan bir gazyağı sandığının kapağını eşik önüne yerleştirmiş, ertesi sabah, bunu gören Kâmil Efendi biraderimin koymuş olduğunu öğrenince:

- "Ey oğul!" demiş, "Ayağımız altına öyle bir karpuz kabuğu koymuşsun ki, hiç günahımız olmasa bu yeter!" Biraderim:

- "İslam yazısı değil de..." demeye kalmamış,

- "A molla! Müslüman'ın da Gavur'un da yazısı vardır ama, yazının Müslüman'ı, Gavur'u olur mu? Biriyle görülen iş, diğeriyle de görülmüyor mu? Elverir ki kötü yerde ve batılda kullanılmamış olsun; hayra yarayan, hakka hâdim olan her yazıya saygı lazım. Allah ن و القام و ما يسطرون ayetinde yazılara ve yazanlara boşuna mı kasem buyurdu sanıyorsun, aman dikkatli ol yavrum!" demiş ve o tahtayı kaldırtmış.[406] Hamdi Efendi tasavvuf alanı ile ilgili bir eser kaleme almamıştır. Fakat eserlerinde kullandığı bazı anahtar kelimeler bu alandaki merakının ve bilgisinin varlığına delildir. Örneğin tevbe kelimesinin, Hamdi Efendi için tasavvuf hayatında önemli bir yer edinmiştir. Ona göre tevbe kalplerin ve ruhun salâhı için bir müslümanı Allah'tan uzaklaştıran günahın kötü bir fiil olduğunu idrak etmekten kaynaklıdır. Allah ile âdemoğlu arasındaki perdenin aralanmasına vesile olan makamlardan ilkidir. Tevbe iman eden kimsenin Allah ile arasına giren kötü davranışlarından sıyrılarak, gönülden ve samimi bir şekilde güzel

[402] Asım Cüneyd Köksal, Osmanlı'nın Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır, İlke yayıncılık, İstanbul, 2017, s.56.
[403] Süleyman Uludağ, ''Süluk '', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2010, C.38, s.127.
[404] Cemaleddin Revnakoğlu, ''Erbain Helvası '' Tarih Dünyası, İstanbul, 2017, C.II. s.525.
[405] Ebulula Mardin, Huzur Dersleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, c. II, s. 1094.
[406] Mahmud Bedreddin Yazır, Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli, Ankara, 1972, Kısım I, s.74- 75.

ahlaka rucû etmesidir. Kul hatasında ısrarcı olmayıp, kalben tövbe ettiği zaman Allah'ın rahman sıfatının önünde hiçbir engel kalmayacaktır. [407]

Hamdi Efendi'nin tefsirinde İbn'ül Arabi'den etkilendiği açıktır. Özellikle Arabi'nin Fütühatu'l- Mekkiyye adlı eserini başvuru eseri olarak kullanmıştır.[408] Hamdi Efendi eserlerinde tevhid yani Allah'ın birliği konusunu kaleme alırken, Allah-alem ve insan münasebetleri genelinde vahdet-i vücud felsefesini Hallacı Mansur gibi yorumlamadığını şeriat çizgisi içerisinde mühim bir yeri olduğunu vurgulamaktadır.

3.5 Kişiliği ve Günlük Hayatı

Ömer Nasuhi Bilmen, Hamdi Efendi için bilgin, mütevazi, vefalı olduğunu belirtmiş, hiç kimsenin ilmi değerini ve çabasını eleştirmediğini, güzel ve başarılı biri gördüğünde ise takdir etmeden geçmediğini vurgulamıştır. Şayet Hamdi Efendi bir kimseyi açıkça eleştirmiş ise, o kişi ya dini hükümlere uygun olmayan ithamlar kullanmış ya da ilmi düzene aykırı harekette bulunmuştur. Kendisini mağrur olarak nitelemenin doğru olmadığını belirten Bilmen, haksızlık karşısında susmadığını ve akıbet beklentisi için alkış da tutmadığını, geleneklerine sımsıkı bağlı olduğu ifadesine yer vermiştir.

Hamdi Efendi'nin ömrü müddetinin son zamanlarında ise münzevi bir hayat yaşadığını fakat bu münzeviliğin her şeyden elini eteğini çekmek şeklinde değil de kendisini Allah'a ve ilme adadığı yönünde olduğunu belirtmiştir. [409] Kendisini bizzat tanımış olan hocalardan olan İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Hamdi Efendi için ''Erbab-ı Kemalden idi. Halim, terbiyeli, mütedeyyin hocalardandı '' [410] demiştir.

Yeğeni Fatma Paksüt 'ün ifadelerine göre Hamdi Efendi, çeşitli konular hakkında merakı olan biyoloji, fizik, matematik, kimya, felsefe, tıp gibi birçok sahada okuma yapan araştırmacı bir kişidir. Az uyuduğunu, kendisiyle zaman geçirmeyi sevdiğini, insanların kalktığı saatler de yattığını ve günde haddinden fazla kahve tükettiğini beş pakete yakın sigara içtiğini belirtmiştir. Çok az yemek yediği aksine ikram edilen hiçbir tatlıyı da geri çevirmediği, baklavaya özel ilgisinin olduğu kahve içmekte aşırıya kaçmasına rağmen zararını kabul etmediği

---

[407] Hüseyin Kurt, ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tasavvuf Anlayışı'', Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB yayınları, Ankara, 2017, s.311,312.
[408] Mustafa Kara, ''Hak Dini Kur'an Dili'nde Tasavvuf Kültürü Üzerine-Hira'dan Viyana'ya Bir Çizgi'', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, TDV Yayınları, Ankara 1993, s.231.
[409] Ömer Nasuh Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l Müfessirin, Ravza Yayınları, C.2, İstanbul, 2015, s.790,791.
[410] İnal, a.g.e., s.109.

söylenmektedir. Spor dallarına merakı olan Hamdi Efendi, güreşe özel ilgi duymakla beraber santranca özel ilgide duymaktadır. Zira kendisinin tasarladığı bir satranç takımı da görsellere eklenmiş

3.6 Vefatı ve Hakkında Söylenenler

Muhammed Hamdi Efendi, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından görevlendirildiği tefsir ve meal yazma görevini icra ederken, dışarıya çıkmayı azaltmış sadece görevi ile ilgilenmeye başlamıştır. Belli aralıklarla kızının Erenköy'deki evine, damadı Hulusi Topbaş'ın mihmandarlığında ziyarete gitmiştir. Bir mektubunda kız kardeşine, sıkıntılı ve buhranlı günleri geride bıraktığını, sağlığının iyiye gittiğini birkaç güne kadar Erenköy'e geleceğini belirtmiştir. Fakat mektuptan kısa bir süre sonra ölüm haberi duyulmuştur. [411] Muhammed Hamdi Efendi 27 Mayıs 1942 'de 64 yaşında vefat etmiştir. Vasiyetinde Hamdi Efendi; '*'İstanbul'da vefat edersem oğlumun yanına, Erenköy'de vefat edersem babamın yanına isterim* '' demesi üzerine babasının yanına Sahrayı Cedid mezarlığına defnedilmiştir. Hamdi Efendi'nin mezar taşına kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır '' *Hamdi-i Fazıl bekaya gitti ah, Rahmet etsin ruhuna Allah hu, Müjde gufranının bildirmede, Rıhlet tarihi mağfurun leh* ''mısrasını kaleme almıştır. [412]

Büyük alim Hamdi Efendi'nin ölümü arkadaşlarını ve yakın çevresini üzmüş ve arkasından birçok yazı kaleme alınmıştır. Bunlara örnek verilecek olursa Eşref Edip; ''İslam Alemi İçin Büyük Bir Ziya '' isimli başlığında Hamdi Efendi'nin derin bilgi sahibi, İslam meselelerine kafa yoran, dindar, islamın şiarlarına sıkı sıkıya bağlı, ulema arasında denginin zor bulunduğunu, ufkunun geniş olduğunu, vatanperver, dinde aşırıya kaçmayan itidalli bir kimse olduğunu vurgulamıştır.[413]

[411] Atik, a.g.t., s.18
[412] Atik, a.g.t., s.19.
[413]Eşref Edip, ''İslam Alemi İçin Büyük Bir Ziya'', İslam Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, 15 Haziran 1942 (30 Cemaziyelevvel 1361), C.36. S.1. s.2.

SONUÇ

Osmanlı coğrafyası 19. yüzyılda Tanzimat Fermanı ile başlayan akabinde Islahat Fermanı ile devam eden yenileşme hareketlerine tanıklık etmiştir. Tüm bu yenileşme hareketleri birçok cepheye tesir ettiği gibi üzerine Balta Limanı Sözleşmesi ile devletin mali problemleri derinleşmiş, Muharrem Kararnamesi ile içinde bulunduğu vahim durum bir kez daha belgelenmiştir. Kırım Harbi ve 93 Harbi'nin sonuçları kötü giden mali vaziyeti daha da şiddetlendirmiştir. Bu dönem yalnızca Osmanlı'nın mağlup olduğu bir savaştan ibaret değildir. Devletin kadim dinamiklerinde sarsıntıların yaşandığı, devlet kurumlarından bürokrasiye kadar kopma ve çözülmelerin baş gösterdiği, eskiden beri süre gelen toprak rejiminin bozulduğu, toprakların bir bir elden çıktığı olaylar silsilesidir. Bütün bu krizlerin üstüne 23 Aralık 1876 tarihinde Meşrutiyet ilan edilmiştir. II. Abdülhamid'in tahta çıkması ile birlikte İmparatorluk coğrafyasında 33 yıl sürecek İstibdat Dönemi başlamıştır. Abdülhamid'in yönetimi boyunca güç ve ivme kazanan başka bir kesim varsa o da Jön Türk hareketi olmuştur. Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'de böylesi kaotik bir dönemde doğmuştur. 1878 senesi Haziran ayı ortasında Antalya'nın gelişmiş bir kazası olan Elmalı'da dünyaya gelmiş, kökenleri bakımından Oğuzların Yazır boyuna mensup olduğunu sicil-i ahval dosyasında belirtmiştir. Babası Numan Efendi, annesi Fatma Hanımdır. Ehli ilim kalemine mensup bir ailede yetişmiş, çocukluk çağlarındaki ilmi bilgisini babasının ve dayısının rahle-i tedrisatından geçerek öğrenmiştir

Muhammed Hamdi Efendi gelenekçi ve Türk milli kültürüne bağlı bir kişiliktir. Küçük yaşlarından itibaren merakı ve sorgulaması bitmeyen, her şeyin özüne inen meraklı bir çocukluk dönemi yaşamıştır. Keskin zekası ve ilmi merakı onun küçük yaşta hafız olmasını sağlamıştır. İstanbul'daki eğitimi başlamadan evvel temel eğitimini ailesinden almış, birçok alanda küçük yaşına rağmen kendisini ilerletmiştir. İlk ve rüştiye öğrenimini Elmalı'da 1891 senesinde tamamladıktan sonra yüksek öğrenimini devam ettirmek için dayısı ile birlikte 1894 senesi yazında İstanbul'a gelmiştir. Hoca olarak kendisine Beyazıd dersiamından Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'yi seçmiş, hocası ile karıştırılmaması için Küçük Hamdi ismini kullanmaya başlamıştır. Küçük Ayasofya medresesine yerleşen Muhammed Hamdi Efendi, 1901 senesinde Darülfunun-ı Osmani Ulumu Aliyye-i Diniye yani günümüz İlahiyat Fakültesi hüviyetindeki okula 1901 senesinde birincilikle girmiştir. Ama bir ay eğitiminden sonra bu okulu yarıda bırakmıştır. 1903 senesine gelindiğinde kadı ve hukukçu yetiştirmek maksadıyla açılmış olan Mekteb-i Nüvvab'a yine birinci girerek geleceğin saygın hukukçuları arasında yerini almıştır.1907 senesinde Mekteb-i Nüvvab'ı birincilikle bitiren Muhammed Hamdi Efendi,

birçok lisanda da yetkin bir hale gelmiştir. Yüksek öğrenim derslerinde başarı gösterdiği gibi Arapça, Fransızca, İngilizce ve Farsça dillerinde de kendisini son derece geliştirmiştir. Muhammed Hamdi Efendi ilmi sahada başarılar gösterirken, hattatlığını da bu zamanlarda ilerletmiştir. Dönemin ünlü hocası Filibeli Bakkal Arif Efendi'den dersler almış, sülüs ve ta'lik hattında güzel eserler ortaya koymuştur. Kuran-ı Kerim'i en güzel surette okumak için musiki ile iştigal etmiştir. Fransızca lisanında yetkinliğe ulaşan Küçük Hamdi Efendi ''Paul Janet'in Gabriel Seailles'in'' Analitik Felsefe Tarihi isimli eseri, İslam Felsefesi'ndeki noksanlıkları gidermek için tercüme etmiştir. Medrese geleneğinde yetişen bir alim olmasının yanı sıra, Küçük Hamdi Efendi, batının ilmine merak duymuş, ilerlemenin ilim ile mümkün olacağını savunmuş ve kendisi bir fiil bunu bizlere göstermiştir. Mekteb-i Nüvvab'ı dereceyle bitiren Muhammed Hamdi Efendi, 1907 senesinde bu okulda Mantık hocalığına atanmıştır. 1908 senesinde ise bu görevine Süleymaniye Medresesinde devam etmiş, Meclis-i Mebusan seçimlerinde Antalya Milletvekili olarak seçilmiştir. Mekteb-i Nüvvab'da Fıkıh muallimliği görevini 1909 senesinde yürütmüştür.1910 senesinde Dersadet'in önde gelen medresesi Beyazıd da hocalık yaptığı gibi Mekteb-i Mülkiye'de Vakıf Hukukuna giriş derslerini 1915 senesine kadar vermiştir. Medreset'ül Vaizin'de Fıkıh muallimliği dersleri vermiş ve Meclis-i Meşayih'in üyelerinden birisi olmuştur. Görevlerinin yanı sıra Süleymaniye medresesinde Mantık müderrisliğinin yanı sıra Sultan Mehmet Reşat'ın huzur derslerine iştirak etmiştir. İslam akademisi hüviyetindeki Darül Hikmet'il İslamiyye'de 1919 senesinde reis sıfatıyla görevde bulunmuştur. Küçük Hamdi Efendi, dini eğitiminin yanı sıra pozitif ilimlerle de iştigal etmiş birçok alanda ihtisaslaşmıştır. İlmi derinliğinin yanı sıra II. Meşrutiyet Döneminde aktif bir siyasetçi olarak görev almıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi devraldığı bu dönemde Küçük Hamdi Efendi cemiyetin ilim şubesi olan Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'de yazılar kaleme almıştır

İnsanın kurtuluşunu medeniyet ile özdeşleştiren Küçük Hamdi Efendi, medeniyetin de adalet ile olacağını, adaletin ise kanunlarla sağlanacağını savunduğu gibi hukukun üstünlüğünü her şeyden önde tutmuştur. Savunduğu hukuk sisteminin ise uygulanabilir, akılcı, fertlerin özgürlüğünü esas alınarak olabileceğini belirtmiştir. Yeni geçilen yönetim sisteminin yani Meşrutiyetin şeriat kurallarına bağlılığını sürekli olarak sorgulamıştır. Ona göre Meşrutiyet en temeline şeri hükümleri almalı, akabinde adalet ile uygulanmalıdır. Adaletin ise temeline kanunları koymuştur. Bu kanunların ise uygulanabilir ve her zaman bir üst seviyeye çıkması gerektiğini savunmuştur. Gayrimüslim tebaanın da ihtiyaçlarının gözetilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kanunlarımızı oluştururken defeatle üzerinde durduğu husus İslam Hukukuna bağlı kalınması olmuştur. Mevcut kanunların zengin, yeterli olması için en temel kaynak olarak

Hanefi Mezhebini numune olarak göstermiştir. Ancak bu şekilde Meşrutiyet yönetiminin başarı sağlayacağını belirtmiştir. Bozulan kurumları iyileştirmek için kadimden gelen kültür mirasımıza sahip çıkılmasını defeatle vurgulamıştır.

Antalya Mebusu olan Küçük Hamdi Efendi, bu görevini üç sene sürdürmüş, 1908 senesinde ise Firdevs Hanımla evlenmiştir. Meşrutiyetin ilanı sonrası imparatorlukta 31 Mart Hadisesi yaşanmış, Küçük Hamdi Efendi gelişen hadiseleri an be an kaydetmiş, yaşanan hadisede ilmiye sınıfının ve mebusların yaşadığı zorluklara temas etmiştir. Asi askerlerin ‘’şeriat isteriz’’ lafzını meşruti yönetime vurulmak istenen bir darbe olarak yorumlamış, şeriat ile meşrutiyet yönetiminin birbirine engel olmadığını belirtmiştir. Bu hadiseden sonra Sultan Abdülhamid tahttan indirilmiş ve bu görevi Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi üstlenmiştir. Fetvayı kaleme aldığı gibi mecliste de okumuş, bu durumdan sonraki yıllarda pişman olduğunu dile getirmiştir.

Hamdi Efendi 1909 Kanun-i Esasi’nin yeniden düzenlenmesinde rol almıştır. Kanun düzenlemelerinde ise şeri hükümleri temel dustur olarak benimsemiştir. Kanunların Meclis-i Mebusan’da düzenlenip kararlaştırılmasını uygun bulmuştur. Bu noktada Küçük Hamdi Efendi, Meclis-i Mebusan’ın yetkilerini padişahın ve Meclis-i Ayanın etki sahasının önüne koymak istemiştir. Meclis-i Ayan üyelerinin kaydı hayat şartı ile mecliste bulunmalarını eleştirmiş, padişah tarafından seçilen bu üyelerin gerektiği yerde itiraz edip edemeyecekleri sorusunu ortaya koymuştur. İdare konumunda olan kısmın son derece eğitimli olması gerektiğini sürekli olarak vurgulamış, tüccarın bile işinin erbabı olması gerektiğini savunmuştur. Gayrimüslim tebaanın haklarını savunmuş, Osmanlıcılık fikrini benimsemiş ve buna yer yer örneklerde vermiştir. Medreselere ayrılan kurumların Evkaf Nezareti tarafından düzenlenmesini, ayrılan vakıfların bir nizamname ile yürütülmesini önermiş böylece eğitime verdiği önemi bir kez daha göstermiştir. Din eğitimi sahasına dair önerilerde bulunarak müderrislik ve dersiamlık kavramlarının altının doldurulması gerektiğini savunmuştur. Şeyhülislamlık kurumunun özenle oluşturulması gerektiğini söylemiş ve bu kurumun Meclis-i Mebusan’a karşı sorumlu olması gerektiğini belirtmiştir. Zira Küçük Hamdi Efendi, bu kurumda çalışan kimselerin ilim erbabı olması gerektiğini de çok kez vurgulamış, aksi takdirde İslam’a zarar verebileceğini belirtmiştir. Kanun üstünlüğünü her şeyin üstünde tutan Küçük Hamdi Efendi, kanuna itaati farz olarak gördüğü gibi bunu Müslümanlığın en önemli alameti olarak görmüştür. Meşrutiyet yönetimini Kanun-i Esasi ile özdeşleştirmiş, kanunların çiğnenmesini ve esnetilmeye çalışılmasını Meşrutiyet yönetimine atılan bir darbe olarak yorumlamıştır. Meclis-i Mebusan’daki her konuşmasında Meşrutiyet yönetimine bağlı kalınması gerektiğini, yeni

geçilen bu yönetim sisteminde tavize yer verilmemesi gerektiğini sık sık vurgulamıştır. Hamdi Efendi objektif değerlendirmelere yer verdiği gibi sözünü hiçbir zaman esirgememiş herkesin çekindiği Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya bile kanun ölçüsünde davranmıştır. Kuvvetler ayrılığını benimseyen Küçük Hamdi Efendi yargı yetkisinin tam bir bağımsızlıkla yürütülmesi gerektiğini savunmuştur. Yeni geçilen Meşrutiyet yönetimini topluma entegre ederken, toplumun tarihsel sürecine, siyasi teamüllerine, etiğine, uygulanabilirliğine bağlı kalınarak yapıldığında başarı sağlayabileceğini belirtmiştir. Kanunların temeline şeri hükümleri koyduğu gibi hak ve adalet kavramları olmadan toplumların ilerleyemeyeceğini ifade etmiştir. Küçük Hamdi Efendi, batı taklitçiliğine her zaman karşı çıktığı gibi batının ilimlerinden faydalanılması gerektiğini ilerlemenin başlıca unsuru olarak görmüştür. Hem medreseli hem mektepli olan Hamdi Efendi her daim ilerlemeyi savunmuş, batı felsefesini anlamak için mesai harcamış İslam felsefesindeki eksiklikleri tercümeler yaparak kapatmak istemiştir. Sıkı bir meşrutiyet taraftarı olduğu gibi şeri hükümleri bu yönetim sistemine dahil etmek için çabalamıştır. Dönemin önde gelen hukukçusu Hamdi Efendi anayasa tadilinde etkin bir sima olmuş, padişahı ve şeyhülislamın meclise karşı sorumlu olması gerektiğini savunmuştur. Kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsemiş ve yargı erkini tüm kuvvetlerden önde tutmuştur. Hanefi mezhebine her alanda öncelik vermiştir. Hamdi Efendi felsefi, itikadi, siyasi, içtimai meseleler üzerine kafa yormuş kendi devrine ışık tutabilmiştir. Devletin son dönem etkin ulemalarından birisi olduğu gibi yenilikçi fikirlere son derece açıktır.

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin bir ilim şubesi olan Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiye de faaliyetler yürütmüş zamanla çizgisini beğenmediği için ayrılmış, fiilen ve fikren Hürriyet ve İtilaf Fırkasına yaklaşmıştır. Mekteb-i Mülkiye'de Vakıf Hukuku dersleri vermiş, vakıfları Osmanlı toplumu için elzem görmüş, ilerlemenin ve toplumsal dayanışmanın en önemli aşaması olarak yorumlamıştır. Vakıf konusunda ''veren el alan elden hayırlıdır'' hadis-i şerifini düstur olarak görmüştür. Vakıfların toplumun medeniyetine ve imarına katkı sağladığını savunmuştur. İmam-ı Azam'ın görüşlerine yakınlık beslemiştir. II. ve III. Damat Ferit Kabinesinde 1919 senesinde Evkaf Nazırlığı görevini yürütmüştür. Bu görevinden kısa bir süre sonra Meclis-i ayan üyeliğine seçilmiştir. Hamdi Efendi bu vazifelerinden sonra, Ankara Ceza Mahkemesinde yargılanmıştır. Zira Ankara Hükümeti Sevr Anlaşmasını tanımamış, Damat Ferit Kabinesinde görev yapan herkesi suçlu olarak nitelendirmiştir. Hamdi Efendi'de bu kişiler arasında anılmış ve Ankara'da kırk gün Ceza Mahkemelerinde yargılanmış ve suçsuz bulunmuştur.

Cumhuriyetin ilanı sonrası Kuran-ı Kerimi tercüme faaliyetleri hız kazanmış, dinde Türkçeleşmeye gidilmiştir. Bu alandaki çalışmalar tecrübesiz kimselerce hazırlandığı için bazı problemlere yol açmıştır.1925 senesine gelindiğinde reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, tercüme faaliyetlerinde ilim ehli kimselerin görevlendirilmesini uygun görmüştür. Bu görev için Elmalılı Hamdi Efendiye Kuran-ı Kerim'i tefsir işini, Mehmet Akif Bey'e ise meal yazma görevinin verilmesini makul bulmuştur. Akif Bey'in kısa bir müddet sonra bu görevi yapmak istememesi üzerine Hamdi Efendi meal görevini de üstlenmiş Allah rızasını kazanmak için bu görevleri en güzel şekilde yerine getirmiştir. Neticede 12 sene bu vazife için emek harcamış, 1938 senesinde bitirmiştir. Sade ve yalın bir dil kullanarak pozitif ilimlerden de faydalanmıştır.

Küçük Hamdi Efendi, medrese alimi, hukukçu, dersiam olmasının yanı sıra birçok eser de kaleme almıştır. Beyan'ül hak gazetesinde siyasi, sosyal, fenni, tarihi ve dini alanlarda yazılar yazmıştır. Prens Abbas Halim Paşa'nın ricası üzerine İslam hukuku sözlüğü kaleme almış bu eseri tamamlanmamıştır. Kanun-i Esasi'nin tadilinde dair raporlar kaleme almış, İslam hukukunun siyaset ile olan ilişkisine temas etmiş, hukuk ve siyasi alandaki aksaklıkları dile getirmiştir. Şah Veliyyullah'ın kaleminden çıkan Huccetullahi'l Baliğa adlı eseri İslam düşünce tarihine faydalı olabilmek için çevirmiştir. Bu çevirisine ek olarak Küçük Hamdi Efendi, Alexandre Bain'nin Tümdengelim ve Tümevarım Mantığı isimli eserini çevirmiş ve Ayasofya Medresesinde iken öğrencilerine okutmuştur. Medrese geleneğine hakim olan Hamdi Efendi yetiştiği aile ortamı, kişiliği hasebiyle dindar bir kişilik olmuştur. Kendisi Şabani tarikatının müntesibi olup, Kâmil Efendi'den dersler almış seyr-i sülükünü tamamlamıştır. Hak Dini Kur'an Dili adlı eserini kaleme alırken Muhyiddin İbn'ül Arabi'den etkilenmiş, vahdet-i vücud felsefesini de tasavvufi alanda benimsemiştir. Ankara Ceza Mahkemesinde yargılandıktan sonra siyasi işlere karışmayarak evinden çıkmayıp meal ve tefsir yazmakla ilgilenmiştir. Dini ilimlerin yanı sıra pozitif ilimlerde de kendisini geliştiren her işi titizlikle yapan, hayatını ilme adayan büyük alim arkasında birçok kıymetli eser bırakmıştır. Aynı zamanda hattat olup İslam meselelerine gönül vermiştir. Büyük alim Elmalılı Muhammed Hamdi 1942 senesinde 64 yaşında vefat etmiştir. Kabri İstanbul'da Sahrayıcedid mezarlığında bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

BOA DH. MKT 2679/60

Bab-ı Ali Evrak Odası

B.O.A. 4590/3442

B.O.A. 4591/ 344270

B.O.A. 4578/34303

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

B.C.A. 030/10.26./149.18

B.C.A. 030/10.26/149.18.

Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Arşivi

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge

Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 4 Numaralı Belge

Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 5 Numaralı Belge.

Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 6 Numaralı Belge

Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 7 Numaralı Belge.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 8 Nolu Belge.

Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 9 Numaralı Belge

Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 10 Numaralı Belge

Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 11 Numaralı Belge

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 17 Numaralı Belge

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Hamdi Yazır Dosyası,18 Numaralı Belge

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 19 Numaraları Belge

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 97 Numaraları Belge

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 28 Numaralı Belge

Necmi Atik Özel Arşivi 3 Numaralı Belge

II. Gazeteler

Antalya Mebusu Hamdi,'' 31 Mart Meclis-i Mebusanda'' Beyan'ül Hak 2 Cemaziyülevvel 1327 S.30 s.298, 299,700

Beyan'ül Hak/ S.7/3 Teşrinisani 1324/ s.151-152.

Cemiyet-i İlmiyye, ''Asker Evlatlarımıza Hitabımız'', Beyan'ül Hak, 11/29, 6 Nisan 1325, s.668.

Eşref Edip, '' İslam Alemi İçin Büyük Bir Ziya'' İslam Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, 15 Haziran 1942 (30 Cemaziyelevvel 1361) C.36 s.2.

Küçük Hamdi, ''Makale-i Mühimme'' Beyan'ül Hak, 9 Muharrem 1327, S.18 s.399-403

Küçük Hamdi, ''31 Mart Hadisesi'' Beyan'ül Hak, 9 Cemaziyelahir 1327, S.31, s.723- 725

Küçük Hamdi, ''31 Mart Vakasına Dair Meclisi Mebusanda'' Beyan'ül Hak, 2 Recep 1327 S.34. s.788-791

Küçük Hamdi, '' İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiyye'', Beyan'ül Hak, 8 Safer 1327, S. 22, s.514.

Küçük Hamdi, ''Mecelle-i Ahkam-ı Adliyyemize Reva Görülen Muahezeyi Müdafaa'', Beyan'ül Hak, 14 Cemaziyülevvel 1328, S.61, s.1127

Küçük Hamdi, ''Va'z '' Beyan'ül Hak, 16 Ramazan 1326, s.5.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1. İnikad: 68, 25 Nisan 1325, s.277.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.2. İnikad: 92, 1Haziran 1325, s.352-354

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.3. İnikad: 65, 20 Nisan 1325, s.186

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.4. İnikad.88, 26 Mayıs 1325, s. 194, 204.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.6. İnikad: 130, 29 Temmuz 1325, s.340

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.5. İnikad: 102, 19 Mayıs 1326, s.549.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.5. İnikad.88, 29 Nisan 1326, s.156.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1. İnikad:12, 26 Teşrinievvel 1327, s.292- 330

Vakit Gazetesi, 6 Nisan 1926, s.2

III. **Araştırma Eserleri**

ACAR, Hasan- GÖK, Gökmen; Türk Siyasal Hayatında 31Mart Olayı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü, Journal of Awareness, C.5, 2020, s.361-374

AHMAD, Feroz*; İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, Çev: Nuran Yavuz, İstanbul, 2010.

AKÇURA, Yusuf; *Üç Tarzı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara, 2019.

AKSOY, NİMET Ayşe; Osmanlı Devleti'ndeki İlk Erken Seçimin Taşradaki Yansımaları: Antalya Örneği (1912), Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.36, 2022, s.779-810

AKSU, Noemi Levy- GEORGEON, François; *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi,* Çev. Rıdvan Yüksel, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022.

AKŞİN, Sina; *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022.

AKYILDIZ, ALİ; 'Meclis-i Ayan'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.28, Ankara, 2003, s.243-244

AKYILDIZ, Ali ; ''Meclis-i Vükela'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.28, Ankara, 2003, s.251-253.

AKYÜZ, Fatih; 1908 Meclisi Mebusan Albümü, TBMM Basımevi, Ankara, 2023.

AKYÜZ, Yahya; 1908 Meclisi Mebusan Albümü, TBMM Basımevi, Ankara1908 Meclisi Mebusan Albümü, TBMM Basımevi, Ankara, 2020.

ALBAYRAK, Sadık; ''Darül Hikmet'l İslamiyye'' TDV İslam Ansiklopedisi, C.8, İstanbul, 1993, s.506-507.

ALİ, Kılıç; 1908 Meclisi Mebusan Albümü, TBMM Basımevi, Ankara, 2023.

ARMAOĞLU, Fahir 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

ASLAN, Seyfettin; DÜNDAR, Tahir; Cumhuriyet Döneminde İstiklal Mahkemeleri, Mukaddime, 2014, C.5, S.1 s.28-44

ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Atatürk'ün Not Defteri I*, Ankara Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Yayına Haz: Zekeriya Türkmen, Ankara, 2004.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1937)*, Kaynak Yayınları, C.29, İstanbul, 2011

ATİK, Necmi; Son Müfessir Elmalılı'nın Mektuplaşmaları, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2021.

ATİK, Necmi; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, Eserleri ve Divançesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2022, s.1-382

ATİK, Necmi; "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı Son Meâl", İlahiyat Araştırmaları Dergisi,13 Haziran 2020, S.13, s.183-222.

ATİK, Necmi; "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hüccetullahi Baliğa Tercümesi Üzerine", İlahiyat Araştırmaları Dergisi, S.8, 2017, s.23-44.

ATİLHAN, Cevat Rifat; 31 Mart Faciası, Akyurt Neşriyat, İstanbul, 1959.

AYBARS, Ergün; İstiklal Mahkemeleri, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2018,

AYDIN, Dilara; "Klasik Türk Şiirinde Teberrük Kavramı", Journal Of Turkish Language and Literature, Volume 6, İssue 3, 2020, s.291-300.

AYDIN, Mehmet Akif; ''Hal'', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.15 İstanbul, 1997, s.218-221

AYDIN, Taner; Elmalı İlçesinin Coğrafyası, İksad Publishing House Yay, Ankara, 2019, s.1.

AYHAN, Halis;''Cem'iyyet-i İlmiyye-i İslamiyye'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.7. İstanbul,1993, s.332-333

AYHAN, Halis; ''İlahiyat Fakültesi'' TDV İslam Ansiklopedisi, C.22, İstanbul, 2000, s.70-72

AYSAL, Necdet; ‘’Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31Mart Olayı’’, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.37-38, Mayıs-Kasım 2006, s.15-53

BANOĞLU, Niyazi Ahmet; *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı I*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara,1973.

BATTUTA, Ebu Abdullah Muhammed İbn; *İbn Battuta Seyahatnamesi,* Çev: A. Sait Aykut, YKY Yayınları, İstanbul, 2022.

BAYUR, Yusuf Hikmet; *Türk Inkılab Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı*, Türk Tarih Kurumu, C.I. kısım.2, Ankara, 1983.

BERKES, *Niyazi Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

BERKİ, Şakir; ‘’Ali Himmet Berki’’ TDV İslam Ansiklopedisi, C.5. İstanbul,1992, s.509-510

BİBİ, İbn; *Selçukname*, Türk Tarih Kurumu, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2020

BİLMEN, Ömer Nasuh; *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, C.2. Ravza Yayınları, İstanbul, 1973

BİRİNCİ, Ali; *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020

BİRİNCİ, Ali;’’31 Mart Vak'asın'nın Bir Yorumu’’ Türkler Ansiklopedisi, C. XIII. Ankara, 2002, s.193-211

BİRIŞIK, Abdülhamid; ‘’Tefsir’’, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, C.40, 2011, s.290-294

BOLAY, Süleyman Hayri; ‘’Bir Filozof Bir Müfessir, M. Hamdi Yazır’’, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,1993, s.125-140

BOYACIOĞLU, Ramazan; Beyan'ül Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, S.2 s.51-92

BOZDAĞ, İsmet ; *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar yayınları, İstanbul, 1986.

CEVAT, Ali; Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, İkinci Meşrutiyet'in İlanı Otuzbir Mart Hadisesi, Haz: Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960.

CEYHAN, Muhammed; Mahkeme-i Evkaf: Teşekkülü, İşleyişi ve Lağvedilmesi, XVIII. Türk Tarih Kurumu Kongresi, 2018, Ankara, s.711-728

CÜNDİOĞLU, Dücane; *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitapevi Yayınları, İstanbul,1998

ÇALEN, Mehmet Kaan ; ''1909 Kanuni Esasi Tadilatı'', Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.2. S.4, Temmuz 2012, s.129-140

ÇALIŞ, Halit.; ''Rakabe'', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2007, C.34, s.427-428

ÇAVDAR, Necati. Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti, History Studies İnternational Journal Of History, Volume 3/1, 2011, s.69-83

ÇAVDAR, Tevfik; *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Yayınları, Ankara 2019.

ÇELEBİ, Evliya; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 9.Kitap, (haz.Dağlı- Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), YKY yay. İstanbul, 2011.

ÇETİN, Nurten; Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

DÖĞER, Yakup; Modernleşme ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır, Tashih Yayınları, Kocaeli 2022.

DEMİR, Fevzi; İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, (doktora tezi)1994, s.1-295

DEMİR, Şerif; ''Beyan'ül Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi'', Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2012, S.32.s.309-325

DÜZDAĞ, Ertuğrul; Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilülreşad Mecmuası, C.22, S.547-572, 2019, s.203.

DORE, Fatma; Hak Dini Kur'an Dilinde Felsefi Unsurlar, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Bursa, 2000, s.1-77

DURGUN, Hatice; *Elmalı Kazası (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

DURGUN, Hatice; XIX. Yüzyılda Finike'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısından Kesitler, Akademik İncelemeler Dergisi, Volume:12, Issue:2, 2017 s. 35-63

ERDOĞAN, Abdullah; Atatürk'ün Kuran-ı Kerim'i Türkçeye Tercüme Ettirme, Hutbe ve Ezanı Türkçe Okutma Çalışmaları Hakkında İnceleme, Erciyes Akademi, 2021, S.35(4), s.1409-1423

EREN, Mehmet; ''Elmalılı'nın Huccetullahi'l Baliğa'dan Tercüme Ettiği Yazı Üzerine Bazı Mülahazalar'', Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, TDV yayıncılık, 2015, Ankara, s.633-650

ERGİN, Osman Nuri; *Türk Maarif Tarihi, C1-2,* Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

ERSÖZ, İsmet ; ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Özellikleri'', 4-6 Eylül 1991 Elmalılı M.Hamdi Yazır Sempozyumu, Ankara, 1993 s.169-177

ERSOY, Emin Akif; Babam Mehmet Akif İstiklal Harbi Hatıraları, Kurtuba Yayıncılık, İstanbul, 2017.

ERTÜZÜN, Tevfik, KÜÇÜK, Cevdet; 'Duyun-u Umumiye'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.10, İstanbul, 1994, s.59-60.

GAULİS, Berthe Georges; *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*,Yeni Gün Haber Ajansı,İstanbul, 1999

GAZEL, Ahmet Ali; Eski Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in 1925 Yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Yargılanması, Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi, C.6.S.10, Nisan 2020, s.27-63

GEORGEON, François; *Sultan Abdülhamit*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

GÜÇLÜ, Muhammet; "Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1838-1961)" Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ed. Sevinç Güçlü, Çizgi Yayınları, İstanbul, 2022

GÜÇLÜ; Muhammet, ''Doğu Akdeniz'de Bir Liman Kenti: Finike, Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası ", 2011, 415-441.

GÜRKAN, Emrah Sefa; Osmanlıda İlk Vaiz Yüksek Okulu Medresetü'l Vaizin, III.Uluslararası İstanbul Sempozyumu. Bildiriler, 25-26 Mayıs, 2015, s. 604 -613.

GÖKALP, Ziya; *Türkçülüğün Esasları*, MEB yayınları, İstanbul, 1990

HUYUGÜZEL, Ömer Faruk; ‘‘Yalçın Hüseyin Cahit’’ TDV İslam Ansiklopedisi, C.43 İstanbul, 2013, s.300-301

ÜÇOK, Çoşkun, Mumcu AHMET; Türk Hukuk Tarihi, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara, 2020,

ÜLKEN, Hilmi Ziya; Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul,2021.

İNAL, Mahmud Kemal İnal; Son Hattatlar, Meb Yayınları, İstanbul 1970.

İNCE, Çoban İnci- ÖZDEMİR Yaşar Metin; "1909 Tarihli Anayasa Değişikliklerinin Hükümet Sistemine Etkisi", Gaziantep Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.5. S.1.Mayıs 2023, s.32-44.

İPŞİRLİ, Mehmet; ’Huzur Dersleri’’, TDV İslam Ansiklopedisi, C.18, İstanbul, 1998, s.441-444.

İPŞİRLİ, Mehmet; ‘’Dersiam’’ TDV İslam Ansiklopedisi, C.9, İstanbul, 1994, s.185-186

ÜREKLİ, Fatma; "Osmanlı Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.8. S.16, 2010, s.101-130

ÜRGÜPLÜ, Ali Suat; Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015

İZ, Mahir; Yılların İzi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2022

JANET Paul; SEAİLLES Gabriel; Analitik Felsefe Tarihi Metalib ve Mezâhip, Litera yayıncılık, Çeviren: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Yayına Hazırlayan: Abdulkadir Coşkun, İstanbul, 2022.

KAYDER, Çağlar; *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

KARA, İsmail; GÜNDOĞDU, Rabia; Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Eserleri Mücadelesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay, C.1, İzmir, Rabia. 2019.

KARA, İsmail; *İslamcıların Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020

KARA, İsmail; *İslamcıların Siyasi Düşünceleri Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020

KARA, İsmail; ‘’Üç Devir Üç Hamdi Efendi ’’, Büyük Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB Yayıncılık, Ankara, 2017, s.33-54

KARA, İsmail; .‘’Üç Dönem Üç Elmalılı Hamdi ‘’ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, Ed. Ahmet Ögke, Rıfat Atay, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, s.19-35

KARA, Mustafa; ‘’Hak Dini Kur’an Dili’nde Tasavvuf Kültürü Üzerine-Hira’dan Viyana’ya Bir Çizgi’’, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, TDV Yayınları, Ankara 1993, s.231-240

KARABEKİR, Kazım; *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

KARAL, Enver Ziya; *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C.VI, TTK Yayınları, Ankara, 2022.

KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C.VII, TTK Yayınları, Ankara, 2021

KARAL, Enver Ziya; *Birinci Meşrutiyet ve istibdat Devirleri (1876-1907)*, C.VIII, TTK Yayınları, Ankara, 2011

KARAL, Enver Ziya; *İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)* C.IX, TTK Yayınları, Ankara, 2011

KARAMAN, Abdullah; ‘’Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Mecelle Müdafaası’’, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 2-4 Kasım 2012, Akdeniz Üniversitesi ilahiyat Fakültesi, Ed.Ahmet Ögke, Rıfat Atay TDV Yayınları, Ankara, 2015, s. 231-264

KARAY, Refik Halit, *Minelbab İlelmihrab*, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1964

KAŞGARLI Mahmud; *Divan-ü Lügat-İt-Türk*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, C. IV. Çeviren: Besim Atalay, Ankara 2006.

KARPAT, Kemal Haşim; *Osmanlı Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014

KÖKSAL, Asım Cüneyd; *Osmanlının Bilgeleri*, İlke yayıncılık, İstanbul 2017.

KÖKSAL, Asım Cüneyd- KAYA, Murat; *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2019

KÖKSAL, Asım Cüneyd; *Osmanlı Anayasasına Dair Kanun-i Esasi'nin Tadiline Dair Rapor,* Klasik Yayınları, İstanbul 2022.

KÖKSAL, Asım Cüneyd; *Umman'a Dökülen Irmaklar Mehmet Akif'in Dost Çevresi Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017.

KÜÇÜK, Cevdet; ''Abdülaziz'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.1, İstanbul,1988, s,179-185

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; Mübahat; Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861), C.VII, TTK Yayınları, Ankara, 2013

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; "Balta Limanı Muahedesi", TDV İslam Ansiklopedisi C.V, İstanbul, 1992, s.38-40

KORKMAZ, Adem; *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri,* TTK yayınları, Ankara, 2019.

KOZAN, Ali; "Sultan Abdulhamid'in Hal'inde Bir İslam Alimi: Elmalılı Hamdi Yazır'', Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, C.1. 20- 21 Şubat Selanik, 2014, S.7.s.234-242

KURT, Hüseyin; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tasavvuf Anlayışı, Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB yayınları, Ankara, 2017, s.311-354

LEVY, Avigdor; Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı İçinde Modern Çağda Ulema, İz Yayınları, Der: Ebubekir Bagader Çev: Osman Bayraktar, İstanbul 1991.

LEWİS, Bernand; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara,2009.

MACİT, Abdülkadir; Türkiye'nin Birikimleri İlahiyatçılar**,** İlke yayıncılık, İstanbul, 2013.

MARDİN, Ebulula; Huzur Dersleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C.II İstanbul, 2017.

MEHMET, Neşri; Tarihi I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Haz: Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1983.

NAM, Mehmet; Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Harran Üniversitesi İlahiyat Dergisi, Ocak- Haziran 2010, S.23. s.95-118

NEAVE, Dorina L.; *Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul'da Gördüklerim*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008,

OGAN, M. Raif; *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar,* haz: Yusuf Ünal, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2017.

OKUMUŞ, Mesut; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı İlmi Kişiliği ve Eserleri, Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB yayınları, Ankara,2017, s-7-33

OLGUN, Kenan;''Osmanlı Meclis-i Mebusan 'da Ara Seçimler (1908-1912)'', Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi C. 28, 2012, no.82, s.1-24

OSMANOĞLU, Yavuzhan; Sultan II. Abdulhamid Han Hakkında Meşhurların İtirafı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007.

OZAN, Halil İbrahim, ARI, Mehmet Salih; ''II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar'', Van İlahiyat Dergisi, Aralık, 2020, s.1-21

ÖZEL, Mustafa; '' Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi'' Büyük Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, DİB Yayınları, Ankara, 2017, s. 62-78.

ÖNGÖREN, Reşat; 'Tasavvuf'', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul,2011, C.40, s.119-126

ÖNSOY, Rıfat; Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

ÖZCAN, Azmi; '' Otuzbir Mart Vakası'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.34, İstanbul, C. 34, 2007, s.9-11

ÖZDEMİR, Hüseyin; Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2016.

ÖZHAZİNEDAR, Tuğba; Serbesti Gazetesinin Osmanlı Basın Hayatında Yeri ve Önemi, Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, Temmuz 2023, S.2, s.147.

ÖZTÜRK, Mustafa ''Meâl'', TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2019, C. EK2, s.205-206

ÖZTÜRK, Nazif; Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1995.

ÖZTÜRK, Nazif; ‘’M. Hamdi Yazır’ın Vakıfçılık Anlayışı’’, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1993, s.197-208

PAKSÜT, Fatma; ‘’Merhum Dayım Hamdi Yazır’’ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, Ankara, s.1-24

PARLATIR, İsmail; Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınevi, Ankara, 2011.

PAŞA, Hurşid; 31Mart İhtilali’nin Tarihçesi Hurşid Paşa, Yayına Hazırlayan: Hakan Özdemir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.

PEKMEN, Mahir Sait; 31 *Mart Hatıraları İsyan Günlerinde Bir Muhalif*, haz. (Hasan Babacan-Servet Avşar) TTK yayınları, Ankara, 2013.

PINAR, Fatma; "Elmalılı Hamdi Yazır’ın Parlamento Faaliyetleri ve Uluhiyet Görüşü’’, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.7, S.1, İlkbahar 2020, s.129-154

RAMSAY, Sir W. M.; *İsyan Günlerinde İstanbul İngiliz Arkeoloğun Gözünden İstanbul*, Timaş yayınevi, Haz: Selim Ahmetoğlu İstanbul, 2019.

RASİM, Ahmet; Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri, Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1996.

RECEP, Çiğdem; ’'Elmalılı Hamdi Yazır ve Abdulhamid’in Hal’i,’’ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, Ed.Ahmet Ögke, Rıfat Atay, Antalya, 2012, s.416-440

REŞAD, Nihad; *Yunanlılar İzmir’de Yunan Mezalimi Hakkında Yeni Bilgi ve Belgeler*, İzmir Tarihi Serisi III, çev: Rahmi Hüseyin Ünal, Haz.Engin Berber, İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları 2022.

REVNAKOĞLU, Cemaleddin;*Erbain Helvası,* Tarih Dünyası, C.II İstanbul, 2017.

SARAÇOĞLU, Hüseyin; *Akdeniz Bölgesi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1989.

SARIASLAN, Fatma; "1876 Anayasası (Kanun-i Esasi) ve İlk Osmanlı Parlamentosu", Yaşam Dergisi, S:46 Temmuz-Aralık 2022, s.113-146.

Said Halim Paşa ; *Buhranlarımız*, İz Yayınları, Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 2022

SERİNSU, Ahmet Nedim; ’'Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Fransızcayı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra’’, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyanet İlmi Dergi, Nisan-Mayıs-Haziran,1995, C.31.S.2. s.101-106

SEZER, Hamiyet; 1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.18, S.29, 1996, s.169-197.

SİMAVİ, Lütfi; *Sultan Reşad ve Sultan Vahdettin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerim*, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2022.

SÜMER, Faruk; *Oğuzlar Türkmenler Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2024.

SUBAŞI, Hüsrev; "Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri '' Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991, Ankara, 1993, s.318-330.

ŞAHİN, Mehmet , GÖKÜŞ, Şeref; "Antalya'da Bir İlim Merkezi Elmalı"**,** Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Haziran, 2020, C.13, S.71, s.1063-1072.

ŞAKİR, Ziya; *İttihatçılar Döneminde Muhalefet,* Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2019

ŞAKİR, Ziya; *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri,* Akıl fikir Yayınları, İstanbul, 2018

TANÖR, Bülent; *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2023.

TELKENAROĞLU, Merter Rahmi; "M. Hamdi Yazır'da (1878-1842) Reforma Karşı Tecdit Ya Da Başkalaşmadan Yenileşme Tasavvuru'' Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.3, 2013, s.139-165

TÜRKGELDİ, Ali Fuat; *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021.

TOPUZ, Hıfzı; *100 Soruda Türk Basın Tarihi,* Gerçek Yayınevi, İstanbul,1996.

TUNAYA, Tarık Zafer; *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri-I,* Arba Yayınları, İstanbul,1999.

Türkiye'de Siyasal Partiler C.3 İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

TUNAYA, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) C.1*, İletişim Yayınları, 1998

TURAN, Mustafa; Taşkışla'da 31 Mart Faciası, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966

UÇAROL, Rıfat; *Siyasi Tarih (1789-1914)*, Der Yayınları, İstanbul, 2019.

ULUDAĞ, Süleyman; ‘’Süluk ‘’, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2010, C.38, s.127-128

UŞAKLIGİL, Halid Ziya; *Saray ve Ötesi*, haz. Necati Tonga, Can yayınları, İstanbul, 2022.

UĞUR, Yunus. ‘’Şer’iyye Sicilleri’’, TDV İslam Ansiklopedisi, C.39, İstanbul, 2010, s.8-11

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK yayınları, Ankara, 2021

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*, TTK yayınları, Ankara, 2021

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014

YALÇIN, Hüseyin Cahit; *Siyasi Anılar*, Türkiye İş Bankası, İstanbul,1976.

YAVUZ, Yusuf Şevki; ; ’Mustafa Sabri Efendi’’, TDV İslam Ansiklopedisi, C.31 Ankara, 2020, s.350-353

YAZICI, Nesimi; ‘’Ceride-i İlmiyye’’, TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, İstanbul, 1993, s.407-408

YAZICI, Nesimi; ‘’Muhammed Hamdi Yazır’ın Basın Hayatı ve Yazarlığı’’, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, Ankara, 1993, s.25-33

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi; Yeni Kur’an Meali, Hazırlayan: Necmi Atik, Mahya yayınları, İstanbul, 2024

Elmalılı Muhammed Hamdi; Hak Dini Kur’an Dili, Turizm Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, C.1. Haz. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul, 2021.

YAZIR, Elmalılı Muhammed; Hak Dini Kur’an Dili, Azim yayıncılık, C.1. İstanbul,

YAZIR, Elmalılı Muhammed; Hak Dini Kur’an Dili, Azim yayıncılık, C.4. İstanbul,

YAZIR, Mahmut Bedreddin; Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli, Ankara, Kısım I, 1972

YILDIZ, Halil; "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilülreşad Dergisi ve İslam Mecmuası Örneği", Turkish Studies, 2018, Volume 13/2, s.107-126

YILDIZ, Kemal; - HASEKİOĞLU, Esengül Ferda ; "Muallimhane-i Nüvvabdan Medresetü'l Kudat'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okulları", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2019, S.34, s.411-442

YILDIZ, Muhammed Ali; ''Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufi Görüşleri'', Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Mart 2019, S.14.s.111- 143

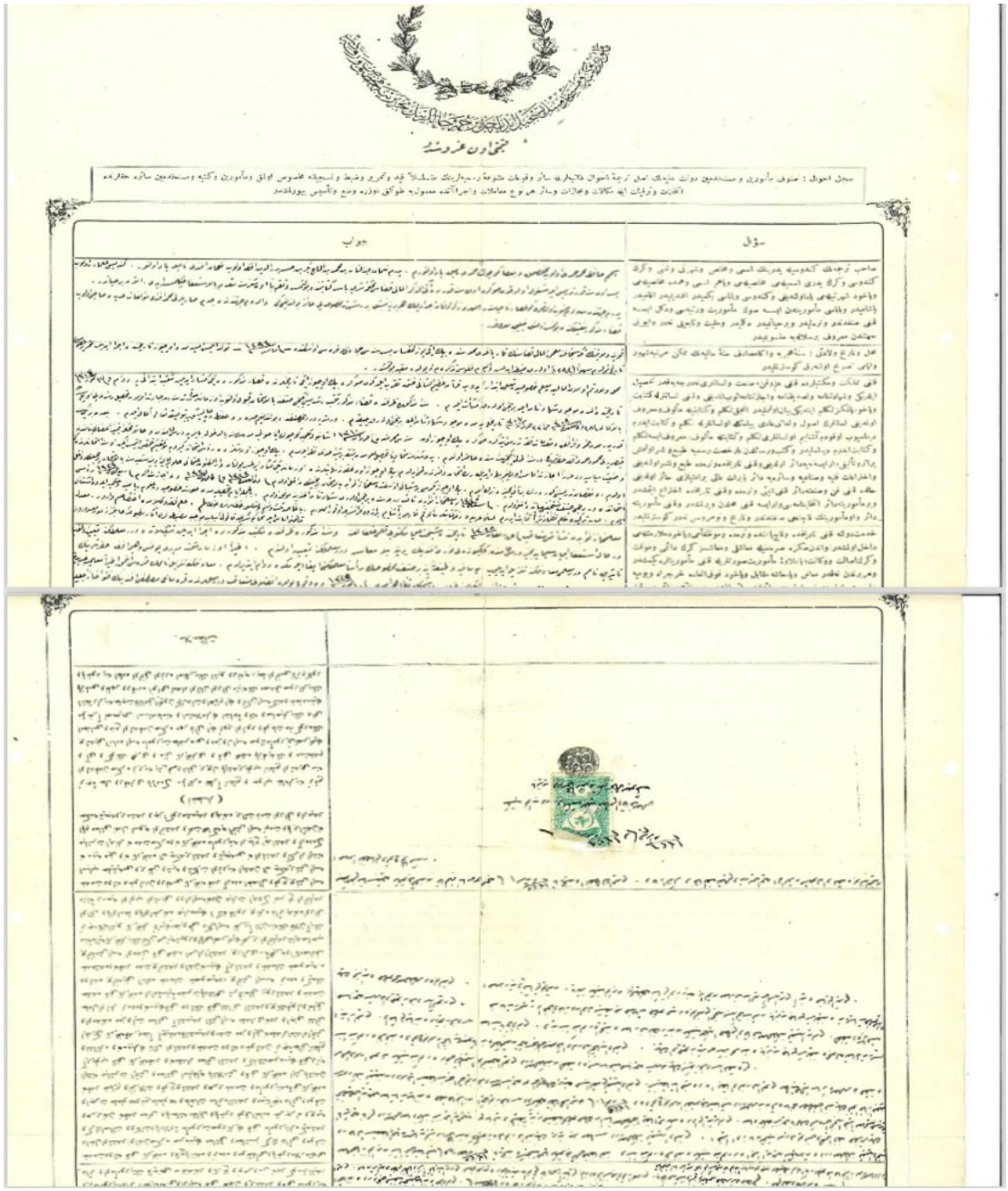
YILMAZ, Halil; "Belçika Basını ve Diplomatik Belgelerine Göre Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları", Tarih Araştırmaları Dergisi, 2018, Volume:37, S.63, s.371-432

YİNER, Nasır; 31 Mart Olayı ve Ulemanın Tavrı, Köprü dergisi, 2021, s.65-78

ZİYA, Gökalp; *Ziya Gökalp Külliyatı I-Şiirler ve Halk Masalları*, haz: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952

EKLER

Ek: 1 Diyanet İşleri Başkanlığında bulunan Muhammed Hamdi Yazır'ın Sicil Dosyası [414]

[414] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 1 Numaralı Belge

Ek: 2 Elmalılı Hamdi Efendi'nin İlmiye İcazetnamesinin son sayfası ve dersiam Kayserili Hamdi Efendi'nin mührüne dair belge. [415]

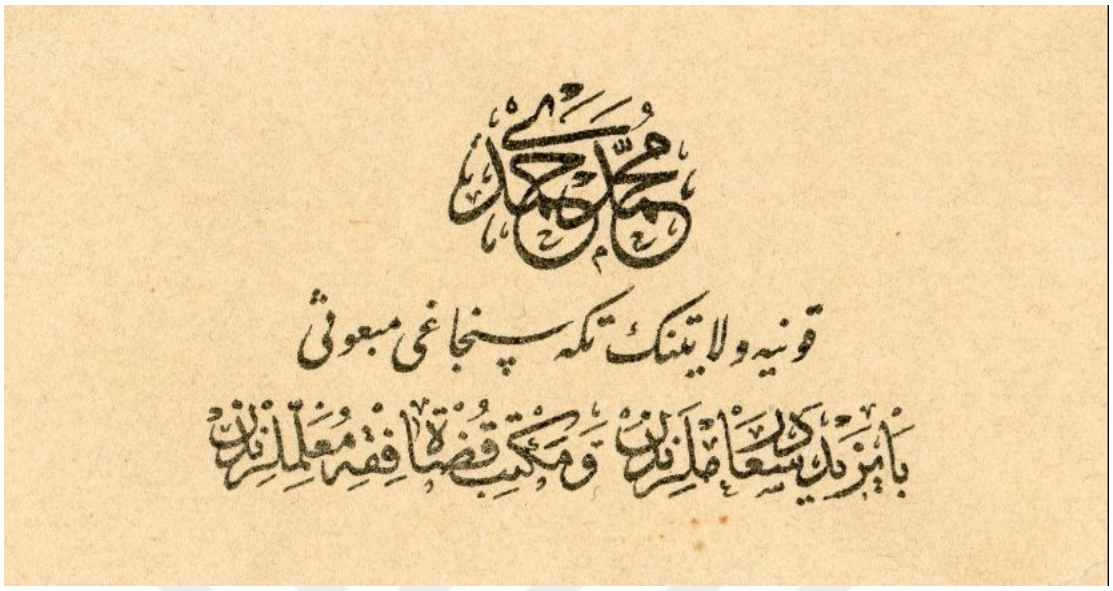

رواه البيهقي رحمه الله تعالى

وارجو من هذا الفاضل ان لا ينساني في محل
الاجابة من دعائه الخالص ۞ ربنا لا تزغ قلوبنا
بعد اذ هديتنا وهب لنا من لدنك رحمة انك انت
الوهاب ۞ ربنا اغفر لي ولوالدي وللمؤمنين يوم
يقوم الحساب ۞ لا اله الا الله آخر كلمتنا ان شاء الله تعالى

وانا الفقير الى لطف ربه القدير محمود حمدي بن محمد امين
ابن عبد الله القيصري لسنة اثنى وعشرين
وثلثمائة بعد الالف

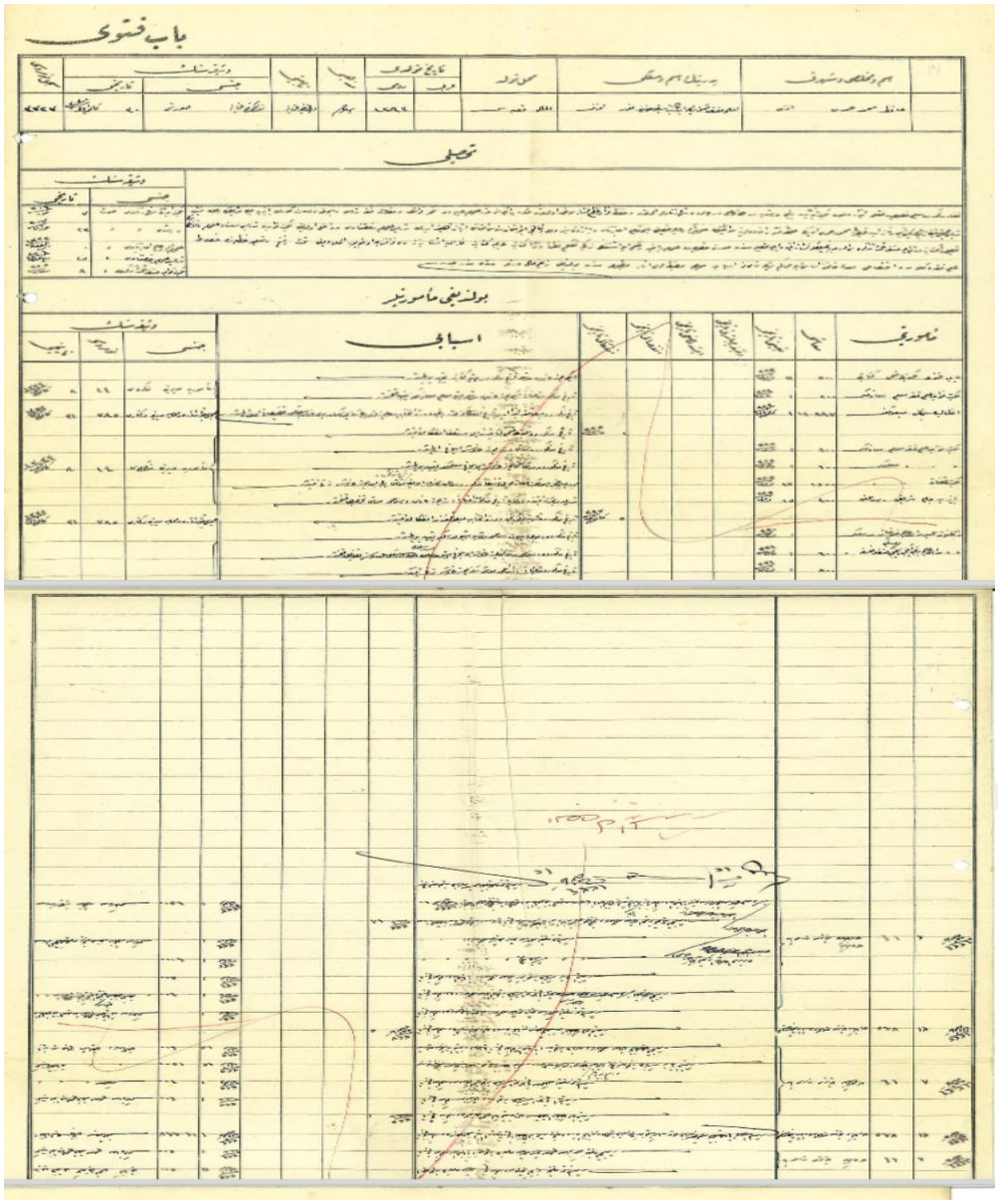
[415] Necmi Atik Özel Arşivi

Ek: 3 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Teke (Antalya) Sancağı Mebusu (1908- 1911) iken tasarladığı kartviziti. [416]

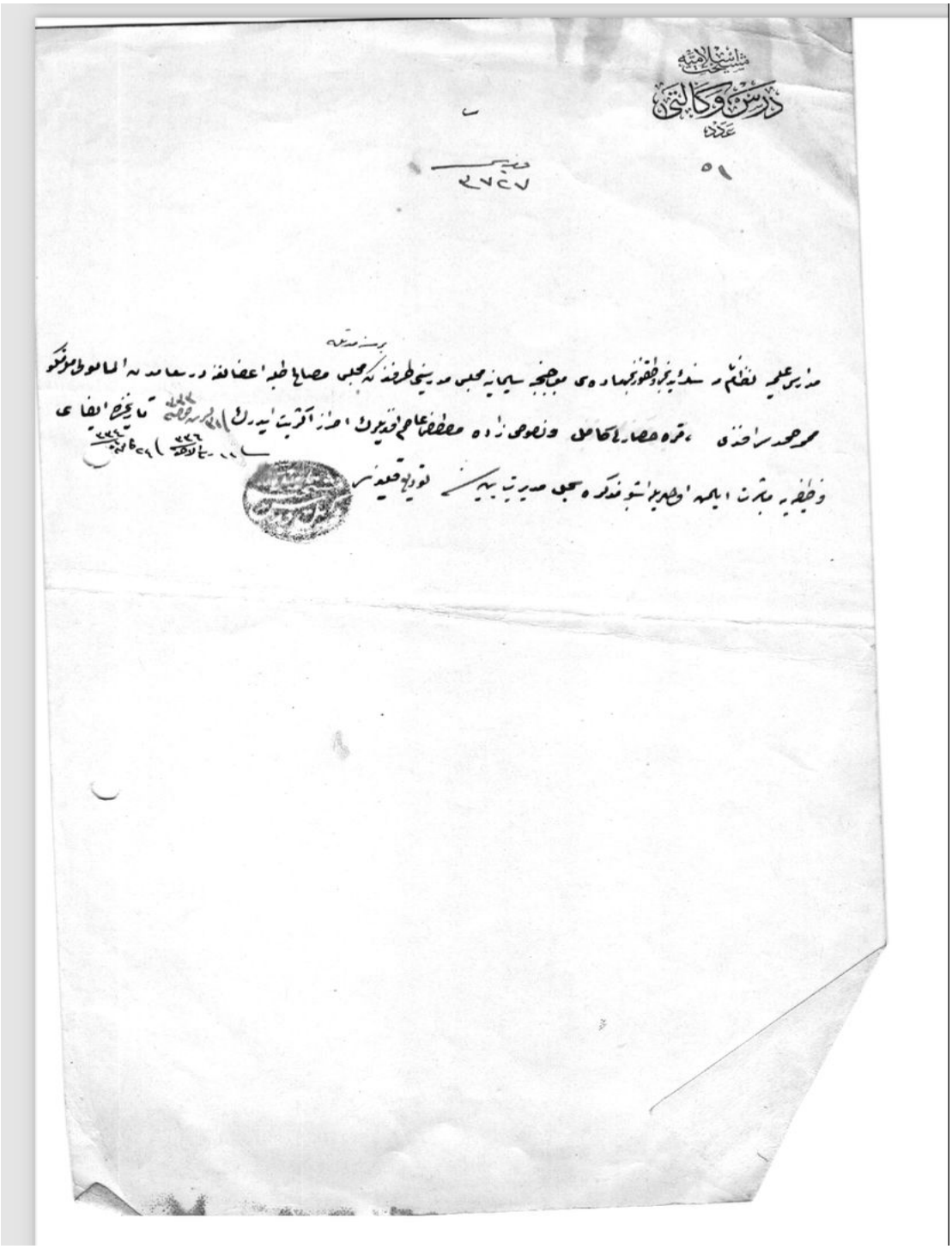
[416] Necmi Atik Özel Arşivi

Ek: 4 Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi'nin II. Meşrutiyet Döneminde Mekteb-i Nüvvab 'da Fıkıh muallimliği yaptığına dair belge [417]

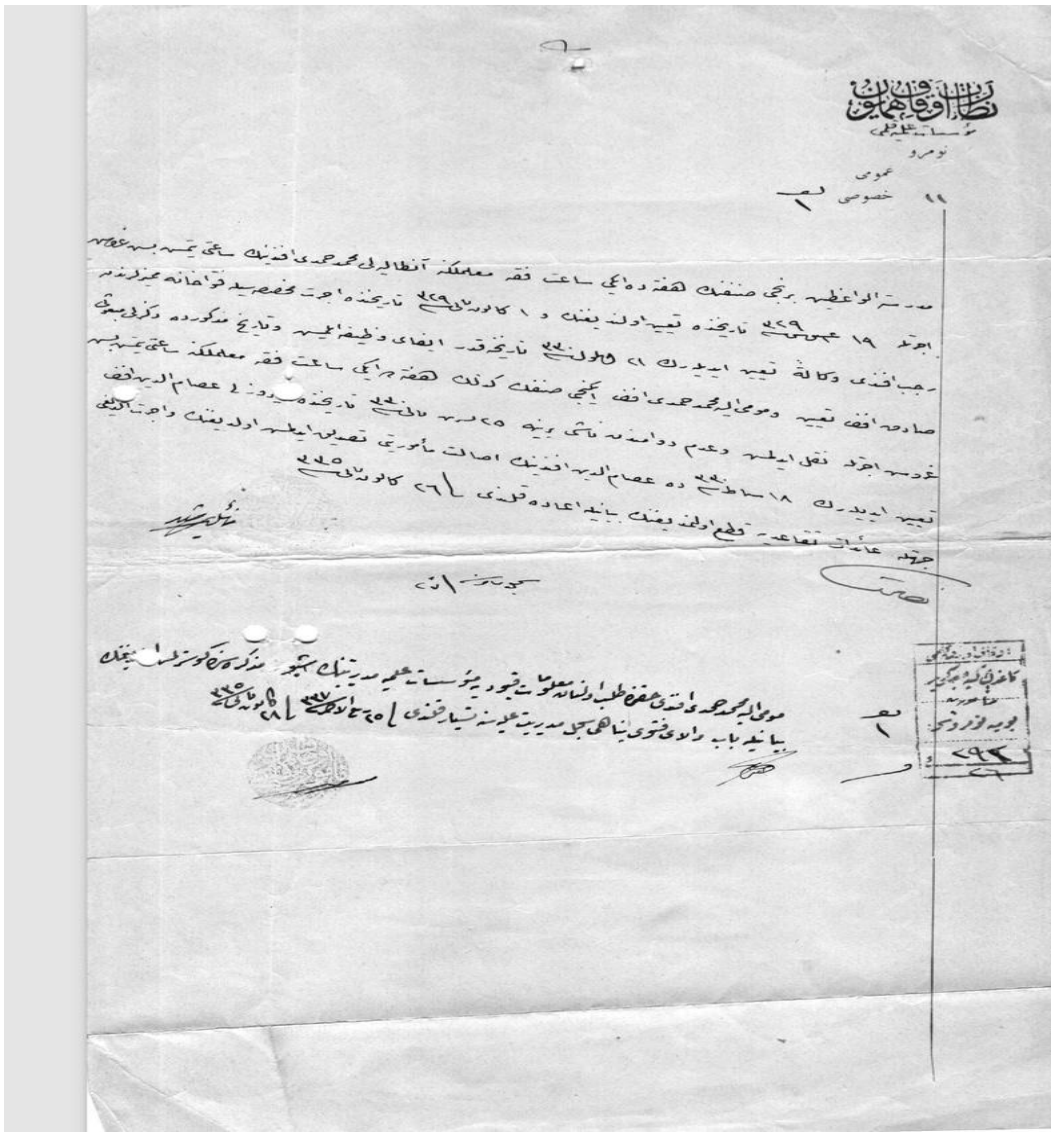
[417] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 4 Numaralı Belge

Ek: 5 Elmalılı Hamdi Efendi'nin Süleymaniye Medresesinde Mantık müderrisliğine dair belge 24 Kanunisani 1334/ 24 Ocak 1918 [418]

[418] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 5 Numaralı Belge

Ek: 6 Medresetü'l Vaizinde Fıkıh muallimliği yaptığına dair belge 28 Kanunisani 1335/28 Ocak 1919 [419]

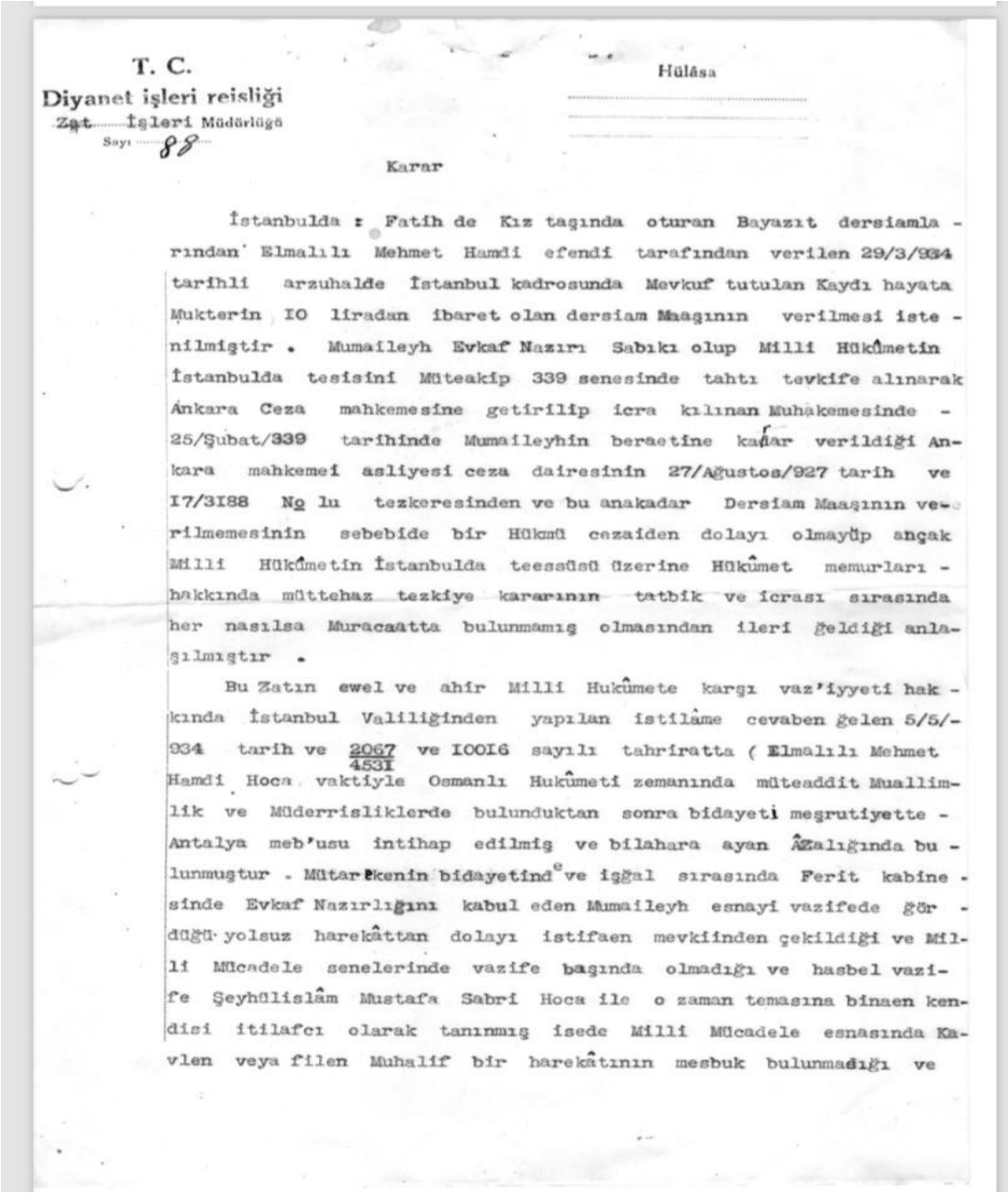
[419] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 7 Numaralı Belge

Ek: 7 Hamdi Efendi'nin Ayan üyesi olduğuna dair belge 1919. [420]

[420] Necmi Atik Özel Arşivi

Ek: 8 Elmalılı Hamdi Efendi'nin Ankara Ceza Mahkemesine getirildiğine dair belge [421]

T. C.
Diyanet işleri reisliği
Zat İşleri Müdürlüğü
Sayı 88

Hülâsa

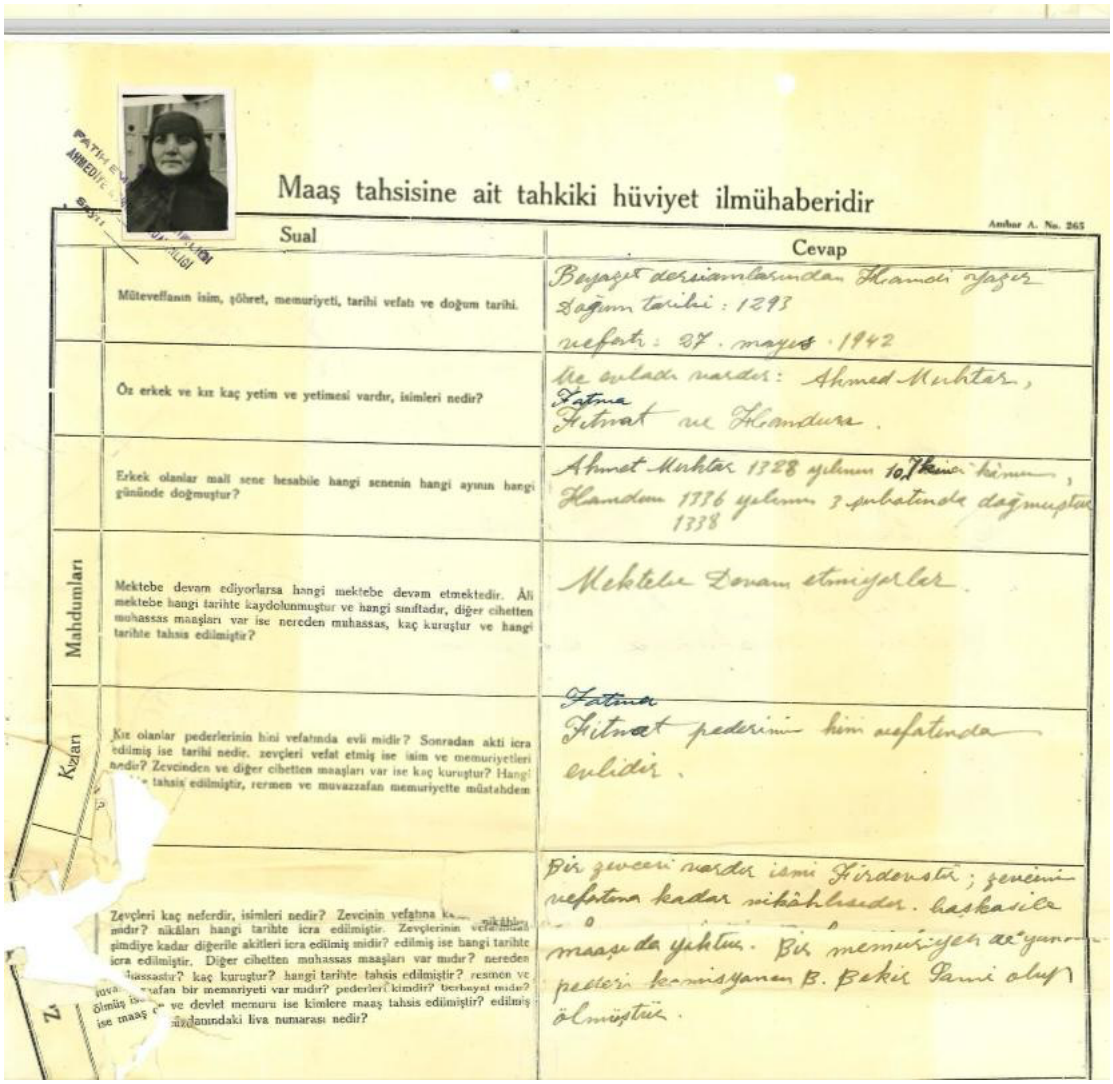
Karar

İstanbulda : Fatih de Kız tagında oturan Bayazıt dersiamla - rından Elmalılı Mehmet Hamdi efendi tarafından verilen 29/3/934 tarihli arzuhalde İstanbul kadrosunda Mevkuf tutulan Kaydı hayata Mukterin IO liradan ibaret olan dersiam Maaşının verilmesi iste - nilmiştir . Mumaileyh Evkaf Nazırı Sabıkı olup Milli Hükûmetin İstanbulda tesisini Müteakip 339 senesinde tahtı tevkife alınarak Ankara Ceza mahkemesine getirilip icra kılınan Muhakemesinde - 25/Şubat/339 tarihinde Mumaileyhin beraetine kadar verildiği An- kara mahkemei asliyesi ceza dairesinin 27/Ağustos/927 tarih ve I7/3I88 No lu tezkeresinden ve bu anakadar Dersiam Maaşının ve- rilmemesinin sebebide bir Hükmü cezaiden dolayı olmayüp ancak Milli Hükûmetin İstanbulda teessüsü üzerine Hükûmet memurları - hakkında müttehaz tezkiye kararının tatbik ve icrası sırasında her nasılsa Müracaatta bulunmamış olmasından ileri geldiği anla- şılmıştır .

Bu Zatın ewel ve ahir Milli Hukûmete kargı vaz'iyyeti hak - kında İstanbul Valiliğinden yapılan istilâme cevaben gelen 5/5/- 934 tarih ve 2067/4531 ve IOOI6 sayılı tahriratta (Elmalılı Mehmet Hamdi Hoca vaktiyle Osmanlı Hukûmeti zemanında müteaddit Muallim- lik ve Müderrisliklerde bulunduktan sonra bidayeti meşrutiyette - Antalya meb'usu intihap edilmiş ve bilahara ayan Âzalığında bu - lunmuştur . Mütarekenin bidayetinde ve işgal sırasında Ferit kabine - sinde Evkaf Nazırlığını kabul eden Mumaileyh esnayi vazifede gör - düğü yolsuz harekâttan dolayı istifaen mevkiinden çekildiği ve Mil- li Mücadele senelerinde vazife başında olmadığı ve hasbel vazi- fe Şeyhülislâm Mustafa Sabri Hoca ile o zaman temasına binaen ken- disi itilafcı olarak tanınmış isede Milli Mücadele esnasında Ka- vlen veya filen Muhalif bir harekâtının mesbuk bulunmadığı ve

[421] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 19 Numaralı Belge

Ek: 9 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın eşi Firdevs Yazır'ın dul maaşı aldığına dair belge[422]

Maaş tahsisine ait tahkiki hüviyet ilmühaberidir

Amber A. No. 265

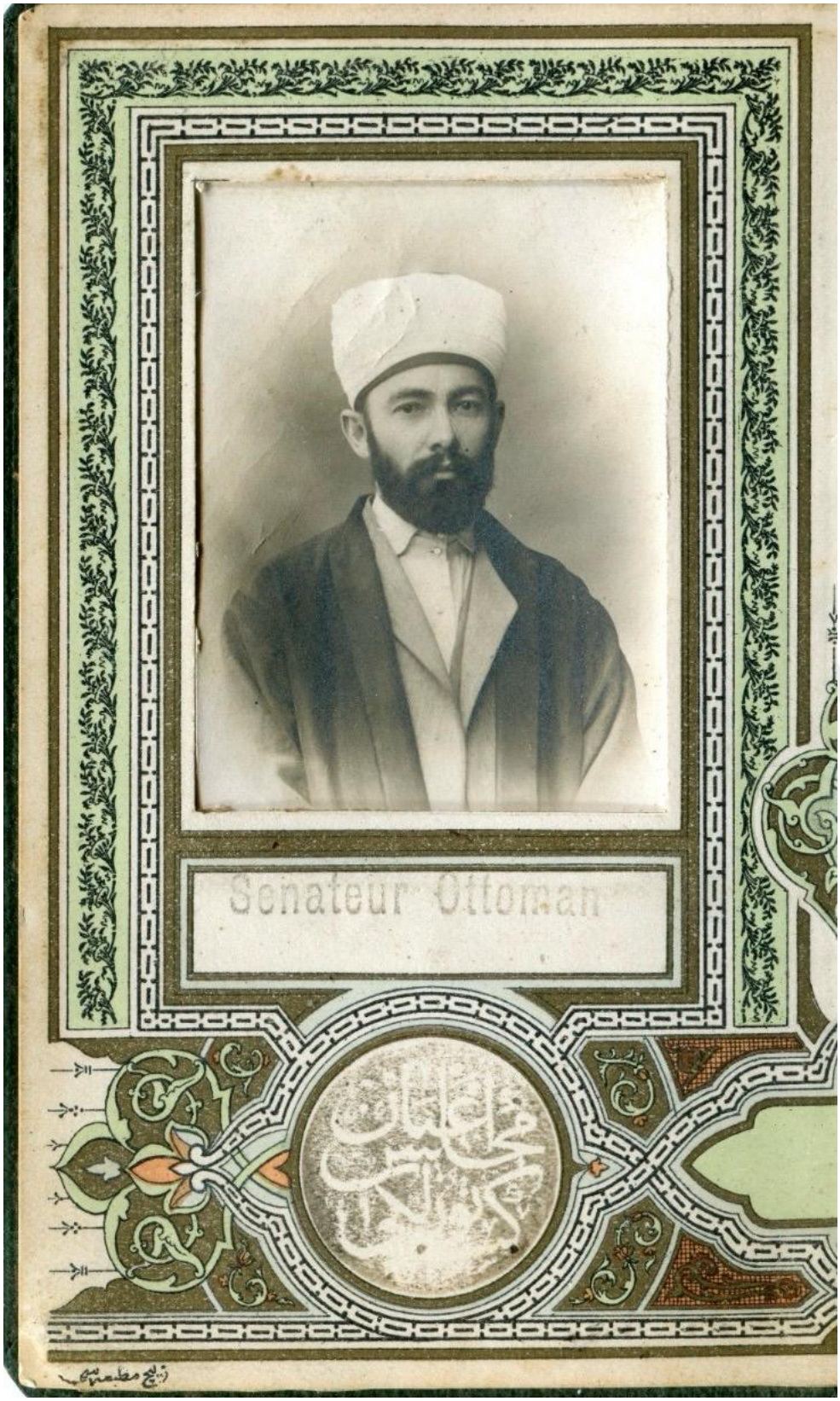
	Sual	Cevap
	Müteveffanın isim, şöhret, memuriyeti, tarihi vefatı ve doğum tarihi.	Beyazıt dersiamlarından Hamdi Yazır Doğum tarihi : 1293 vefatı : 27. mayıs 1942
	Öz erkek ve kız kaç yetim ve yetimesi vardır, isimleri nedir?	Ne evlad vardır: Ahmed Muhtar, Fatma Fitnat ve Hamdura.
	Erkek olanlar mali sene hesabile hangi senenin hangi ayının hangi gününde doğmuştur?	Ahmet Muhtar 1328 yılının 10/7 kânun, Hamdem 1336 yılının 3 şubatında doğmuştur 1338
Mahdumları	Mektebe devam ediyorlarsa hangi mektebe devam etmektedir. Ali mektebe hangi tarihte kaydolunmuştur ve hangi sınıftadır, diğer cihetten muhassas maaşları var ise nereden muhassas, kaç kuruştur ve hangi tarihte tahsis edilmiştir?	Mektebe devam etmiyorlar.
Kızları	Kız olanlar pederlerinin hini vefatında evli midir? Sonradan akti icra edilmiş ise tarihi nedir. zevçleri vefat etmiş ise isim ve memuriyetleri nedir? Zevcinden ve diğer cihetten maaşları var ise kaç kuruştur? Hangi [illegible] tahsis edilmiştir, rermen ve muvazzafan memuriyette müstahdem	Fatma Fitnat pederinin hin vefatında evlidir.
Zevcesi	Zevçleri kaç neferdir, isimleri nedir? Zevcinin vefatına ka[illegible] nikâhları mıdır? nikâları hangi tarihte icra edilmiştir. Zevçlerinin vefatından şimdiye kadar diğerile akitleri icra edilmiş midir? edilmiş ise hangi tarihte icra edilmiştir. Diğer cihetten muhassas maaşları var mıdır? nereden [illegible]hassastır? kaç kuruştur? hangi tarihte tahsis edilmiştir? resmen ve [illegible]afan bir memuriyeti var mıdır? pederleri kimdir? berheyat mıdır? ölmüş [illegible] ve devlet memuru ise kimlere maaş tahsis edilmiştir? edilmiş ise maaş [illegible] nüfusundaki liva numarası nedir?	Bir zevcesi vardır ismi Firdevstir; zevcesinin vefatına kadar nikâhlıdırlar. başkasile maaşda yoktur. Bir memuriyeti [illegible] pederi komisyonen B. Bekir Sami olup ölmüştür.

[422] Diyanet işleri Başkanlığı Arşivi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Dosyası, 19 Numaralı Belge

Ek: 10 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Elmalı'daki Evi

Ek: 11 Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi

Ek: 12 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mezarı İstanbul/ Sahrayıcedit Mezarlığı'ndaki Mezarı.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı	Fatma Ceyda ALVARCI
EĞİTİM DURUMU	
Lise	Antalya Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (2018-2022)
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, (2022-2025)
Tez Konusu	Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hayatı ve Faaliyetleri (1878-1942)
Yabancı Dil/Diller	İngilizce